МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

На правах рукопису

ЗАРИЦЬКА ЛЮДМИЛА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 821.161.2’06-6.09І.Франко(092)

ЖАНРОВО-СТИЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЕПІСТОЛЯРІЮ ІВАНА ФРАНКА

(на матеріалі інтимного листування)

Спеціальність 10.01.01 – українська література

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Наукові керівники –
ДЕНИСЮК ІВАН ОВКСЕНТІЙОВИЧ,
доктор філологічних наук, професор

ЛЕГКИЙ МИКОЛА ЗІНОВІЙОВИЧ,
кандидат філологічних наук, старший
науковий співробітник

Львів – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....4
РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЕПІСТОЛЯРНОГО ЖАНРУ.....20
1.1. Епістолярій письменника як наукова проблема.....20
1.2. Поетика інтимного листування.....32
Висновки до розділу 1.....47
РОЗДІЛ 2
ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ ІНТИМНОГО ЕПІСТОЛЯРІЮ ІВАНА ФРАНКА.....49
2.1. Загальнотеоретичні поняття жанрового різновиду та жанрової модифікації. Проблеми кваліфікації жанрових різновидів та жанрових модифікацій в епістолографії.....49
2.2. Жанрові різновиди інтимної кореспонденції Івана Франка.....56
Висновки до розділу 2.....78
РОЗДІЛ 3
СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕПІСТОЛЯРНОГО ДИСКУРСУ ІВАНА ФРАНКА.....79
3.1. Інтимні історії в епістолярному дискурсі письменника.....79
3.1.1. „Innere Geschichte” Івана Франка та Ольги Рошкевич.....79
3.1.2. Стосунки Івана Франка з Уляною Кравченко та Климентиною Попович на сторінках епістолярію.....88
3.1.3. Вияв інтимності в листуванні Івана Франка з Ольгою Хоружинською-Франко.....105
3.2. Автор і адресат інтимного епістолярію.....118
3.2.1. Образи адресата й автора в любовній кореспонденції.....118
3.2.2. Образи адресаток та автора в інтимно-дружньому листуванні....128
3.2.3. Образ Ольги Хоружинської в інтимно-сімейній кореспонденції.....132

3.3. Поетика інтимного епістолярного дискурсу.....137

3.3.1. Риси поетики власне інтимного дискурсу (листи до Ольги Рошкевич).....137

3.3.2. Епістолярний роман виховання (на матеріалі інтимно-дружніх листів).....147

3.3.3. Тематика і проблематика інтимно-сімейного епістолярію Івана Франка.....159

3.4. Універсалізм Івана Франка: індивідуальний стиль інтимного епістолярію.....169

Висновки до розділу 3.....199

ВИСНОВКИ.....202

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....206

ВСТУП

У наш час значно зріс інтерес науковців, а також широкого громадського загалу, до першоджерел минулого. Це не є випадковим, бо зараз, як ніколи раніше, відчувається потреба суспільства в переосмисленні духовної спадщини, в об'єктивному й всебічному відображенні колишніх подій, а також у визначенні ролі й місця окремих постатей у суспільно-політичному і культурному русі того часу [85, с. 189].

Одним із джерел для вивчення творчості будь-якого письменника є його епістолярій.

Донедавна дослідженню епістолярного стилю не приділялося належної уваги. У новітню добу повністю чи частково видано епістолярій проскрибованих раніше письменників: Б.Антоненка-Давидовича, В.Свідзінського, І.Багряного, М.Коцюбинського, В.Симоненка, П.Куліша, Г.Сковороди, В.Стуса, Т.Шевченка, Т.Зіньківського з Б.Грінченком; їхнє листування нерідко подано з науковим коментарем, де найбільшу увагу звернено переважно на історію зібрання, віднайдення та оприлюднення листів.

Слід зазначити, що в сучасному літературознавстві все більшої ваги набувають терміни, пов'язані з вивченням епістолярію, – „епістолографія" та „епістологія". Термін „епістолографія" (його в науковий обіг увів І.Франко, про внесок якого у дослідження епістолярію письменників зазначимо нижче) у „Словнику літературознавчих термінів" трактується як „література листів" [129, с. 118] (епістолярна форма не залежить від призначення твору), а також у „Літературознавчому словнику-довіднику" як „листування приватного характеру, що в кращих своїх зразках має історико-культурне значення" [147, с. 242] („Листи до Луцилія" Сенеки, Сократа, Платона, послання Івана Вишенського, „Вибрані місця з листування з друзями" М.Гоголя тощо).

Зустрічаємо й інші визначення: „Епістолографія – це тепер самостійна, повновартісна ділянка літературознавства. Листи, приналежні до неї, мають літературознавчі компоненти" (О.Копач) [102, с. 134]; „Епістолографія як

спеціальна історична дисципліна вивчає листи не як особливий жанр літератури, а як своєрідне історичне джерело” (В.Сметанін) [233, с. 6]. І.Войцехівська і В.Ляхоцький визначають поняття „епістолографія” як таке, що „доцільно використовувати для визначення листування, епістолярної спадщини, епістолярної літератури, листів, послань тощо” [34, с. 20]. В.Кузьменко запропонував дефініцію цього поняття, в якій звернув увагу як на історичний, так і літературознавчий аспекти: „Епістолографія – повновартісна галузь сучасного літературознавства та історіографії, що досліджує найважливіші особливості змісту й форми листів різних епох” [128, с. 9-10].

Уведення цього терміну до наукового обігу на позначення галузі літературознавства, яка вивчає листування у різних його виявах, має надзвичайно важливе значення. Адже маючи таку багату історію, лист заслуговує на наукове вивчення його особливостей. Тому й надалі будемо використовувати термін „епістолографія” на позначення дисципліни, що вивчає листування, як літературно-мистецький та історичний феномени.

Термін „епістологія” вживається в значенні „наука листування” [203, с. 28] і в науковій літературі зустрічається досить рідко (І.Войцехівська, В.Ляхоцький визначають поняття „епістологія” як те , що придатне „для визначення дисципліни, що вивчає окремий вид джерела – листи, відповідає дефініціям інших спеціальних дисциплін – вексилогія, філігранологія, берестологія, геортологія тощо” [34, с. 20]; Ж.Ляхова торкається лише історії дослідження епістолярних джерел, не порушуючи теоретичні питання) [153, с. 70-81].

Тож, спробуємо дати визначення цим двом термінам. Епістолографія (від грецького επιστολή – лист, послання і γράφω – пишу) – це галузь літературознавства та історіографії, що вивчає зміст та форму, поетику листів на різних етапах розвитку листування. Щодо терміну „епістологія” (від грецького επιστολή – лист, послання і λόγος – слово, вчення), то його слід трактувати як науку про те, як писати листи.

Можна виділити кілька чинників, що обумовлюють надзвичайну складність вивчення листа як літературного феномену: переконання про художню маловартісність епістолярної прози, недостатня кількість ґрунтовних досліджень епістолярних стилів окремих письменників, трудомісткість, яка випливає із некомпактності (мало авторів епістолярію, листи яких доступні сучасному досліднику) [129, с. 119].

З-поміж найдавніших, заслуговують на увагу праці Цицерона, Горація, Юлія Віктора, які, навчаючи риторичному мистецтву, дали й певні поради з написання листів та здійснили перші спроби їх класифікації. Одним з найперших українських теоретиків епістолярного жанру був Феофан Прокопович, у трактаті „Про ораторське мистецтво” він також радив читачам, як слід писати листи і подав свою класифікацію епістол [214, с. 354-366].

Значний внесок у дослідження епістолярної письменницької спадщини зробив І.Франко, який, з’ясовуючи питання самобутності таланту письменника, наголошував на необхідності синтезу особистого та суспільного первнів у творчості митця. Поетична творчість „початками своїми корениться в душі поета, а наслідки її входять в глиб життя цілого народу” [259, с. 73], тому, приділяючи увагу біографії письменника, Франко надавав значення і його листуванню. Підтвердженням цієї думки є лист до А.Кримського від середини лютого 1894 р.: „Взагалі звертаю вашу увагу на те, що таким речам, особливо кореспонденціям наших письменників, я даю першенство перед усякими другими матеріалами. Листи навіть невеличких писателів можуть мати значення для історії літератури і суспільності, а щодо укр[аїнських] писателів, як знаєте, тисячі обставин причиняються, щоб життя і розвій їх прислонити тайною. Відси йдуть усякі теорії [...], котрих, звичайно, не треба б, якби ми знали дійсно, над чім образувався, з ким зносився і як розвивався даний писатель. От тим-то я думаю, що кожне зернятко фактичної інформації в таких справах посуває вивчення нашої літератури наперед...” [262, с. 462].

На думку Івана Франка, листи письменників – це одне з найважливіших джерел дослідження літературного процесу. Адже, досліджуючи епістолярій того чи того автора, маємо можливість не лише простежити витоки художнього стилю письменника, зародження самобутності його таланту, а й увести його творчу спадщину в контекст відповідної літературної епохи, з'ясувати, в контекст якого мистецького угруповання вписується творчість того чи того автора, ознаки якого літературного напряму найбільш їй притаманні. Саме тому Франко дбав про збереження, публікацію та введення в науковий обіг автографів українських письменників, вивчення їхнього епістолярію.

Епістолографія як самостійна дисципліна має завдячувати саме Франкові-шевченкознавцю, який звернув увагу на необхідність використання Шевченкового епістолярію при вивченні його біографії та творчості. (Він видав „Листочки до вінка на могилу Шевченка в XXIX роковини його смерті", основну частину цього видання склала наукова розвідка „Листи Шевченка до Броніслава Залеського"). А в рецензії на журнал „Товариш" Франко звертав увагу читачів на опублікований ним-таки лист Юрія Федьковича як „справді важливий документ до життєписі й характеристики покійного поета" [153, с. 76].

У листі від 9 вересня 1888 року до Франтишека Ржегоржа Франко писав про намір у другому числі „Товариша" продовжити публікацію своїх перекладів з чеського поета К.Гавлічка-Боровського, а лист Гавлічка до чеського історика Ф.Палацького з Бріксена подати як реально-історичний коментар до твору, а також як нотатки автора, що стосувалися психології його творчості [262, с. 175].

Чимало епістолярних матеріалів Франко опублікував на шпальтах „Зорі", „Життя і слова", „Літературно-наукового вісника" та інших часописів. Крім того, він був упорядником окремого видання „М.Драгоманов. Листи до І.Франка та інших.1881 – 1886. Видав Іван Франко" (Львів, 1906) [153, с. 79].

Відомою дослідницею листа як літературного феномену була Стефанія Скварчинська („Teoria listu”, 1937), котра звернула увагу на те, що, крім практичного призначення, листи виконують естетичну функцію. Дослідниця довела, що лист – це окремий літературний рід, а також ствердила важливість психологічного чинника, який впливає на автора під час написання листа. Крім того, Скварчинська дійшла висновку, що лист творить не лише автор, а й адресат. Наголосивши на практичному значенні листів, дослідниця подала їх класифікацію залежно від призначення (в тому числі виділила й листи інтимно-дружні, любовні). Вона звернула увагу на зміст листа, на ті чинники, які впливають на його формування (почуття, настрій, навіювання, прояви волі автора, дидактизм, моралізаторство тощо), композицію, форму, мову, стиль, а також на естетику, стилістику, прагматику тощо. У монографії розрізняються листи літературні та „листи з життя” – тобто ті, що не є літературним жанром [283]. Основні положення цього дослідження є методологічною базою нашої дисертації.

Неоціненний внесок у збирання й дослідження епістолярію Івана Франка зробив М.Возняк. Працюючи над виданням творів І.Франка, він знайшов листи письменника до Ольги Рошкевич. А згодом написав розвідку „Автобіографічний елемент в оповіданні Франка „На дні” (Львів, 1939), яку І.Денисюк назвав „любовним епістолярним романом”, що складається з листів письменника, відповідей Ольги „та ще з деяких дотичних матеріалів”, з яких дослідник „зшив делікатними золотими нитками промовисту цілісність, залишившись сам невелемовним” [65, с. 69]. Тексти листів з передмовою М.Возняка опубліковано у збірнику п’ятому „Статей і матеріалів” (1956) (надрукованою посмертно), в якій він коротко прокоментував знайомство письменника з Ольгою та історію їхніх взаємин [31, с. 5-131]. Згадану розвідку перевидано у журналі „Дзвін” з передмовою І.Денисюка [27, с. 68-111]. Цінність її для досліджень Франкового епістолярію незаперечна, адже, на думку автора передмови, „незважаючи на наявність захоплюючих книжок Романа Горака та статей інших сучасних

авторів про Франкові зустрічі з любов'ю, Вознякова студія має свій аромат і свої барви, подібні до кольорів нелиняючих фарб на старих раритетних іконах" [65, с. 69]. М.Возняк також вперше опублікував листи письменника до Климентії Попович у третьому збірнику „Іван Франко. Статті і матеріали" (1951-1952). У вступній статті він охарактеризував значення цього листування, подав коментар до нього, визначив роль листування у творчій долі автора й адресата [30, с. 54-92].

Продовжив вивчення Франкового епістолярію Д.Лук'янович. У п'ятому випуску цього ж збірника (1956) він подав тексти листів письменника до Уляни Кравченко, у коментарі до яких зауважив, що після завершення епістолярного роману з Рошкевич І.Франко „почав друге, цікаве та важливе листування, яке де в чому можна вважати наче продовженням попереднього" [148, с. 132]. Дослідник коротко окреслив біографічну канву листування письменника з новою адресаткою. Д.Лук'янович опублікував також кореспонденцію Ольги Рошкевич до Івана Франка, відзначивши у вступній статті важливість переписки і для вивчення раннього періоду творчості письменника, і для його біографії. Листи Ольги Рошкевич після її одруження допомагають уявити зміст Франкових незбережених послань до неї [149, с. 5-48]. Отже, дві розвідки Лук'яновича є суттєвим внеском в опрацювання епістолярних джерел. Тим більше, що листів Ольги Рошкевич вдруге не перевидавано.

Слід зазначити, що дослідження епістолярної спадщини за радянської доби інтенсивністю не відзначалися (серед стилів української мови на той час не виділяли конфесійного та епістолярного), хоча на окремі праці все ж варто звернути увагу.

Так, В.Гладкий розглянув епістолярій В.Стефаника в історико-літературному, загальнотеоретичному, літературно-естетичному аспектах. Дослідник звернув увагу на те, що листи В.Стефаника засвідчують формування його світоглядної позиції, а саме громадсько-політичних, етичних та естетичних поглядів. Важливим внеском у дослідження теорії

листування було те, що В.Гладкий розглянув лист як жанр в його історичному розвитку [41, с. 7].

У 1972 році В.Святковець написав дисертаційну працю, пов'язану з вивченням епістолярію Лесі Українки. Літературознавець досліджував листи письменниці у взаємозв'язку з її творчістю, вивчав стильові особливості її епістолярію. Саме листи були творчою лабораторією Лесі – в них вона вправлялася у створенні колоритних образів.

У дисертації листи поділено на 3 типи: „родинні (адресовані батькам, сестрам, братам та ін. родичам); дружні (до приятелів, товаришів по спільній літературній чи громадській діяльності); ділові або офіційні (до різних установ, організацій, редакцій газет, журналів)" [228, с. 189]. На жаль, дослідник не брав до уваги любовних листів письменниці, яких бракує у його класифікації.

А.Єлістратова у розвідці „Епістолярна проза романтиків" стверджувала про те, що „епістолярна проза є важливим самостійним літературним жанром, який [...] випереджує у своєму розвитку белетристичну прозу" [78, с. 351]. На прикладах листів Хорейса Уолпола та лорда Честерфілда як представників епістолярної просвітницької прози вона охарактеризувала відмінність їхнього листування від епістолярію романтиків. Дослідниця розглянула листи Бернса, Байрона, Шеллі та Стерна, їхню тематику та стиль. На прикладі любовного листування Байрона з Терезою Гвіччіолі Єлістратова дійшла висновку, що індивідуальні особливості характеру й темпераменту кореспондентів можна визначити за змістом та суттю листів [78, с. 309-351].

Ж.Ляхова розглянула епістолярну творчість Т.Шевченка, що її ввела в контекст українського епістолярію першої половини XIX ст. Дослідниця визначила також особливості епістолярію письменника, прослідкувала зв'язок його листовної спадщини з художньою. Ляхова акцентувала увагу на необхідності аналізу листів у психологічному й стилістичному аспектах, з тим щоб осмислити творчу індивідуальність поета, його самобутність. Якщо не брати до уваги психологічний чинник, не можна посутньо розглянути

епістолярний доробок будь-якого автора, адже авторське „я” в ньому присутнє більшою мірою, ніж в інших творах [154].

Юрій Шерех (Шевельов) („Кулішеві листи і Куліш у листах”) стисло аналізував епістолярій Тараса Шевченка й Марка Вовчка, досліджував стиль епістолярного мовлення, тематику листування, концентруючи увагу на україномовних кореспонденціях П.Куліша до жінок. Характеризуючи листи Куліша, Шерех багато місця відвів аналізові особи автора в епістолярії, а також його ставленню до адресата, визначенню характеру інтимних стосунків обох дописувачів. До того ж, дослідник подав висновки теоретичного характеру, які є базовими в епістолографії (зокрема, про роль автора й адресата у листуванні) і на які ми будемо спиратися у нашому дослідженні [277, с. 14-50].

Л.Вашків („Епістолярна літературна критика: становлення, функції в літературному процесі”) вивчає листи українських письменників XIX – початку XX ст. як одне з джерел епістолярної критики. Важливо, що дослідниця розглядає особливості епістолярної літературної критики, а також поетику листа. Дослідження особливостей поетики листа вважаємо актуальним і для нашої розвідки [23, с. 20].

В.Ткачівський („Німецькомовне листування Івана Франка як літературознавче джерело”, 1997) брав до уваги німецькомовні листи письменника (у тому числі до Ольги Рошкевич), досліджував літературні впливи, проблематику листування. Автор стверджував, що листи до коханої Франко писав під впливом роману Ґете „Страждання молодого Вертера”; схожість між літературними листами та любовним епістолярієм Івана Франка можна простежити не лише на рівні змісту, а й на рівні структури листів. Мала свій вплив на нього й лірика Гайне. „Цінність німецькомовних листів до О.Рошкевич насамперед у тому, що вони дають можливість простежити вплив творчості двох відомих німецьких письменників на епістолярій Франка, а відтак і на становлення його як поета” [242, с. 7-8]. До того ж, В.Ткачівський проаналізував стилістику німецькомовних листів, звернувши

увагу на вживання різноманітних експресивних засобів. У нашій роботі зупиняємось, зокрема, на впливі німецької літератури на формування Франкового індивідуального стилю [242].

В.Кузьменко здійснив першу спробу цілісного розгляду епістолярного жанру в українській літературі 20 – 50-х років XX століття, його специфіки та функцій. Автор показав духовний опір творчих особистостей тоталітарному режимові (В.Винниченка, П.Тичини, М.Рильського, Остапа Вишні, М.Зерова, М.Хвильового, М.Куліша, О.Довженка, Ю.Яновського, І.Багряного), розкрив роль епістолярної критики в літературному процесі досліджуваної доби, детально дослідив і відкритий лист: його формування й функції. Значну увагу у праці приділено також літературним дискусіям на сторінках епістолярію. В.Кузьменко виявив „особливості творчого підходу вітчизняних літераторів означеного періоду до художнього осмислення дійсності в епістолярних творах” [128, с. 21-22].

Дослідник обґрунтував кардинально новий підхід до жанрової концепції листа як поліфонічного жанрового утворення (літературного та історіографічного вияву одночасно), що відкриває перспективні можливості вивчення письменницького епістолярію не так у плані фактографічному (цей аспект висвітлений найповніше), як у психологічному й естетичному. „Новим є також ракурс аналізу епістолярних творів крізь призму парадоксального мислення письменників, мовно-стильового діапазону, взаємопроникнення логічного і образного аспектів у приватних кореспонденціях” [128, с. 24]. Дослідження В.Кузьменка є важливим для теоретичного і для практичних розділів дисертації.

Монографія Михайлини Коцюбинської „Зафіксоване і нетлінне” – чи не єдина теоретична праця, у якій розглянуто історію становлення й розвитку епістолярного жанру, включаючи листування шістдесятників, а також поетику листа; у ній також звернено увагу на роль автора й адресата у виникненні епістоли, досліджено текст і контекст листа, його художній потенціал та стилістичний зв’язок з художнім доробком автора. В окремий

розділ дослідниця винесла інтимний дискурс епістолярію; тут подано короткий огляд деяких любовних листів відомих письменників та історичних діячів – Івана Мазепи, П.Куліша, О.Кобилянської, Лесі Українки, О.Довженка, В.Стуса [109, с. 33-40]. Теоретичні положення цієї монографії лежать в основі теоретичного та практичних розділів нашої дисертації.

І.Денисюк („Белетристичний елемент у листах Василя Стефаника”) розглянув листи письменника як джерело формування його творів. Учений об’єднав ці твори у групи: автобіографічні новели, пейзажні поезії в прозі, спостереження, сатиричні зарисовки, оповідки в листах, тобто розподілив листи Стефаника за жанрами [59, с. 113-114]. Унікальною є розвідка цього ж дослідника (написана у співавторстві з І.Остапиком) про листи Ольги Озаркевич (Рошкевич) до Михайла Павлика, які дівчина писала після одруження з Володимиром Озаркевичем і в яких немовби „затамоване й замасковане” „почуття [...] до когось третього” [60, с. 441]. У ній автори вперше надрукували тексти листів Ольги до Павлика. Такі документи, за свідченням автора дослідження – „ненаписана частина „роману з продовженням” [60, с. 441], а отже становлять неабияку цінність для відтворення „післялолинського” періоду взаємин двох закоханих.

Досліджуючи епістолярій М.Коцюбинського з мовного боку, А.Найрулін виявив такі особливості листів, як емоційність, експресивність, оцінність. Дослідник визначив, що в епістолярному стилі конотації зазнають, як правило, формули-звертання, привітання, побажання, прохання, а також підписи, постскриптуми. Слід наголосити на тому, що конотативне забарвлення епістолярних формул важливе не лише для мовознавчих, а й літературознавчих досліджень, адже такі конотації виявляють ставлення автора до адресата. Такий підхід застосовуємо у практичних розділах даної роботи [182].

Епістолярну спадщину Олеся Гончара, розглянула Л.Курило, аналізуючи творчу індивідуальність письменника, а також жанрово-стильові особливості його епістолярію. Більшу частину дисертаційного дослідження

авторка присвятила саме індивідуальності письменника, але не на основі його листування, а на біографічних даних. Аналіз жанрово-стилістичних особливостей епістолярної спадщини Гончара досить стислий [134].

„Вивченню листа, який функціонує в побутовій сфері, та генетично спорідненої з ним епістолярної форми як феномену художньої літератури" присвятила свої дослідження Л.Морозова [173]. На матеріалі епістоляріїв німецьких письменників вона навела типологію письменницького листа, встановила його жанрові модифікації та проаналізувала їхні специфічні ознаки. Авторка приділила увагу й епістолярній формі, що її студіювала на матеріалі творів німецької літератури. Важливим у цій роботі є теоретичне підґрунтя для вивчення листів письменників [173].

„Листування як цілісний текст, його поетику в аспекті діалогічного зіткнення з різними культурними кодами й системами" розглянула Г.Мазоха [159]. Вона охарактеризувала „особливості змістових, структурно-композиційних, жанрових моделей письменницьких кореспонденцій", обґрунтувала „проблематику й поетику епістолярного жанру вітчизняних письменників", виробила „загальну класифікацію модифікацій епістолярію, котра дає змогу побачити й узагальнити як неповторне, так і спільне в жанровому модусі листів, відшукати стрижневі якості їх стильового розмаїття" [159]. Це дослідження акцентує увагу дослідників на тому, що для листування є характерним поліфонізм – важливий чинник для виявлення особливостей поетики листів будь-якого письменника (у тому числі й Франка) [159].

Актуальність теми дослідження. Епістолярна спадщина І.Франка як історично сформований цілісний комплекс джерел, об'єднаних єдністю походження та соціального функціонування, припадає на час розквіту листування як суспільного явища в Україні, належить репрезентантові того середовища, для котрого обмін листами був звичним і традиційним. Цей комплекс відзначається значним обсягом, добрим збереженням, багатою епістолярною культурою і яскравістю особистостей кореспондентів, серед яких були видатні діячі науки, культури, суспільної думки України й

зарубіжжя. Крім того, насущною проблемою сучасного літературознавства залишається цілісний аналіз жанрово-стильових особливостей епістолярію автора в сукупності з його художнім доробком.

Незважаючи на значну кількість досліджень письменницьких епістоляріїв, у сучасній науці про літературу недостатньо уваги відведено жанровим та стильовим особливостям листування, їхнього зв'язку зі стилем творів письменника. Адже вивчення листування письменника поруч із його художніми й публіцистичними творами уможливить повніше й точніше уявлення про духовний образ автора. Враховуємо, що зміст його листів детермінується колом інтересів (творчих, ділових, інтимних, побутових тощо), психофізичним обрисом кожного конкретного адресата, котрий, з іншого боку, також присутній у листуванні автора й накладає свій відбиток на його індивідуальний стиль.

Тим-то дослідження епістолярію письменника немислиме без урахування особливостей листів адресатів до нього. Тим більше, що дослідження епістолярію письменників найчастіше ведуться у біографічних, суспільно значущих, історичних аспектах аналізу. Поза тим вкрай важливим є й теоретичне осмислення особливостей інтимного листування, значною мірою знехтуваних у дослідженнях попередньої (радянської) доби. Зміни, що відбулися за часів Незалежності, відкрили для дослідників нові горизонти – любовний епістолярій перестав бути табуйованою темою для студій і дає змогу пізнати психодухову сильвету того чи того письменника, зокрема й Франка, як цілого чоловіка: не лише „велетня думки і титана праці", а й особистості із вельми багатим спектром почуттів, прагнень та емоцій, які, своєю чергою, лягали на папір з-під його пера не тільки в художніх творах.

Тим часом найменш дослідженою ділянкою серед епістолярної спадщини митців слова є інтимне листування. Через незначну кількість праць, у яких звернуто увагу на любовний листовний дискурс (С.Павличко, М.Коцюбинська), постає нагальна потреба літературознавчого осмислення цього явища (зокрема, проблем теорії й поетики інтимного листування) та

висвітлення означеного аспекту у спеціальному дослідженні з урахуванням надбань сучасної епістолографії, епістології та загального літературознавства. Такий підхід відтворить об'єктивний „портрет" інтимної кореспонденції І.Франка, розкриє передумови художньо-естетичної позиції митця.

Таким чином, **вибір дисертаційної теми** визначається її актуальністю, суспільною і науковою значимістю і, водночас, малодослідженістю поетики епістолярної спадщини письменника. Нині необхідно з'ясувати жанрово-стильові особливості Франкового листування. У межах одного дисертаційного дослідження неможливо розглянути всю епістолярну спадщину митця та порушити проблеми, пов'язані з дослідженням її поетики. Тому зупиняємося лише на інтимних листах, визначаючи їхню жанрову специфіку та основні стилістичні ознаки і виявляючи при цьому особливості інтимного дискурсу митця.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано на кафедрі української літератури ім. акад. М.Возняка Львівського національного університету ім. І.Франка. Серед пріоритетних напрямків роботи кафедри – вивчення творчої спадщини І.Франка в руслі комплексної науково-дослідної теми РФ – 15Ф „Українська національна ідея у літературних та фольклорних джерелах" (№ державної реєстрації 0109U002097). Тема дисертації „Жанрово-стильові особливості епістолярію Івана Франка (на матеріалі інтимного листування)" затверджено на засіданні Вченої ради Львівського національного університету ім. І.Франка 2007 року (протокол № 9/2 від 28 лютого 2007 р.).

Мета і завдання дослідження. З огляду на специфіку обраного дослідження, ступінь вивченості задекларованої теми, а також актуальні завдання сучасного літературознавства, метою дисертації є вивчення іманентних особливостей поетики інтимного листування І.Франка, яке неможливе без виконання таких основних **завдань**:

- розширити уявлення про проблеми епістолярного жанру;

- розкрити особливості інтимного листування;

- кваліфікувати інтимні кореспонденції письменника з погляду жанрових типологій;

- виявити характерні ознаки Франкового стилю листування.

Об'єктом дослідження є опубліковані тексти інтимних листів І.Франка до О.Рошкевич, У.Кравченко, К.Попович, О.Хоружинської й адресатів до нього.

Предмет дослідження становлять особливості поетики інтимної епістолярної спадщини І.Франка. Джерельною базою наукової праці послужили понад 160 листів письменника, що містяться у 50-томному Зібранні творів та в архівних фондах. До роботи залучено друковані й недруковані листи до І.Франка вказаних адресаток.

Методи дослідження. Методологічна основа, на якій розв'язуються поставлені завдання, передбачає використання загальнонаукових методів (аналізу, синтезу, узагальнення та ін.), необхідних для розгляду конкретних епістолярних текстів; добору й систематизації матеріалу, придатних для класифікації листів І.Франка; при з'ясуванні жанрово-стильових особливостей епістолярію письменника у порівнянні з іншими авторами у пригоді стає метод зіставно-стилістичного аналізу; структурний, психологічний та порівняльно-історичний методи застосовано для вивчення специфіки композиції листів, дослідження психології адресатів і вияву загальних стильових ознак літератури зламу XIX-XX століть, притаманних листуванню І.Франка. Саме такий комплексний підхід уможливлює здійснення всебічного аналізу інтимного епістолярію І.Франка, зокрема жанрових та стильових особливостей.

Теоретичну базу дисертації склали наукові розробки Л.Вашків, Н.Копистянської, Т.Космеди, М.Коцюбинської, В.Кузьменка, Ж.Ляхової, Л.Морозової, В.Святковця, С.Скварчинської та інших вітчизняних і зарубіжних епістолографів. Автор дисертаційної роботи спирається також на праці П.Баррі, Л.Бондар, В.Брюггена, В.Будного, В.Гладкого,

М.Гловінського, І.Денисюка, В.Дудка, Т.Заболотної, А.Зіновської, С.Кіраля, Л.Курило, Г.Лисковця, Г.Мазохи, Л.Мацевко-Бекерської, Л.Мірошниченко, А.Найруліна, М.Назарука, Є.Нахліка, О.Нахлік, М.Ткачука, Ю.Шереха та студії інших науковців з історії українського літературного процесу кінця XIX – першої половини XX ст., теоретичні розробки яких допомогли з'ясувати особливості інтимного епістолярію І.Франка.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше в українському літературознавстві здійснено спробу комплексного дослідження жанрової природи й стилістичних особливостей інтимного листування І.Франка: у роботі вперше обґрунтувано теоретичні питання любовного епістолярного дискурсу, висвітлено проблеми поетики листів письменника у взаєморецепції з адресатами, кваліфіковано жанрові різновиди листів, виявлено найхарактерніші ознаки індивідуального епістолярного стилю.

Особливу увагу звернено на художні особливості кореспонденцій І.Франка, їхню індивідуальну мовну стилістику.

Теоретичне значення дисертації. Теоретичні положення й висновки дослідження можуть мати наукове значення для подальшого розв'язання проблем вивчення епістолярної спадщини письменників і з'ясуванню специфіки інтимного листа як одного з різновидів приватної спадщини митців.

Практичне значення дисертації. Одержані результати можуть використовуватись у практиці викладання курсу „Історія української літератури другої половини XIX століття", у процесі підготовки лекцій, розробки спецкурсів і спецсемінарів, написанні магістерських і дипломних робіт, присвячених творчості І.Франка. Вони також знадобляться авторам монографічних досліджень з творчості письменника та вчителям-словесникам коледжів, ліцеїв, гімназій, шкіл.

Апробація результатів дисертації. Основні положення викладено в доповідях та повідомленнях на 12 конференціях: „Актуальні проблеми

слов'янської філології" (Бердянськ, вересень 2007 р.); Х підсумкова науково-практична конференція викладачів „Актуальні проблеми науки та освіти" (Маріуполь, лютий 2008 р.); Третя міжнародна міжвузівська науково-практична конференція молодих учених „Польща і поляки в дослідженнях молодих вчених" (Маріуполь, травень 2008 р.); „Українська література: погляд із XXI століття" (Миколаїв, червень 2008 р.); XXII щорічна наукова франківська конференція „Твоєму генію мій скромний дар…" (Львів, жовтень 2008 р.); VIII Всеукраїнська науково-теоретична конференція „Українська література: духовність і ментальність" (Кривий Ріг, жовтень 2008 р.); XI підсумкова науково-практична конференція викладчів „Актуальні проблеми науки та освіти" (Маріуполь, січень 2009 р.); XVIII Міжнародна наукова конференція „Мова і культура" (Київ, червень 2009 р.); IX Всеукраїнська науково-теоретична конференція „Українська література: духовність і ментальність" (Кривий Ріг, жовтень 2009 р.); Всеукраїнська конференція „Актуальні проблеми філології: мовознавство, літературознавство, методика викладання філологічних дисциплін" (Маріуполь, травень 2009 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція „Проблема гендеру в гуманітарних дослідженнях" (Маріуполь, квітень 2010 р.); І Міжнародна конференція „Актуальні проблеми філології: мовознавство, літературознавство, методика викладання філологічних дисциплін" (Маріуполь, квітень 2010 р.).

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано 17 статей, з них 11 у фахових виданнях.

Обсяг і структура дисертації. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків. Список використаної літератури налічує 283 джерела. Загальний обсяг тексту дисертації 234 сторінки комп'ютерного друку, з них 182 основного тексту.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЕПІСТОЛЯРНОГО ЖАНРУ

1.1. Епістолярій письменника як наукова проблема

Незважаючи на надзвичайно тривалу історію листування, до цього часу тривають дискусії з приводу того, чи існує епістолярний жанр або епістолярний стиль? Подамо трактування цих двох понять, які існують у наукових розвідках з епістолографії.

Так, Стефанія Скварчинська слушно зауважувала, що „жодна методика, яку має літературознавство, не може бути достатньою для дослідження листа” [283, s. 3].

На думку В.Передрієнка, епістолярний жанр існував вже в давній українській літературі [201, с. 95].

Відомий критик В.Брюгген стверджував: „Дуже він промовистий – епістолярний жанр! Може, це найбільш відкрита й вільна літературна форма, яка однаково зберігає своє значення у минулому, в часі теперішньому, але також – і на майбутнє” [18].

Деякі науковці (Т.Винокур, Л.Гінзбург) виділяли епістолярний стиль як такий, що має особливі функціональні ознаки, які дають можливість поставити його поряд з іншими стилями – художнім, науковим та офіційно-діловим [див.: 159]. Інші вчені (І.Чередниченко, С.Єрмоленко, О.Гвоздєв), навпаки, стверджували, що такого стилю не існує. Вони розглядали листування в межах інших стилів – розмовно-побутового, художнього (І.Чередниченко) [271, с. 46]. С.Єрмоленко наголошував на тому, що „диференційні ознаки” епістолярного стилю „перекриваються ознаками більш узагальнених структурно-функціональних стилів (офіційно-ділового, публіцистичного, розмовного)” [248, с. 676]. О.Гвоздєв, своєю чергою, відзначав, що ділові листи мають ознаки ділового стилю, а побутові схожі на живу мову” [див.: 159].

А Л.Кецба, який групував листи на особисті й ділові, зазначав, що приватні кореспонденції можна поділити на побутові, які пишуть у розмовному стилі, а письменницькі листи – художнім, а все це лежить в основі епістолярного стилю” [див.: 159]. На думку інших дослідників (В.Наєр [176, с. 39-47], Т.Радзієвська [218], С.Гіндін [39, с. 63-77]), листування є міжстильовим явищем.

С.Комарова, у свою чергу, називала епістолярне мовлення гібридним, чи синтетичним, через високий рівень його проникливості [101]. Дослідник-епістолограф В.Кузьменко вказував на те, що лист – полістильовий за своїми ознаками [128, с. 38], адже залежно від наративної ситуації й мети висловлювання синтезує елементи двох або більше стилістичних систем: розмовно-побутової, офіційно-ділової, публіцистичної, художньої, наукової тощо.

Окремі епістоли є невід’ємними складовими частинами різних функціональних стилів, а в кожному листі співіснують кілька стилів мови. Таким чином можна вести мову про епістолярний стиль як синтетичне надстильове утворення (В.Кузьменко [128, с. 38-39], М.Коцюбинська [109, с. 138-139], Г.Мазоха [159]).

Думку В.Кузьменка підтримала Н.Павлик. „Оскільки мовленнєвий жанр є явищем передусім структурно-композиційним, – писала вона, – то і листування має набір специфічних мовних засобів та стандартизованих формул, у яких відбився процес становлення й розвитку публіцистичного та офіційно-ділового стилю, частково – наукового й художнього і, звичайно, усного мовлення. До того ж кожен лист складений за відповідними правилами написання епістолярних текстів. Усе це дає підстави говорити про те, що епістолярне мовлення не варто розглядати в межах розмовно-побутового стилю чи як окремий функціональний різновид мови, доцільніше виділити епістолярний жанр, що сформувався на основі різностильових елементів, вибудованих за відповідними структурно-компонентними моделями” [192]. (Варто відзначити, що М.Бахтін, досліджуючи мовленнєві

жанри, виділив три компоненти, які їх породжують – тематичний зміст, стиль і композиційна побудова [7, с. 250]). О.Булах доводив, що „не існує абсолютного закріплення певного функціонального стилю за приватним листуванням. Так, зокрема, приватні листи, написані в розмовному стилі, містять елементи інших стилів. У поєднанні таких елементів відбивається одна з тенденцій розвитку літературної мови, що полягає в поглибленні процесу взаємопроникнення стилів. Крім того, аналіз дозволяє говорити про неправомірність уживання терміна „епістолярний стиль” у зв’язку з невідповідністю його критеріям виділення функціонального стилю; правомірним видається вживання терміна „епістолярний жанр”, який відповідає сукупності ознак, характерних для всіх видів листування” [21, с. 69].

Н.Бєлунова, як одну з ознак листа, виділяла стилістичну неоднорідність, тобто синтезованість, синкретичність [8, с. 82].

Отже, поняття „епістолярний жанр” й надалі будемо використовувати у поданій роботі на позначення сукупності характеристик, які притаманні листуванню взагалі й листу зокрема.

Попри наявність доволі значної кількості розвідок, які досліджують вітчизняний та зарубіжний епістолярій, лише деякі з них містять трактування таких понять, як „епістолярна література”, „епістолярна форма”, „епістола”, „лист”.

Так, у Великій радянській енциклопедії „епістолярну літературу” визначено як „листування, яке від самого початку задумувалося чи пізніше осмислювалось як художня чи публіцистична проза для широкого кола читачів. Таке листування легко втрачає двосторонній характер, перетворюючись на серію листів до умовного чи номінального адресата. [...] Натомість саме орієнтація на адресата, нехай навіть уявного, складає важливу пізнавальну ознаку епістолярної літератури, яка відрізняє її від нотаток і щоденника” [13, с. 220]. Тобто „епістолярна література” і листи літературні, фіктивні, а також твори, написані у формі листів, у цьому

виданні не розрізняються. На нашу думку, така дефініція терміна „епістолярна література” сплутує його з терміном „епістолярна форма”, що його подає В.Кузьменко: „Епістолярна форма (від гр. epistole – послання, лист) – художні твори різних жанрів, написані у вигляді листування персонажів між собою або у яких форма листа чи послання використовується як творчий прийом” [129, с. 124]. Своєю чергою, „епістолярна література” (синонімічно до поняття „епістолярій”) у цього ж автора визначена як „художні, публіцистичні, політичні та приватні листи видатних митців, історичних осіб і громадських діячів, з яких постає достовірна картина особистого життя цих непересічних постатей, поглиблюються наші знання про ту чи іншу епоху, про розвиток художньої думки” [129, с. 120].

До цього слід додати, що іменник „епістолярій” іноді вживається в жіночому роді „епістолярія”. Науковці материкової України надають перевагу словоформі чоловічого роду, а діаспорні вчені вживають іменник жіночого роду [128, с. 52].

Щодо понять „лист” та „епістола”, то іноді їх вживають як синонімічні. У мовній практиці поняття „лист” „означає текст, призначений для повідомлення про що-небудь, для спілкування з кимось на відстані, а також відповідна поштова кореспонденція” [232, с. 491]. Через те, що в нашій роботі ми матимемо справу з листами письменників, слід подати й інші трактування цього терміна. Так, наприклад, Жанна Ляхова зазначила: „Лист письменника – це амальгама, явище поліфонічне, джерело універсальних знань про життєвий досвід, соціальну поведінку, психологію переживань, естетичні сприйняття і враження – складові структур як людської, так і творчої індивідуальностей” [155, с. 87]. С.Комарова дефініювала „лист” з погляду лінгвістики: „витвір мовленнєвотворчого процесу, закріплений у певній семантико-значеннєвій структурі й об’єктивований у вигляді письмового звернення автора до конкретного одиничного реципієнта, який пов’язаний з ним перцептивною спільністю соціального середовища, контактів, суспільними нормами поведінки” [101, с. 7]. Вважаємо, що

повнішим визначенням поняття „лист” є дефініція В.Кузьменка, який запропонував „кардинально новий підхід” до розгляду такого „поліжанрового феномену”: „Лист письменника – це твір літературного та історіографічного жанру, позначений яскраво вираженою психологічною інтроспекцією та особистісним ставленням автора до дійсності й конкретного адресата, написаний з урахуванням специфіки кореспонденції певної історичної доби” [128, с. 61]. Справді, вона враховує всі особливості листа: історіографічний (лист є певним документом, який може свідчити про історичні події тієї епохи, до якої він належить); естетичний (адже як твір літературного жанру лист повинен мати художні елементи) та психологічний аспекти („психологічна інтроспекція автора та особистісне ставлення автора до дійсності” [128, с. 61]), а також стильові особливості (урахування стильових особливостей листування конкретної епохи).

Що ж до терміна „епістола”, то „Словник української мови” в 11 томах подає два його значення, одне з яких – „жанр літератури XVIII – початку XIX ст. – послання у формі листа” [231, с. 484]. Подібне визначення подає і „Словник літературознавчих термінів” В.Лесина та О.Пулинця: „Літературний, переважно віршований, твір у формі листа, в якому автор викладає свої міркування з певних питань. Як своєрідний літературний жанр існував у XVIII ст.” [139, с. 133]. „Літературознавчий словник-довідник” (К., 1997) [147, с. 241-242] визначає цей термін як синонімічний до поняття „епістолярна література”.

Крім того, Н.Петриченко стверджувала, що термін „епістола”, який походить від грецького „epistola”, означає саме „лист” і вживала його як синонім до цього поняття [203, с. 27]. (У такому ж значенні вживали цей термін В.Кузьменко, Г.Мазоха). Саме тому в нашій роботі використовуємо поняття „лист” та „епістола” як синонімічні.

Досліджуючи лист, слід наголосити на тому, щó викликає лист до життя, для чого він призначений.

Так, Н.Павлик, розглянувши лист з погляду лінгвістики, зробила висновок про те, що „комунікативний підхід при вивченні епістолярних текстів дозволяє врахувати специфіку процесу спілкування в кожному конкретному мовленнєвому акті, оскільки комунікативна діяльність, що *зумовлює створення листа* (курсив наш. – Л.З.) і сприйняття змісту, має величезне значення для його структури, типу, усвідомлення й осмислення” [192]. Отже, лист перш за все сприймається як певний акт комунікації, за допомогою якого певні особи отримують інформацію внаслідок обміну думками на відстані. Серед дослідників у галузі епістолографії варто відзначити С.Скварчинську, яка про призначення письменницького листа писала, що головною його метою є мета практична [283, s. 15], але це не позбавляє його естетичної вартості [283, s. 17]. Тобто попри те, що лист у першу чергу виступає актом комунікації, він має художню вартість: „Кожний, хто пише листа, є автором в значенні „літературному” і як автор мусить (в теорії) підлягати критиці; не має права ухилятися перед оцінкою критики через брак літературних намірів (творення листа. – Л.З.). [...] вартість естетична від літературного наміру не залежить...” [283, s. 42].

Різні погляди усталилися в епістології на поетику письменницьких листів. Так, Жанна Ляхова писала: „Специфіка епістолярію як одного з літературознавчих першоджерел полягає в тому, що лист письменника – передусім самосвідчення, психологічна інтроспекція, а часом – сповідь” [155, с. 87].

Отже, сама природа листа, його поетика, жанрово-стильова своєрідність дають читачеві змогу скласти враження про духовний образ, характер та темперамент його автора.

У М.Коцюбинської читаємо: „Листи дають змогу відчути безпосередність і глибину самовираження – навіть повніше і достовірніше, ніж ліричні твори, де дається взнаки більший елемент художньої „сконструйованості” [109, с. 47].

Зауважимо, що С.Скварчинська вела мову про значний вплив психологічних чинників на творення листа [283, s. 39-73], а, отже, й на самовираження автора. В.Кузьменко у визначенні листа також вів мову про „психологічну інтроспекцію” під час написання листа [128, с. 61]. С.Кіраль про листи Т.Зіньківського зазначав, що вони є „формою психологічної інтроспекції, самовияву характеру, способу мислення...” [97, с. 102].

Справедливо зауважувала М.Коцюбинська: „Для осмислення історичного шляху нашої літератури […] відкриття й дослідження українського епістолярію справді має неабияке значення – як свідчення особисте, […] вільне від цензури не тільки зовнішньої, а й внутрішньої” [109, с. 13]. До того ж, саме з листів вільних від цензури, ми більшою мірою, ніж з інших творів, дізнаємося про письменника як про живу людину, про особистість із її нахилами, здібностями, інтенціями, інтересами, почуттями, багатством внутрішнього світу, багатовекторного і детермінованого.

Слід зазначити, що дослідники-епістолографи акцентують увагу на різних ознаках листів. Польська вчена Стефанія Скварчинська підкреслювала, що лист завжди писаний [283, s. 37], тобто листування, по суті, замінює безпосередній контакт автора з адресатом. Ця ознака актуальна для будь-якої епістоли – побутової чи офіційної, листа пересічної людини чи творчої особистості. Крім того, дослідниця підкреслила, що невимушеність епістолярного стилю, „тон безпосередності […] нав’язує контакт автора з кореспондентом” (адресатом) [283, s. 38]. З цього випливає, що лист показує характер стосунків між автором і адресатом [283, s. 38-39].

Слушним є зауваження цієї ж дослідниці про те, що в листах авторське „я” кожного разу виявляється по-різному [283, s. 53]. Цю тезу розвинула М.Коцюбинська, яка, однак, упевнена в тому, що „в листах, особливо в тих, які розраховані не тільки на конкретного адресата, а, потенційно, на широке коло читачів, автор подекуди – підсвідомо, а то й свідомо – моделює себе, приміряє на себе певну „маску” (причини й спонуки можуть бути різні), і треба вміти розрізнити, де та „маска”, а де справжнє обличчя” [109, с. 26].

Дещо раніше Ю.Шерех у розвідці „Кулішеві листи і Куліш у листах” висловив думку про те, що листи варто класифікувати за рівнем присутності в них автора [277, с. 25]. До того ж, М.Коцюбинська охарактеризувала епістолярний образ творчої людини, митця або письменника, що його читач реконструює з листів: „Отже, листи виявляють – спонтанно, незаплановано, в чистому вигляді – справжню суть людини, зокрема людини творчої – письменника, митця. Виявляють його уподобання, його святощі, не приховуючи відтінків, внутрішніх суперечностей, набагато повніше й автентичніше, ніж інші вияви літературно-публіцистичного висловлювання, значно більшою мірою підвладні ситуації, умовностям, табу, зумовлені певним завданням тощо. Це можна яскраво простежити на прикладі того, як відбито в листах життєво важливу для української культурної традиції, провідну, виплекану історичною потребою тему – тему України (це щось значно більше за „тему”, це головний нерв, рушійна творча спонука наших класиків – та й не лише класиків, – з їхнім патріотичним світовідчуванням, органічним „народництвом”)” [109, с. 40]. Таким чином, письменники в листах виявляють свої думки з більшим одкровенням, ніж навіть у літературно-критичних статтях та творах. „Адже лист – то мовби наодинці з собою, вірніше, в чотири ока з адресатом, от і виривається з душі те, чого вголос іноді й не скажеш…” [109, с. 40].

В.Кузьменко, своєю чергою, писав, що епістолярій дав уявлення про духовний образ митця (акцентуючи на тому, що не слід нехтувати й листами кореспондентів до автора): „Справді, листи та різноманітні матеріали біографічного плану – це якраз документи найповнішого самовияву і характеру людини, і способу її мислення, і оцінки певних явищ” [128, с. 47]. Або ж: „Приватний лист, на відміну від художнього твору, несе в собі суб’єктивний образ конкретної особи, але через своєрідне авторське заломлення...” [128, с. 51]. Це є підтвердженням тези про те, що автор може по-різному моделювати себе.

Ба більше, Кузьменко досліджував епістолярій у різних контекстах, „що взаємопроникаються: реальної дійсності у суб'єктивному сприйнятті автора і створюваного на її основі художнього світу митця, його естетичної цінності" [128, с. 63]. Підсумовуючи всі попередні думки, можна стверджувати, що листи є найкращим коментарем не лише до біографії автора, й до його творчості. На це звернула увагу й М.Коцюбинська: „[...] Винахідлива амплітуда пестливих звертань в інтимному листуванні – цей своєрідний вияв роботи творчої уяви та інтенсивності почуттів – багато можуть розповісти про особу автора, його психологічний тип" [109, с. 71].

Стефанія Скварчинська порушила важливі проблеми ролі адресата в листуванні. Дослідниця стверджувала, що психотип адресата диктує авторові характер листа, його настрої. Саме тому емоційний тон листа міцно пов'язаний з особою адресата, яка викликає певні настрої у автора. Скварчинська вважала, що адресат впливає, хоч і заочно, на висловлювання автора, а тому модифікує зміст, форму, іноді стилістичні засоби листа, що дає можливість вважати його за співавтора [283, s. 75].

Одним з перших теоретиків листування Феофан Прокопович (теорію викладено у творі „Про ораторське мистецтво") виявляв два недоліки в написанні листів. Перший полягає в тому, що люди не знають, про що треба писати на ту чи іншу тему, і описують те, що не стосується суті, а необхідне пропускають, а другий недолік походить від незнання стилю чи характеру висловлювання. Того, хто береться писати листи, Прокопович попереджував: „Подумай добре, як розмовляв би ти з особою, до якої пишеш, коли б вона була присутньою, так, отже, й пиши". І ще давав такі поради: „Якщо пишемо до товариша, рівного за положенням або нижчого, про справу малого значення, то стиль має бути найнижчим і найпростішим; якщо пишемо до пристойнішого, то подай листові більш блискучого стилю. Якщо ж пишеш про щось дуже важливе, то значення справи вимагає більш високого стилю висловлювання" [214, с. 356, 366].

Своєю чергою, Юрій Шерех писав, що „кожний лист виникає із співгри двох особистостей, автора і адресата” [277,с. 14] і висловлював ідею про класифікації листів відповідно до „величини” присутності в них образу адресата [277, с. 25].

Епістолограф М.Коцюбинська розвинула думку Скварчинської про вплив адресата на стиль, композицію і форму листа, стверджуючи, що в ньому „проступають риси адресата – хай і розмиті, окремими штрихами, але вони вгадуються”: „з його уподобаннями, можливими реакціями у відповідь, готовністю до спілкування в певних параметрах – змістових, емоційних, стилістичних (при активному листуванні ці параметри усталюються, і певною мірою визначають, коригують зміст, мовби передбачають саме <u>такий</u> відгук, заповідають саме <u>такий</u> контекст). Маємо неявний, непрямий внутрішній діалог („розмова душ”) як наслідок певного „компромісу” між тим, хто пише, і тим, до кого пишуть…” [109, с. 61].

В.Кузьменко, розглядаючи листування як двобічний процес, твердив, що „зміст, імпровізаційність та спонтанність листа автора певною мірою можуть бути визначені колом інтересів і манерою адресатів, а відтак різні грані особистості письменника вимальовуються в епістолярному діалозі з різними адресатами” [128, с. 4].

Отже, лист значною мірою залежить від „епістолярних” смаків адресата, його психотипу, можливих стильових та аксіологічних реакцій у відповідь, тієї ролі, яку він відіграє для автора і автор для нього. Хто в епістолярному діалозі домінує, той і визначає основний тон кореспонденції.

Той-таки В.Кузьменко наголошував на тому, що лист *поліфонічний* (курсив наш. – Л.З.) [128, с. 24], а Михайлина Коцюбинська, дослідивши листи Маланюка, Донцова, Теліги до Н.Лівицької-Холодної, висловила думку, що в них „сходяться воєдино погляди різних людей, мовби картина освітлена одночасно з різних пунктів бачення. Наочна демонстрація виняткового, життєво важливого значення листування для цих людей, які

жили Україною, але мусили обертатися й утверджуватися, самовизначитися в чужому середовищі” [109, с. 64].

Про поліфонізм епістолярію Г.Мазоха писала: „Поліфонія – одна із сторін діалогічної структури листа, нерозривно з нею пов’язана. У діалозі, що функціонує в кореспонденції, висловлювання даються з двох різних точок зору. Жанроутворюючим чинником епістолярного жанру є самостійне спілкування цих точок зору” [161]. Це й підтверджує думку про те, що в різних листах точки зору автора, адресата або інших осіб будуть залежати від домінуючої ролі одного з учасників епістолярного діалогу: автора чи адресата.

Безперечно, на листування накладає відбиток та доба, в яку живуть автор і адресат. Михайлина Коцюбинська зауважила: „Передусім – інформативність. Відгомін історичних подій, „вторгнення” їх у життя людини, їхній вплив – безпосередній або химерно опосередкований, у зіткненні об’єктивних чинників і суб’єктивних реакцій і рецепцій – на її долю. Реалізація Історії в Побуті… Хроніка культурних подій, змагань і становлень людей, їхніх настроїв і конкретного чину – у сплетіннях мотивів і наслідків” [109, с. 76] – і все це в листах. Згадаймо про те, що листи значно частіше були предметом вивчення історичної науки, ніж літературознавства, а тим часом у листуванні відбиваються не лише історичні події, а й літературні правила періоду, у який твориться кореспонденція – розвиток літературних стилів та напрямів також впливає на характер листування.

Крім того, С.Скварчинська вперше повела мову про „естетичне значення” листа, який „є вираженням творчого акту”, а, отже, автор листа повинен вважатися повноправним творцем, як і автор будь-якого іншого твору [283, s. 13]. Зауважимо, що дослідниця у поняття „естетизм” вкладала, очевидно, і значення художнього потенціалу листа. Це явище пізніше пояснила М.Коцюбинська: „Письменники, митці, особливо ті з них, кому близька епістолярна форма спілкування, вповні усвідомлюють значення своїх листів як таке, що виходить далеко за межі комунікативного. Значення листів

як унікального творчого документа, як інструменту осмислення і підбиття підсумків свого – і не тільки свого – життєвого і творчого шляху. Як послання майбутнім поколінням. Як цінність не тільки моральну, а навіть і матеріальну” [109, с. 143]. Крім того, дослідниця акцентувала увагу на особливій художній енергії епістоли, інтенсивність якої залежить від автора та від адресата і яка притаманна лише листуванню. Не можна оминути й того, яке значення має листування в житті та творчості автора. Листи письменника тісно пов’язані з його суто художнім творчим доробком. М.Коцюбинська також наголошувала на стилістичній єдності епістолярію та художньої творчості митця. Отже, листи є своєрідною „творчою кухнею” письменника, можуть бути джерелом сюжетів його творів [109, с. 150-151]. Іноді вони навіть містять ескізи творів, як-от листи Івана Франка, Василя Стефаника [59, с. 113-114], Михайла Коцюбинського [40, с. 13-17] та ін.

Одна з чільних проблем епістології – класифікація листів. Від античних часів (Цицерон, Юлій Віктор) до сучасності (Святковець, Назарук, Денисюк та ін.) дослідники порушували цю проблему в різних аспектах.

На нашу думку, найбільш вдалою є класифікація Л.Морозової, котра розрізняє три різновиди письменницьких листів. 1. „*Лист, в якому факти приватного життя його автора поєднані зі сферою його професійної діяльності*”. Такий лист адресований особі, з якою автор товаришує, тому за наявності щирості спостерігається тематична обмеженість через свідоме неврахування одного з чинників концепції адресата (наприклад, політичні переконання) або знанням про розбіжності в цій сфері та небажання переривати листування, оскільки адресат як людина спільної професійної компетенції не втратив своєї привабливості (листи Р.М. Рільке до С. Шиль від 5 березня 1900 року, Т. Манна до Ю. Баба від 24 березня 1950 року, Ф. Шіллера до Й.-В. Гете від 19 липня 1799 року). 2. „Адресатом *листа, в якому до подій приватного життя його автора додаються роздуми про актуальні події суспільно-політичного життя,* може бути член родини, друг або колега, з яким автор перебуває у фамільярних стосунках”. Прикладами

можуть бути листи Й.-В. Гете до Ф. Шіллера від 22 липня 1796 року, Т. Манна до Г. Блюме від 5 липня 1919 року, Г. Манна до Єви та Юліуса Ліпсів від 29 березня 1945 року. Цій жанровій модифікації притаманні ознаки листа-роздуму про актуальні події суспільно-політичного життя, відмінність од попереднього різновиду полягає в наявності інформації особистого характеру, що зумовлено традицією епістолярного етикету (відповідь на епістолярну формулу „запитання про стан справ”), що сприяє неофіційності тону та невимушеності викладу. 3. „*Лист, в якому повідомлення про факти приватного життя його автора поєднані з інформацією про сферу його професійної діяльності та з роздумами щодо актуальних суспільно-політичних подій,* є жанровою модифікацією листа, автор якого висвітлює факти приватного життя на тлі актуальних суспільно-політичних подій з урахуванням нагальних питань, пов’язаних зі сферою професійної діяльності. Адресатом такого листа постає родич або близький друг, тому в ньому спостерігається максимальне розширення предметно-тематичної змістовності за наявності відвертості як типу суб’єктивно-авторської модальності, що засвідчують листи Ф. Шіллера до Й.-В.Гете від 6 жовтня 1797 року, М. Цвєтаєвої до Р.М. Рільке від 14 травня 1926 року, Т. Манна до Агнес Е. Мейер від 30 серпня 1950 року” [173].

1.2. Поетика інтимного листування

Оскільки об’єктом нашого дослідження є інтимне листування, розглянемо деякі особливості інтимного епістолярного дискурсу. Брак теорії листа та недостатня кількість практичних розвідок позначилися і на дослідженнях інтимного епістолярію.

Уперше поняття „інтимний” як означення щодо слова „лист” вжив Цицерон, поділивши листи на призначені для публіки та інтимні (особисті) [2, с. 15].

Що ж таке інтимний лист? „Новий тлумачний словник української мови” подає такі значення слова „інтимний”: „1.Стос. до глибоко особистого,

потаємного; потаємний, заповітний, щиросердий || який стосується почуття кохання; сердечний, любовний. 2. Задушевний, сердечно-щирий, близький” [185, с. 195].

„Толковый словарь живого великорусского языка” В.Даля дає подібне трактування: „франц. [intime отъ] лат. [intimus], близький, короткий, тісний, задушевний, сердечний, щирий; || таємний, потаємний, негласний, міжусобний, потайний; || осібний, окремий” [56, с. 58]. А „Большой толковый словарь русского языка” тлумачить це слово так: „[від франц. intime]. 1. Який стосується особистого життя людини, його стосунків з близькими людьми || Який стосується області почуттів, таємний, глибоко особистий. 2. Який перебуває в тісному дружньому зв’язку, стосунках; позбавлений офіційності” [14, с. 396].

Власне, поняття „інтимний” найчастіше асоціюється з любовно-еротичними почуттями й переживаннями, які виявляють себе в мистецькому творі, листі, усномовленнєвому дискурсі тощо й доволі чітко окреслюються словосполученнями „інтимна лірика”, „інтимний лист” та ін.

Так, у „Літературознавчому словнику-довіднику” знаходимо таке визначення: „інтимна лірика” [*фр. intime, від лат. intimus – найглибший, потаємний*] – умовна назва ліричного твору, в якому панівний мотив – любовна пристрасть автора. Таку лірику ще називають „любовною”, або „еротичною”. Інтимна лірика розкриває широкий діапазон душевних переживань, постає найяскравішим художнім документом історії людського серця; основні мотиви поезії мають еротичне забарвлення, зумовлюють витончену інтимізацію буття, втаємничення у заповітні істини” [147, с. 318].

Отже, беручи до уваги наведені визначення, зазначимо, що поняття „інтимний епістолярій” слід розуміти у широкому та вузькому значенні. У широкому значенні – це листування, яке стосується особистого життя адресанта, його стосунків з близькими людьми і в якому виявляються його почуття та потаємні думки. Адресатами такого епістолярію можуть бути і друзі, і родичі, й кохана людина. Таке трактування інтимного епістолярію

наближає його до поняття „неофіційний”, тобто особистий, дружній, родинний тощо.

У вузькому ж значенні інтимний епістолярій – це листування з коханою людиною; отже, поняття „інтимний епістолярій” та „любовний епістолярій” є синонімічними.

У післямові до видання „Любовь в письмах выдающихся людей XVIII и XIX века” Фелікса Медвєдєва знаходимо трактування поняття „любовні листи”: „звертання однієї людини до іншої, це поривання, поклик, освідчення, стремління відійти від самотності, вирватися з тяжкого кола розлуки” [151, с. 571].

Відзначимо, що за своїм змістом, проблематикою, спрямуванням та призначенням інтимні листи Івана Франка можна поділити на кілька різновидів: 1. власне любовні – адресовані коханій особі (Ользі Рошкевич). 2. Призначені жінці-другу, товаришці у спільній праці (у них є певні натяки на подальший розвиток інтимного почуття). Їх визначаємо як інтимно-дружні листи (до Климентини Попович, Уляни Кравченко). 3. Листування з дружиною – інтимно-сімейна кореспонденція з О.Хорунжинською. Отож поняття „інтимний епістолярій” у роботі доцільно використовувати у широкому й у вузькому значенні слова.

Любовний епістолярій існує з давніх часів. Відоме листування багатьох закоханих пар: Гете й Беттіна фон Арнім, Вольтер й Олімпія Дюнуайе, Дідро й пані Волан, Мірабо й Софія Моньє, Шіллер і Лотта, Наполеон та Жозефіна, Бетховен і Джульєтта Гуакарді, Гейне та Камілла Зельден, Лорд Байрон та Августа Лей, Бальзак і пані Ганська, Гюго та Жульєтта Друе, Жорж Занд та Альфред Мюссе, Едгар По й Віргінія, імператриця Катерина II й Потьомкін, А.С.Грибоєдов з дружиною, Пушкін й А.Керн, Пушкін та Н.М.Гончарова, Тургенєв та Поліна Віардо.

Серед українських імен не можна оминути епістолярні романи Мазепи та Мотрі Кочубеївни, П.Куліша та Лесі Милорадовичівни, О.Маковея та

Ольги Кобилянської, Лесі Українки та С.Мержинського, М.Коцюбинського та О.Аплаксіної, Івана Франка та Ольги Рошкевич.

Слід зауважити, що далеко не всі подробиці інтимного листування можуть стати набутком суспільства. Заважали оприлюднювати епістолярні тексти не лише політичні чинники, а й Zeitgeist (дух часу) вельми „цнотливого” XX століття. (У деяких випадках – близькі родичі автора й адресата, які не хотіли розкривати „родинні” таємниці).

Як справедливо зазначила Михайлина Коцюбинська, „якогось спеціального інтересу до такого (інтимного – Л.З.) дискурсу, культури подібних публікацій ми донедавна практично не мали. Листи письменників, якщо й публікувалися, то акцент робився на загальнозначущих публіцистичних, біографічних, суспільних, естетичних аспектах листування, що ж до моментів надто особистих, – вони збувалися здебільшого багатозначними крапками у квадратових дужках” [109, с. 33-34], або й взагалі знищувалися.

Так, родина М.Коцюбинського не хотіла віддавати дослідникам листи письменника до Олександри Аплаксіної. Треба витримати часову дистанцію, а також, на думку критиків, не міг письменник, що написав „Fata morgana”, бути автором таких ніжних епістол, та ще й до коханки. Мораль „соціалістичних часів” не вибачила б. Адже, як писав І.Денисюк, „про приятельок Пушкіна, яких він мав до одруження понад сто і котрих називають адресатами його лірики, можна говорити спокійно, бо ця епоха відійшла уже в казку-легенду. [...] …й Марко Гуща – герой роману, – прийшовши на побачення після тюрми, поклав тільки руку на плече Гафійці й сказав: „Хороша ти”, а вона йому відповіла: „І в нас була забастовка” [58, с. 411].

Так само й з листами Івана Франка. Я.Грицак у своїй книзі „Пророк у своїй вітчизні” розповів про долю любовного листування письменника. Перше кохання його, попівна Ольга Рошкевич, до кінця свого життя не давала оприлюднити листи Франка до неї. Лише 1926 р. Ст. Іванець за

спонукою М.Возняка забрав ті листи, які зараз надруковані у 50-томному зібранні творів письменника. При уважному прочитанні цих листів виходить, що існували й інші, якими ми зараз не володіємо і які Ольга Рошкевич заповіла покласти у труну, під голову, що й було зроблено [54, с. 306].

Інша його адресатка, учителька й відома українська письменниця Уляна Кравченко, теж переховувала листи від свого Мирона. Віднайденням означених листів займався Денис Лук'янович. Він і опублікував їх. Ці листи купюрував, за словами Уляни Кравченко, її чоловік Німентовський [54, с. 306].

Відомо також, що Іван Франко був заручений з Ольгою Білинською. А коли весілля не відбулося, то було вирішено повернути одне одному кореспонденцію й спалити її. Лариса Бондар, досліджуючи любовні історії Івана Франка, писала: „На превеликий жаль, Франкові листи до Ольги Білинської не збереглися. Це одна зі загадок любовної історії. О.Білинська не мала жалю до Франка. Ставилася до нього з глибокою шаною, однак листів не зберегла. Чому? М.Білецька засвідчує, що коли дійшло до розриву, то говорили про взаємне повернення листів. Можливо, Ольга відіслала листи, Франко їх знищив (чи хтось інший?), а сам Ольжиних листів не повернув? Чи це вірогідно? Знаючи про Франкову химерну вдачу, не можна цілком відкидати й такого припущення: ця таємниця, либонь, ніколи не буде розкритою…" [15, с. 9-10].

Дуже цікавим фактом є листування письменника з Целіною Зигмунтовською. Відомо, що у 1926 р. воно потрапило до Дениса Лук'яновича, який, ознайомившись зі змістом епістолярію, вирішив не передавати його до НТШ. З ним не погоджувалися І.Труш та М.Возняк. Рішення цієї суперечки було покладено на товариський суд. Кирило Студинський (Р.Горак подав іншого голову – В.Щурата), голова НТШ, прочитавши листи, вирішив знищити їх разом зі щоденником В.Щурата, де згадувався інший Франків роман часів їхнього спільного перебування у Відні в 1892 – 1893 рр. [54, с. 306].

Про зміст листів до Целіни можна лише здогадуватись. (Припускаємо, що зміст одного з них покладено в основу твору І.Франка „Маніпулянтка”). Нині в архіві зберігаються 8 листів Зигмунтовської до Франка. І хто знає, якщо б збереглася хоча б половина й Франкових листів, не виникало б стільки питань навколо постаті письменника.

Втративши листи письменників, купюрувавши їх, ми втрачаємо автентичний документ, такий необхідний для вивчення не лише приватного життя письменника, й його творчості. Адже, за Жанною Ляховою, „приватний лист письменника – це автентичне джерело дослідження його творчої індивідуальності з усією системою понять цієї структури: особистість, індивідуальність, характер, світогляд, психологія творчості, індивідуальний стиль тощо” [155, с. 86].

Лист письменника є найпевнішим документом його щоденного і творчого життя; джерело універсальних знань про соціальне оточення, той чи той життєвий досвід, нарешті, певні переживання, враження, які іноді продовжують своє життя у творах письменника. Отже, лист виступає, так би мовити, першоджерелом для висловлювання того, що впливає на письменника, оточує його.

Таку думку висловила й Михайлина Коцюбинська, зазначивши, що „відкриття й дослідження українського епістолярію” „має неабияке значення”, бо „найменш підвладне кон’юнктурі і диктатові ситуацій” [109, с. 13]. Крім того, досліджуючи таку близьку до особи автора ланку його творчості, як епістолярій, а особливо інтимний, важливо, на думку тієї ж дослідниці, „збутися упередженості й крайнощів” [109, с. 13]. Отже, не слід ігнорувати факти з інтимного життя, бо „давно вже час оцінювати нашу спадщину і сучасний літературний плин, виходячи з критеріїв, які Ю.Шерех-Шевельов сформулював у заголовку відомої своєї збірки „Не для дітей”…” [109, с. 13]. Але не можна й „вдиратися” „в інтимні сфери зі своїм поверховим коментарем на догоду апріорно заданій тезі, порушуючи

делікатну тканину інтимних стосунків, силове поле особистості, звичаєві й психологічні стереотипи певного часу і певного середовища” [109, с. 13-14].

Такому підходу до автентичних документів сприяла, з одного боку, ідеалізація особистості автора („міфологізація” „класиків і не-класиків”, а також панівна концепція: „якщо поети – вчителі, провідники, батьки, „вожді” – як же можна брати їх у звичних звичаєвих житейських вимірах?!” [109, с. 14]. Тим-то й виникла тенденція до агіографічності у змалюванні образу автора-письменника.

З іншого боку, поява нових вчень з психології (З.Фрейда, К.Юнга, Е.Фромма тощо, котрі мали на меті передусім епатувати читача, віднайти сенсаційні подробиці інтимного життя того чи того письменника без урахування контексту висловлювання, без дотримання наукової етики, а іноді зі свідомим вульгарним підходом до делікатних ситуацій в особистому житті видатної особи), феміністичний рух спричинилися до зовсім протилежних тенденцій. Вони мають право на існування, але наскільки вони узгоджуються з історичною достовірністю, з правдою характеру й особистості, іншими словами, – текстом і контекстом [109, с. 14]. (Прикладом можуть служити розвідки С.Павличко про Лесю Українку та Ольгу Кобилянську, М.Коцюбинського, А.Кримського [196]).

На відміну від такого підходу до вивчення інтимних листів (тобто особистого життя письменників), маємо посутні праці Євгена Нахліка (одна з них у співавторстві з Оксаною Нахлік), в яких проаналізовано взаємини П.Куліша з жінками так, що з цих розвідок постає цілісний образ письменника з його уподобаннями, життєвим кредо, ставленням до роботи, родини, таланту. І хоч описано особисте життя одруженого чоловіка, проте це зроблено дуже майстерно, оминаючи гострі кути Кулішевої біографії [183; 184]. Ще одним прикладом об’єктивного, по-науковому виваженого й сумлінного підходу до опрацювання текстового масиву, зокрема й епістолярного, є монографія Лариси Мірошниченко „Над рукописами Лесі Українки: Нариси з психології творчості та текстології” (К., 2001);

ґрунтовної, закоріненої в емпіричний матеріал студії, котра чітко випрозорює психодуховний силует поетеси й закриває простір для різних псевдонаукових демагогічних спекуляцій [167].

Які ж найхарактерніші ознаки інтимного листа?

Звертаючись до історії, слід пригадати величезну популярність найрізноманітніших збірників, у яких містилися приклади листів на всі випадки життя. Так, у Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаника НАН України зберігся „Порадник, як писати листи”. Хоч ні автор, ні рік видання невідомі, припускаємо, що він належить до кінця XIX – початку XX століття. Маємо відомості лише про те, що це другий український збірник любовних листів. Тут міститься вступне слово видавця, у якому той повідомляє, що цей збірник „має вказати залюбленій чи охочій до любови особи, в який спосіб найлегше познакомлюватись, пізнавати себе взаїмно, жартувати то-що”, щоб „кождий, що загляне до нього, міг найти відповідну пораду для себе” [212, с. 3]. Збірник навіть пропонує добірку віршів, які можна подавати на початку або наприкінці любовного листа.

Яким мав бути любовний лист XIX – на початку XX ст.?

На думку автора, важливим був не лише зміст, а й навіть вигляд самого листа. Якщо його мета – знайомство, то лист повинен бути білого кольору, як і листи до рідних та дорогих осіб, які бажано писати на білому папері. Зрештою, до судженої (судженого) листи можуть бути й інших барв, проте авторам варто дотримуватися одного кольору, бо тоді „вже краска сама листів”, до якої вона (він), суджена (суджений), привикла, зворушує її (його) [212, с. 4]. Вживання ж різнокольорових листів свідчило про непостійність. Зовнішній вигляд листів повинен бути охайним.

„Порадник, як писати листи” складається з двох розділів: „Як познакомлюватись?” та „Заявлення любови і освідчини”. У першому маємо листи, в яких хлопець прохає про зустріч або ж про початок листування і можливі прихильні й неприхильні відповіді на них. У другому розділі поміщено приклади класичного зразка освідчин і відписи на них. Цікаво, що

крім відповіді панночки, тут є й зразок відповіді матері. Подано лист-освідчення і по короткому знайомству. У „Пораднику” розмежовуються також листи-освідчення і листи-прохання руки панни до неї самої та до її батьків, лист-освідчення товаришці молодечих літ, лист до впертого коханця. Отже, це свідчить про те, що таке листування було досить характерне наприкінці XIX – на початку XX століття.

Коментуючи листи гетьмана Мазепи до Мотрі Кочубеївни, Михайло Рудницький зазначав, „що всі закохані дивовижно подібні між собою і постійно богохулять. Намагаються своїх обраниць серця посадити на небесний престол, аби всі поклонялись, окрім того, ці ж закохані стають такими „зацофаними”, що оперують постійно одним і тим же арсеналом порівнянь та слів, ніби інших не було. Якби ті, що так ревно шанують великого Наполеона, прочитали його листи до коханої, то напевно, мусили б його стягнути з п’єдесталу величності саме за оці банальні порівняння та слова” [цит. за: 52, с. 103].

Розглядаючи листування Івана Франка з жінками, не можна не звернути увагу на лист, а точніше щоденник самогубця (пана Супруна), який було адресовано Уляні Кравченко і з яким сам Франко був знайомий (сліди його прочитання відбито в збірці „Зів’яле листя”). Його віднайшов І.Денисюк (про що свідчить його стаття у співавторстві з В.Корнійчуком „Подвійне коло таємниць. Нові матеріали до історії „Зів’ялого листя”). Але дослідники не з’ясовували справжнє ім’я автора „Щоденника” [69, с. 418-440]. У своїй книзі „Твого ім’я не вимовлю ніколи…” Р.Горак дослідив авторство цього документа і з’ясував його жанр. Так, дослідник довів, що Уляна Кравченко вигадала історію з паном Супруном. Франко ж знав правду, „бо панна Юлія ще не відтяла ножицями підпис під посланням” [52, с. 116] закоханого. Прочитавши цей лист, письменник зрозумів, що „послання […] було … просто ловелаським листом...” [52, с. 116]. „Франко […] побачив або зрозумів, що послання […] було написане на основі справжнього щоденника, який служив для нього чорновиком” [52, с. 115], – писав Р.Горак. Цей

висновок дослідник зробив на основі того, що лист пана Супруна вміщує в собі багато віршів, які, мабуть, були написані раніше. Пишучи прощальне послання, „пан Супрун вибирав їх звідти і допасовував до того, що писав прозою. Завдяки цьому послання до панни Юлії було квінтесенцією автентичного щоденника…” [52, с. 115]. Р.Горак, відшукуючи справжнє ім’я автора листа, перебрав імена всіх учителів, які працювали разом з Уляною Кравченко в Бібрці. Одним з тих, хто цікавився дівчиною, був Еммануїл Гордзевич (Гордієнко), який освідчився Уляні й запропонував їй одружитися. У „Спогадах учительки” Уляна Кравченко свідчила, що Гордзевич покинув Бібрку на Різдво. Але це було не так, бо він залишився в Бібрці. З прізвищем же Супрун у школі ніхто не працював. Р.Горак свідчив, що під зшитком був підпис пана Гордзевича [52, с. 143]. Франко ж, знаючи автора послання як Дон Жуана, й написав іронічний віршик на „рихтицькім діалекті”. Щодо Супруна, то Уляна Кравченко „сама його вигадала, а точніше висотала з Еммануїла Гордзевича” [52, с. 145]. Авторка „Спогадів учительки” вважала, що „умістити ці два образи (Супруна та Гордзевича. – Л.З.) в один було б дуже складно. […] „Супра” по латині означає: той, про якого мова йшла вище. У „Спогадах учительки” перед Супруном мова йшла про пана Еммануїла Гордзевича” [52, с. 146], який після одруження У.Кравченко-таки покінчив життя самогубством. Тут же Р.Горак підтвердив існування значної кількості шаблонів любовних листів наприкінці XIX – на початку XX ст. [52, с. 104]. Адже пан Супрун активно позичав порівняння та слова у своїх великих попередників. „Напевно, не мав у тому відношенні багато труднощів, бо в ті часи можна було купити у книжковій крамниці спеціальні підручники з набором подібних фраз, зворотів, листів під кожну ситуацію, починаючи від Давньої Греції та Давнього Риму. Його попередникам також не вистачало чорнила, щоб описати принади об’єкта свого кохання. Не вистачало їм також гусячих пер, навіть коли б для цієї мети пообскубувати гусей цілого світу, вже не кажучи про те, що вони клялись, що не вміють і не

сміють описати божественну красу „найдорожчої” і „незрівнянної” [52, с. 104].

Але, незважаючи на все це, любовний епістолярій – це все ж таки й відтворення неповторного кохання двох осіб. С.Скварчинська стверджувала про те, що листи любовні і дружні наділені художністю [283, s. 109]. (Згадаємо зазначене вище твердження про те, що листи – акт творчий, автор листа прирівнюється до автора твору).

Ф.Медведєв зауважив: „Всі ми кохаємо так само, як розуміємо світ. Історія кохання кожної людини – точний зліпок з історії її відносин до світу взагалі. Образ коханої, який відбивається в захоплених мріях закоханого, і образ коханого в мріях закоханої – ось найбільш зрозумілі та непомилкові символи їхнього світовідчуття. Недарма зображення кохання, і любовних тривог, і гризот займають таке значне, таке центральне місце в творах мистецтва всіх часів. Це відбувається не через те, що поети, живописці, скульптори охоплені любовним запалом, а через те, що вірний творчий інстинкт вказує їм на той стан людини, коли душа її найбільш відкрита верховним началам добра, істини та краси. Той, хто кохає, не лише вимагає, й віддає, не лише жадає втіх, й готовий до найвищих подвигів самозречення. Запалений коханням, він відважується й на те, що понад його сили” [151, с. 8].

І справді, інтимний, любовний лист дає змогу відкрити в будь-якій людині її найкращі якості, її сутність. А любовний епістолярій, крім того, ще й посилюється знаком найбільшої інтимності, адже зазирає в „душу” адресата. Л.Морозова наголошувала на тому, що „особистісний збіг адресата висловлювання з тим, кому це висловлювання відповідає, є провідною жанровою домінантою листа: автор листа, намагаючись визначити можливе розуміння своїх думок і почуттів, орієнтується на апперцептивний фон сприйняття мовлення, серед чинників якого вирізняють психологічні (вік, характер мислення, тип нервової системи, настрій) і соціальні (походження,

рівень освіти, коло інтересів, соціальний стан, політичні переконання, професійна приналежність, рівень обізнаності з ситуацією)” [173].

Лист до коханої людини, попри все, припускає якнайбільшу присутність в ньому адресата. Адже лише закоханий може бути так сильно зосереджений на коханій особі. Тому справедливим є твердження про те: „Лист – не тільки „автопортрет” автора, в ньому проступають риси адресата...” [109, с. 61].

Автор, найчастіше, певним чином моделює себе і образ коханої людини. Михайлина Коцюбинська вважала, що це загалом характерно для листування, передусім інтимного, це „одна з іманентних його характеристик, надто якщо автором листа є письменник, людина активно творча, що завжди перебуває у силовому полі художнього мислення” [110, с. 321-322].

До того ж, С.Скварчинська наголошувала, що лист виявляє ті стосунки, які є між автором і адресатом [283, s. 38-39]. Тобто зі змісту листа видно те, чи автор та адресат є приятелями, закоханими, родичами, чи то лист людей, які мають спільні інтереси або справи. Дослідниця впевнена: „Чим ближчі автор і адресат, тим менш формальна композиція листа” [283, s. 79].

Коли хтось пише листа, він не лише визначає свою роль по відношенню до адресата, але також намагається зрозуміти, що Я (автор) стане Ти (адресатом) у новій кореспонденції. Таким чином реалізується діалогічність епістолярію. До того ж, любовному дискурсу властива така риса, як сила пам’яті, яка дозволяє закоханому перейти часові межі, через лист долаючи розлуку. Саме пам’ять, уява й надія роблять з минулого (а пам’ять, як відомо, зберігає те, що відбулося у минулому) і майбутнього єдине реальне теперішнє для того, хто пише листа на відстані від обранця серця. Саме тому американська дослідниця Дж.Г.Альтман стверджувала, що така „епістолярна ситуація, в якій обидва часові зсуви й відсутність грають таку велику роль, переходить до темпоральної невизначеності, де минуле сприймається як сучасне. Єдине можливе теперішнє – це найбільш несподіване минуле – чи це буде останній контакт, чи останній лист. У процесі листування той, хто кохає, продовжує „кохати в минулому”, поки найбільш несподіване

теперішнє затьмарить те минуле” [279, p. 132]. Тобто допоки не прийде новий лист. Для того, щоб любовний епістолярний діалог був тривалим, потрібно знати мистецтво спокуси обранця (обраниці) [279, p. 15-16].

Своєрідність будь-якого любовного листа чи послання – це наявність емоційного напруження. Адже вияв кохання – це емоції, що їх закоханий автор передає на письмі. Інтимному дискурсу притаманна безпосередність висловлення думок і почуттів, адже закоханий глибоко й сильно переживає їх, реагуючи на будь-який подразник, що спрямований на нього й проходить крізь його душу, пройняту коханням.

Любовному листу поряд з емоційністю й безпосередністю властивий часто певний драматизм, виняткова пристрасність.

Стефанія Скварчинська зауважувала, що в любовних листах переважає емоційний чинник, який повинен відчувати адресат [283, s. 82]. Михайлина Коцюбинська вказувала на те, що „у листах знаходять відображення *потаємні внутрішні процеси* – емоційні збурення, світоглядні перетворення” [109, с. 23]. Так, про листи до Ольги Кобилянської дослідниця писала, що деякі фрагменти з цих листів дають „відчути настроєво-психологічну глибінь, почуттєву домінанту й виняткову інтонаційну безпосередність цих листів, в яких, мабуть, найадекватніше віддзеркалено особистість митця в момент найвищого емоційного напруження” [109, с. 34]. Про це зауважує й С.Кіраль, характеризуючи листування Т.Зіньківського [97, с. 218].

Слід зауважити, що Стефанія Скварчинська у розвідці „Теорія листа” наголошувала на тому, що листи до жінок бідні на інтелектуальні речі, а багаті на побутові подробиці (наприклад, листи Цицерона, Ґете) [283, s. 81]. Але якщо брати до уваги листи письменників, то не можна погодитись з цією думкою, бо лише інтимною, любовною темою та пристрастю лист письменника, як правило, не обмежується. Й це не дивно. По-перше, творча особистість сама собою не обходиться лише темою кохання, а тому вплітає в розмову зі своїм уявним адресатом ще й об’єкти своїх зацікавлень, таким чином зацікавлюючи його й часто залучаючи до свого творчого процесу. По-

друге, так склалося історично, що українські митці завжди стояли в авангарді суспільного руху й боротьби за поступ. Отже, М.Коцюбинська мала рацію, що „любовний дискурс” доводиться виокремлювати з усього традиційно-українського комплексу суспільно-мистецьких проблем. [...] Така вже, очевидно, доля українського письменника, що суспільно-мистецькі проблеми захоплювали людину цілковито, [...] і накладали помітний відбиток навіть на інтимну сферу” [109, с. 35]. Листи Кобилянської до Осипа Маковея, Куліша до Лесі Милорадовичівни, Івана Франка до Ольги Рошкевич, Уляни Кравченко, Климентини Попович або, наприклад, листи Олександра Довженка до Олени Чернової, де поряд із ніжними словами про кохання є творчі роздуми, плани, які органічно вплітаються у тканину листа, – яскраво підтверджують цю тезу.

„Вже навіть цих поодиноких, таких різних за часом і характером епістолярних епізодів досить, щоб відчути неабияке значення інтимного листування для розуміння митця (та й епохи, національного середовища), незважаючи на неминучу „камерність” їх, адресованість одному, саме цьому адресатові. Митця як особистості в найпотаємніших його проявах...” Отже, „любовні листи „портретують” свого автора напрочуд повно й виразно. Тут якнайменше „маски” й якнайбільше „обличчя”... [109, с. 38].

Українському письменницькому епістолярію часто дорікають браком еротизму (С.Павличко, М.Коцюбинська), але, як стверджував І.Денисюк, епістолярій Івана Франка все ж таки має такі риси (листи до Ольги Рошкевич після зустрічі з нею в готелі) [62, с. 371-372].

Отже, підсумовуючи сказане, зазначимо, що інтимному епістолярію притаманні: 1) художність, а разом з тим вияв творчої енергії через експресивні засоби; 2) чітка спрямованість на адресата, що своєю чергою сприяє вияву рис характеру кореспондентів; 3) вміння „спокушувати” обранця-обраницю з метою продовження епістолярного контакту; 4) драматизм та пристрасність; 5) еротизм; 6) емоційність, яка дає змогу розкрити „внутрішні процеси” психології автора та адресата; 7) занурення у

коло суспільних та естетичних проблем (що особливо характерне для письменницького епістолярію).

Отже, на основі цих ознак поняття „інтимний лист” розуміємо як поліфонічний твір, який відбиває характер інтимних стосунків автора й адресата, відтворює емоційний і психологічний стан кореспондентів, позначений еротизмом та політематичністю.

Михайло Бахтін стверджував, що „будь-яке висловлювання – усне чи письмове, первинне чи вторинне і в будь-якій сфері мовленнєвого спілкування – індивідуальне й тому може відобразити індивідуальність мовця (чи того, хто пише), тобто мати індивідуальний стиль. [...] індивідуальний стиль прямо входить у саме завдання висловлювання, є однією з провідних його цілей... Стиль нерозривно пов’язаний з означеними тематичними єдностями і – що особливо важливо – з означеними композиційними єдностями: з визначеними типами побудови цілого, типами його завершення, типами відношення мовця до інших учасників мовленнєвого спілкування (до слухачів або читачів, партнерів, до чужого мовлення тощо). Стиль входить як елемент до жанрової єдності висловлювання” [7, с. 253-255].

Загалом листи дають винятково багато для розуміння стилю письменника, усвідомлення коріння його стилю. Це одне з підтверджень загальновідомого факту, афоризму про те, що стиль – це людина. Епістолярний стиль письменників іманентно перегукується зі стилем їхніх творів, дає відчути його витоки, його зумовленість як індивідуальністю митця, психологією особистості, її інтелектуальним потенціалом, емоційністю, так і „стилем епохи”, мистецького напряму або школи.

Іншою ознакою висловлювання, яка визначає його композицію і стиль, М.Бахтін вважав *експресивність*, тобто „суб’єктивне емоційно оцінювальне відношення мовця до предметно-смислового змісту свого висловлювання. У різних сферах мовленнєвого спілкування експресивний момент має різне значення і різний ступінь сили, але є він скрізь: абсолютно нейтральне

висловлювання неможливе. Оцінювальне відношення мовця до предмета свого мовлення (яким би не був цей предмет) також визначає вибір лексичних, граматичних та композиційних засобів висловлювання. Індивідуальний стиль висловлювання визначається головним чином його експресивною стороною” [7, с. 278]. Своєю чергою, „мовленнєвий жанр – це не форма мови, а типова форма висловлювання”; жанр включає в себе й означену типову, властиву даному жанру експресію. У жанрі слово отримує деяку типову експресію” [7, с. 281-282].

„Висловлювання, його стиль і його композиція визначаються його предметно-смисловим моментом та його експресивним моментом, тобто оцінювальним ставленням мовця до предметно-смислового моменту висловлювання” [7, с. 285].

З цього виходить, що важливим показником індивідуальності стилю будь-якого письменника є його мова – засіб вираження експресії автора.

Висновки до розділу 1.

Підсумовуючи вище зазначене, слід сказати, що серед проблем, якими займаються теоретики епістолярію, важливе місце відводиться проблемі визначення епістолярного жанру. Так, більшість вчених (М.Коцюбинська, Г.С.Мазоха, Н.В.Павлик, О.Н.Булах) дотримуються думки про те, що не є доречним вживання поняття „епістолярний стиль”, як такий, що характеризує особливості листів, натомість слід вживати інший термін – „епістолярний жанр”, який включає в себе й поняття „епістолярний стиль”.

Зауважимо, що лист, виконуючи в першу чергу комунікативну функцію й маючи практичну спрямованість, не втрачає художньої вартості. На поетиці листа відбивається духовний образ, темперамент, характер його автора. Природу листа чітко характеризує сукупність ознак: лист має письмову форму (замінює безпосередній контакт кореспондентів); не лише автор, а й адресат впливає на стиль, композицію і форму листа; лист поліфонічний за своєю сутністю; на нього впливає історична доба; лист несе естетичне значення; часто є джерелом сюжетів творів письменника.

Інтимні листи до Івана Франка слід розглядати за наступною класифікацією: любовне, інтимно-дружнє листування, інтимно-сімейна кореспонденція.

Інтимному листуванню доби І.Франка була притаманна шаблонність („Щоденник самогубця”). Крім того, любовний лист, маючи найвищу ступінь інтимності, іноді еротизму, глибоко характеризує образ автора й адресата, зображуючи їх стосунки емоційно та безпосередньо. Інтимність цих стосунків впливає на композицію (формальна – неформальна). Водночас, любовний епістолярний дискурс письменників треба виокремлювати з кола інших тем, що склалося вже історично.

Отже, письменницький лист – то явище синтетичне, поліфонічне, яке розкриває перед читачем життєвий досвід автора, його позицію у соціумі, естетичне сприйняття навколишньої дійсності й визначає авторську індивідуальність.

РОЗДІЛ 2
ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ ІНТИМНОГО ЕПІСТОЛЯРІЮ ІВАНА ФРАНКА

2.1. Загальнотеоретичні поняття жанрового різновиду та жанрової модифікації. Проблеми кваліфікації жанрових різновидів та жанрових модифікацій в епістолографії

Як уже йшлося вище (див.: Розділ 1), у даній роботі для позначення сукупності особливостей, властивих листуванню й зокрема листу, вживаємо поняття „епістолярний жанр”. Інтимне письменницьке листування – явище специфічне, є сикретичним за своєю сутністю, адже поєднує в собі характеристики декількох стилів мовлення одночасно, відбиває не лише характер стосунків автора та адресата, й характеризується поліфонізмом, є показником емоційного та психологічного стану дописувачів, незрідка позначене еротизмом.

Перш ніж звернутися до розгляду жанрових різновидів епістолярію, слід, на нашу думку, визначитися з термінологією, яка стосується поняття „жанр”. Так, Г.Поспєлов [213, с. 421-428], Г.Абрамович [1, с. 238-244], В.Кожинов [121, с. 914-915], І.Кузьмічов [130, с. 71], Ю.Стенник [238, с. 168], Л.Чернець [272, с. 12-25, 43], Н.Копистянська [103, с. 14-18] відзначають, що в науці й досі немає одностайності щодо визначення як самого поняття „жанр”, так і термінів „жанровий різновид”, „жанрова модифікація”, „жанрова форма”. Натомість чітке розмежування термінології подано у працях С.Скварчинської і щорічнику „Питання літературних жанрів”.

Також у літературознавстві точаться дискусії з приводу того, чи є взагалі жанр сталим за своєю сутністю, чи змінним. І.Денисюк вважав, що „жанр як історично сформований синтез істотних властивостей змісту і форми ряду творів у певному їх структурному типі є відносною сталістю, здатною до постійного оновлення, акумулятором досвіду в поступальній еволюції мистецтва, закономірністю його зростання” [67, с. 3].

В.Корнійчук, синтезуючи попередні думки про риси, притаманні поняттю „жанр”, наголошував, що „зберігаючи в пам’яті первісну, традиційну формотворчу домінанту, набуває ознак еластичності, пружності, динаміки. При цьому мова не йде про його безсистемність, невпорядкованість” [104, с. 193].

Н.Копистянська, досліджуючи поняття „жанр”, вказує на те, що він не *монолітний* і пропонує виділити чотири взаємопов’язані й взаємозумовлені сфери спіралі відповідно до ступеню абстрактності та конкретності [103, с. 32].

Сфера перша – найбільш абстрактне розуміння, „що означає сукупність і взаємозв’язок основних, визначених і стійких жанрових ознак, які складаються у групах творів протягом тривалого часу і дають підставу об’єднувати витвори різних епох, різних народів під загальним поняттям і назвою (роман, балада, поема і т.п.) [103, с. 32].

Сфера друга пов’язана з трактуванням жанру, який належить до певного часу – новела Відродження, романтична балада тощо. Поняття „жанр” постає у динаміці, тут враховуються видозміни, які пов’язані з літературними течіями часу, розвитком літературної критики та історії [103, с. 32-33].

Третя сфера залежить від специфіки розвитку жанру певної країни (чеська романтична балада, український історичний роман) [103, с. 33].

Четверта сфера, своєю чергою, ще більше конкретизує „жанр” щодо індивідуальної творчості (новели Стефаника, флоберівський роман тощо). Н.Копистянська наголошує: „[…] творіння визначних письменників, – а лише вони впливають на поняття „жанр”, – явище неповторне, особливе й одночасно характерне для сфери другої і третьої, значною мірою зумовлене ними, як і загальними „нормами” сфери 1. У творі великого художника завжди присутнє наслідування традицій, усталених норм та правил, жанрових уявлень, і одночасно полеміка з ними, порушення і навіть іноді їхнє висміювання” [103, с. 33].

Отже, надалі в нашій роботі будемо використовувати тлумачення поняття „жанр” Н.Копистянської.

Також справедливим є зауваження І.Денисюка, що „в живому літературному процесі […] є свої припливи і відливи, зумовлені ідейно-художніми напрямами, які приймають соціальні замовлення доби й корегують жанри” [68, с. 22].

Щодо понять „жанровий різновид” і „жанрова модифікація”, Н.Копистянська наголошує на тому, що вони „близькі за значенням, але не синонімічні” [103, с. 18], бо „різновид” трактується як „виділення нового утворення з рисами, у чомусь відмінними від загального поняття жанру”, своєю чергою, „модифікація” – це наслідок „еластичності жанру”. Слушним є зауваження дослідниці, що „модифікація може бути наступним рівнем поділу, а може бути лише додатковою характеристикою, яка вводиться і на рівні жанру, і на рівні жанрового різновиду” [103, с. 18].

Перш ніж перейти до характеристики жанрових різновидів листування Івана Франка, слід, на нашу думку, коротко розглянути ті класифікації, які подано у працях, присвячених як епістолярному жанру взагалі, так і дослідженню листування окремих письменників зокрема.

Так, у збірнику „Антична епістолографія”, який присвячено вивченню давнього епістолярію, було подано класифікацію, яку помилково приписують Деметрію Фалерському. У ній виділялися не жанри, а види листів відповідно до їх змісту, тематики (любовний, повчальний, докірливий тощо) [2, с. 10-14]. Такого поділу дотримувалися й теоретики давньоукраїнської літератури, зокрема Феофан Прокопович (див. Розділ 1).

Польська вчена С.Скварчинська, досліджуючи історію створення епістолярного жанру, розглянула особливо детально групу дружніх листів, де поряд із класифікацією за загальною тональністю (лист гнівний, іронічний тощо [283, s. 110-114]), розглянула й жанрові різновиди відкритих листів, серед яких виділяла лист-повчання, лист-сатиру, лист-пасквіль, лист-трактат тощо [283, s. 330-335]. Цікавими є спостереження дослідниці щодо тих

жанрових різновидів, які лежать на межі діалогу та монологу (адже епістолярний жанр є діалогічним за своєю сутністю) (див. Розділ 1). С.Скварчинська стверджувала, що іноді лист наближається до монологу [283, s. 344-345]. Така риса, на думку вченої, властива частіше листам інтимним. Кохання чи приязнь по відношенню до когось (тобто до адресата) зобов'язує автора до щирості. Той, хто хоче увічнити свої переживання, пише монолог у вигляді щоденника; таку творчість з першого погляду можна зрозуміти як інтимну, яка є поклонінням приязні (дружбі), коханню і призначена для другої особи (адресата. – Л.З.). Такі характеристики поєднує в собі щоденник і лист. Такий лист має швидше епістолярні риси, ніж монологічні (тобто ті, що притаманні щоденнику як жанру в чистому вигляді. – Л.З.). Автор якнайчастіше схиляється до написання фрагментів про себе, якщо бажає відобразити свою духовну цілісність. Ті фрагменти, оформлені датами, творять формальну цілісність, а призначені іншій особі, набувають ще й епістолярної цілісності [283, s. 344-347].

У працях, присвячених дослідженню окремих особистостей в епістолярному дискурсі також спостерігаємо класифікації жанрових різновидів того чи того письменника.

Так, як вже було зазначено у вступі, В.Гладкий, розглядаючи епістолярій В.Стефаника у взаємозв'язку з його новелістичною спадщиною, виділяв їхні жанрові різновиди: 1. Листи – перші варіанти відомих новел. 2. Замальовки селянського життя. 3. Спроби написання творів для дітей. 4. Ліричні роздуми. 5. Картинки природи. 6. Сатиричні мініатюри [41, с. 7]. Своєю чергою, І.Денисюк запропонував свою класифікацію жанрових різновидів творів письменника: автобіографічні новели, пейзажні поезії в прозі, спостереження, сатиричні зарисовки, оповідки в листах [59, с. 113-114].

Ж.Ляхова, аналізуючи стиль епістолярію Т.Шевченка, принагідно торкнулася й жанрових різновидів його епістолярію, виокремивши лист-бесіду, лист-сповідь, лист-спогад, лист-подорож, побутовий лист, лист з переважанням соціальних і філософських роздумів [154].

Л.Вашків класифікує листи таким чином: 1) родинно-побутові (відбивають етапи літературної критики, а саме: зацікавлення твором, прохання надіслати книгу чи журнал, оцінка прочитаного); 2) приватно- та офіційно-ділові (етикетна літературна критика); 3) дружні, інтимно-товариські (виявлення епістолярної оцінки й самооцінки художнього твору, літературно-мистецьких явищ як різновид письменницької літературно-критичної діяльності) [24, с. 58-160].

О.Фідкевич, досліджуючи епістолярну прозу А.Чехова, класифікує її за особливостями поетики, функціональним спрямуванням, а також подає дефініції. Так, вчена виділяє наступні жанрові різновиди епістолярної прози А.П.Чехова: лист-дискусія, лист-есе, лист-жарт, лист-гумореска, лист-пародія тощо [250].

Так, В.Кузьменко, розмежовуючи жанрові різновиди письменницького листування 20-50-х років XX століття, називає наступні: епістолярну критику, епістолярну публіцистику, відкриті листи письменників, художні листи [128]. Але, розглядаючи окремо ці жанрові різновиди, він, під час дрібнішого поділу кожного з них, знов говорить про жанрові різновиди, що свідчить про неусталеність термінологічного апарату генології.

Своєю чергою, Г.Мазоха, розглядаючи письменницький епістолярій другої половини XX ст., вказує на існування наступних жанрових різновидів кореспонденцій цього періоду: листи-бесіди, листи-описи, пейзажні замальовки [159].

На нашу думку, з приводу поділу творів за жанровими різновидами слушним вважаємо міркування Н.Копистянської про те, що „можна, звичайно, з конкретною дослідницькою метою групувати твори лише за змістовими або лише за формальними ознаками, але основою такого поділу не буде жанровий критерій і отримані групи не будуть жанровими” [103, с. 28].

Отже, у своїй роботі будемо спиратися на зазначене вище міркування Н.Копистянської й враховувати обидва критерії під час розподілу інтимного епістолярію Івана Франка за жанровими різновидами.

Натомість жанрові модифікації також мають місце у класифікаціях деяких дослідників (Л.Вашків, Л.Морозової, Г.Мазохи, А.Зіновської). Так, на прикладі епістолярної літературної критики вони досить детально розглянуті у дисертації Л.Морозової [173]: вчена вважає, що лист-рецензія може реалізуватися як епістолярна критична репліка, епістолярна рецензія-нотатки, епістолярна рецензія-есе тощо. Проте, Л.Морозова не дотримується чіткого розмежування жанрової термінології, бо в її роботі „жанрова модифікація" виступає синонімічним поняттям щодо терміна „жанровий різновид", так і власне „жанровій модифікації" у тому розумінні, яке було подано вище у нашій роботі.

Отже, на нашу думку, найбільш доцільним буде поділ листів Івана Франка за жанровими різновидами, ніж за жанровими модифікаціями, як це подає Г.Мазоха, синтезуючи саме поняття „жанрового різновиду" та „жанрової модифікації" (у своїй дисертації дослідниця розглядає листування XX століття і виділяє жанрові модифікації листа-бесіди, листа-опису, пейзажної замальовки, листа-рецензії тощо) [159].

Розглядаючи епістолярну літературну критику українських письменників, Л.Вашків зосередила свою увагу на жанровому різновиді листовної рецензії та її модифікаціях (лист як елемент кулуарного життя, т. зв., „література побуту" – лист-рецензія, адресований не письменнику) [24, с. 159]. Також листи-рецензії дослідниця розподіляла за формою вислову оцінки (йдеться про листи Лесі Українки): „1) листи, в яких Леся Українка безпосередньо висловлює своє розуміння твору чи ставлення до автора; 2) листи, через які поетеса переказує авторам певних творів думку авторитетних людей чи просить передати комусь свою власну думку; 3) листи, в яких поетеса ділиться враженнями від прочитаного, почутого (наприклад, в літературно-художньому товаристві) зі своїми однодумцями

(як правило, це листи до близьких родичів, матері зокрема); 4) листи, в яких Леся Українка просить знайомих (друзів) прислати твори тих чи інших письменників, виявляючи зацікавлене ставлення до творчості письменника" [24, с. 87].

С.Кіраль писав, що „листи Зіньківського багаті на перші і часом єдині в своєму роді поцінування загальновизнаних письменників – І.Котляревського, Т.Шевченка, Г.Квітки-Основ'яненка, Панаса Мирного, О.Кониського і на „відкриття" талантів, яким невдовзі судилося стати великими: Леся Українка, Грінченко та ін." [96, с. 25], тобто його листи часто включають елементи критичної статті, рецензії, огляду тощо. На жаль, дослідник у своїй праці не розробив власної класифікації.

Різноманітністю позначено класифікацію Л.Морозової щодо епістолярної літературної критики. Так, в одному з жанрових різновидів епістолярної критики (лист-рецензія), що було обґрунтовано в роботі Л.Вашків, дослідниця виділяє такі жанрові модифікації: епістолярна критична репліка, епістолярна рецензія-нотатки, епістолярна рецензія-есе, лист-автокритика (авторецензія), дає їм визначення. До того ж, розглядаючи письменницький епістолярій, вчена виділяє й жанрові модифікації листа-роздуму: лист-роздум про актуальні події суспільно-політичного життя; лист-роздум з онтологічною тематичною домінантою тощо. Щодо листів з приватного життя письменників, то Л.Морозова вирізняє й жанрові модифікації листів-повідомлень, спогадів та роздумів: лист-повідомлення про факти приватного життя, лист-спогад про факти приватного життя. Проте, „ускладнення соціального життя наприкінці XVIII – початку XIX ст. призвело до якісно нового сприйняття письменників – як творців художніх творів і в той же час як цікавих особистостей з власними переконаннями…" [173]. Тобто це свідчить про виникнення політематичних листів, серед яких виділено наступні жанрові модифікації: лист, в якому факти приватного життя поєднані зі сферою професійної діяльності і лист, в якому до подій приватного життя додаються роздуми про актуальні події суспільно-

політичного життя; лист, в якому повідомлення про факти приватного життя поєднані з інформацією щодо сфери професійної діяльності та з роздумами щодо останніх суспільно-політичних подій [173].

А.Зіновська, розглядаючи типологію відкритих письменницьких листів, класифікує відкриті листи таким чином: 1) кореспонденція-заклик до українських письменників; 2) відкритий лист-відповідь на відкритий лист; 3) лист, в якому виявляється позиція або діяння адресата тощо; 4) відкрита кореспонденція адресована колективу; 5) відкритий лист до керівництва держави, партії (в умовах диктатури, тоталітарного режиму) [91].

Отже, під час поділу листів Івана Франка надалі будемо спиратися на вже існуючі класифікації жанрових різновидів і відповідно жанрових модифікацій.

2.2. Жанрові різновиди інтимної кореспонденції Івана Франка

„Неприязнь до проторених доріг і шаблонів” [т. 28, с.161] формувала особливий тип художнього мислення І.Франка, визначала його новаторські пошуки в царині змістоформи літературних творів, відкривала невичерпні можливості для експериментування з генологічними, стилістичними, версифікаційними ліричними структурами”, – стверджує В.Корнійчук [104, с. 195]. Й це відбилося не лише на розмаїтті літературних творів письменника, а й на його епістолярній творчості.

Іманентним жанровим різновидом інтимного епістолярію є *лист-зізнання в коханні* (для любовного та інтимно-сімейного листування). Таких листів Франко написав декілька. Лист цього типу, крім обов’язкової підвищеної емоційності, містить ще й відповідну експресію почуттів до адресата, яка виявляється як у виборі лексики, так і в стилістичному плані: характерними для нього є образні засоби (метафори, порівняння тощо), синтаксичне оформлення (наявність окличних речень, пауз, трикрапок тощо). Позиція автора в такому наративному дискурсі покликана найповніше відкривати його справжнє „я”.

Проте, як правило, листи закоханих не завжди містять прямі зізнання у почуттях, вони часто сповнені недомовок, натяків, а також сумнівів і прохань ці сумніви розвіяти.

Такими є листи Івана Франка до Ольги Рошкевич від 2 травня 1875 р., 26 травня 1875 р., серпня 1875 р. Невпевненість автора зумовлена тим, що він не знав реакції адресата на вияв своїх почуттів, а лише, можливо, здогадувався про позитивну відповідь на його зізнання: „разів з десять поривався спитати Вас” [261, с. 19], „щоб якось заспокоїти себе, я мушу написати Вам” [261, с. 20]. Виявляючи свої почуття до Ольги Рошкевич Франко заховував слово кохання під образним висловом „мова серця мого”; у листі він писав, що „відкриваю […] усю свою душу” [261, с. 20]. Автор емоційно піднесений – йому „легко на душі”, він „став як ніколи веселим” [261, с. 20] від того, що зустрів Ольгу.

Про емоційно-експресивне забарвлення листа свідчить і наявність окличних та питальних речень: „Питаєте, як саме? Якщо Ви не забули нашу невеличку забаву з квітами у великодню неділю, то пришліть мені, прошу Вас, таку саму відповідь, яку Ви дали мені тоді під кінець!” [261, с. 20]. До того ж, маємо в цьому листі й натяки та недомовленості: „Мені тоді аж потемніло в очах, голова пішла обертом і розум настільки потьмарився…” [261, с. 20].

Провідна тема – кохання – виявляється у наявності частого згадування Франка про те, що він „зовсім втрачає глузд”, прохає змилуватися над ним, каже про „палкіші почуття” [261, с. 26], „втрачає дар мови” в присутності адресата, „тамує в собі найкращі помисли та найніжніші почуття” [261, с. 27] тощо. Франкові листи містять і запевнення в коханні й клятви (лист від серпня 1875 р.): „Клянуся, що […] Ви завше зостанетесь для мене провідною зорею моїх діянь…”, завірення, що його серце належить їй „довіку, aż do śmierci naszej!” [261, с. 38]. Такі клятви Франко повторив значно пізніше (лист від початку червня 1879 р.), коли Ольга вирішила вийти заміж за Озаркевича і запевнив її, що буде вічно кохати, незважаючи на вибір коханої.

Емоційно-схвильованими реченнями він зізнавався, що в нього „рука […] дрожить, дух запирає” [261, с. 186]. Цей *лист-зізнання в коханні* відрізняється від попередніх тим, що в перших звучить надія, хоч і є домішок невпевненості у взаємності почуттів; а в цьому прочитується впевненість у взаємності, але зникає надія на спільне щастя.

Наявний *лист-зізнання в коханні* і в інтимно-сімейній кореспонденції Івана Франка. Слід відзначити той факт, яке місце він посідає у хронології інтимно-сімейного листування. Якщо „переписку” з Ольгою Рошкевич Франко починав із *листів-зізнань* (це свідчило й про відповідні почуття до неї), то до Ольги Хоружинської такий лист письменник написав вже після того, як запропонував одружитися (бо, по-перше, він був мало знайомий з нею, а, по-друге, це ще раз підтверджує те, що він „одружується з доктрини”), тоді, коли Хоружинська відвідала Галичину і ближче познайомилася з письменником. Так, у листі від 14 лютого 1886 р. маємо пряме зізнання в коханні, яке Франко висловлює окличними реченнями: „Як я Вас люблю, Олічка! Як гаряче бажаю я бачити Вас щасливою!” [262, с. 29]. Лист має емоційно-піднесений тон, про який свідчать спогади про приїзд майбутньої дружини – „несподіваної і великої радості” [262, с. 29], а її від’їзд вплинув зовсім протилежно – „немовби […] половину життя взято” [262, с. 29]. Крім того, у цьому листі Франко вирішував і суто ділові проблеми. Цей лист, на відміну від листів до Ольги Рошкевич, не має тієї романтичності, ліричності, наївно-пристрасної довірливої „сповіді серця”, а є більш сухим та діловим. Франко не підніс Хоружинську на такий високий п’єдестал замилування, на якому перебувала перша кохана.

Для інтимно-сімейної кореспонденції, своєю чергою, іманентним жанровим різновидом є *лист-пропозиція одруження* (до Ольги Хоружинської). Можна припустити, що й до інших адресаток Франко писав подібні листи (до Уляни Кравченко, Климентини Попович), хоч вони й не збереглися. Хронологічно *лист-пропозиція одруження* є першим в інтимно-сімейній кореспонденції Івана Франка. На нашу думку, такий жанровий

різновид листів виділено радше на основі його тематики, ніж стилістико-синтаксичних та композиційних характеристик. Проте на прикладі цього жанрового різновиду в епістолярній спадщині Івана Франка можна зауважити деякі особливості розгортання його основної теми. Так, лист Франка складається з декількох мікротем, пов'язаних між собою основною ідеєю наратора – пропозицією одруження. Роблячи таку пропозицію, у листі від 4 вересня 1885 р. Франко розглядає причини, які можуть підштовхнути обрану дівчину до прийняття позитивної відповіді, і зазначає, що „відповідь […] залежати буде від двох чинників: серця і розуму" [261, с. 543]. Цей лист, за зауваженням І.Франка, має суто теоретичне значення [261, с. 543]. Саме тому письменник відкидає те, що може залежати від серця (отже, *лист-пропозиція одруження* знов-таки має своїм підґрунтям не почуття, а концепт одруження „з доктрини"). Апелюючи ж до розуму, він змалював ті перешоди, які могли стати на заваді до одруження: те, що він є громадянином іншої країни, тому майбутня дружина має покинути своїх близьких заради чоловіка (письменник наводить аргументи й на користь цього – адже дівчина все одно покидає рідних заради створення нової родини); недостатню знайомість (в них, на його думку, ще буде час познайомитися ближче, а зі знайомства й почуття випливають); натякає письменник і на те, що Ольга може закинути йому, що вона не зможе адаптуватися й знайти себе в новому середовищі (тут Франко запропонував те, що було б близьким до його діяльності – школу, літературну працю).

Отже, на нашу думку, *лист-пропозиція одруження* відзначається не лише тим, що містить зізнання в коханні як основний аргумент до життя з коханою людиною, й апелює до раціонального первня обраниці, схиляючи її до створення родини. Стилістика такого листа може мати яскраве емоційне забарвлення (якщо містить не лише пропозицію, й підтверджує почуття наратора), а може й не містити високої емоційності, якщо пропозиція одруження надсилається особі, яку обирають не серцем, а розумом. Однак у кожному разі такий лист обґрунтовує ті причини, завдяки яким наратор

вирішив запропонувати іншій особі спільне життя, іноді розповісти про мету, якої прагне у спільному житті.

Є в епістолярній спадщині Івана Франка і *лист-план*. Таким листам притаманна логічність і послідовність викладу думки. Серед любовного епістолярію до Ольги Рошкевич віднаходимо жанрову модифікацію *листа-плану зустрічі*. Так, лист до Ольги з кінця квітня 1878 р. містить вказівки Франка щодо їхнього побачення в Долині, другий лист (від 7-8 лютого 1879 р.) має детальний план побачення з Ольгою у Львові. Наявність жанрової модифікації *листа-плану зустрічі* зумовлена тим, що закохані, перебуваючи перед постійним наглядом з боку батьків дівчини, не маючи дозволу зістрічатися так як до арешту Івана Франка, приховували свої побачення, а отже, ретельно готувалися до них.

В інтимно-сімейній кореспонденції письменника наявна ще одна жанрова модифікація листа-плану – *план майбутнього подружнього життя* (лист від 18 жовтня 1885 р. до Хоружинської), в якому письменник подав справоздання економічного стану свого існування, детально описав те, з чого їх родина зможе мати прибуток, скільки потрібно на родинне життя витрат, на що вони можуть розраховувати за несприятливих економічних умов.

Близькість автора й адресата, інтимний характер листа, певна одкровенність, зумовлена такими стосунками, емоційність, вияв почуттів, безпосередність, – все це зумовлює природу жанрового різновиду *листа-сповіді*. Серед любовного епістолярного дискурсу *листом-сповіддю* письменник назвав лист до Ольги Рошкевич від 4 серпня 1878 р.: „Я знов пишу до тебе, кохана, пишу не з просьбою, не з жаданням ніяким, не з жалобами на долю – пек їм, тим жалобам, – пишу просто з потребності висповідатися...” [261, с. 92].

У *листі-сповіді* від 30 липня 1878 р. Франко зізнався у своїх шуканнях, у роздумах над тим, як можна збудувати їхнє щастя. Про емоційність епістоли свідчить значна кількість окличних речень та риторичних питань. Лист насичений непоширеними односкладними реченнями, які вказують на силу

духу, впертість, надію на вирішення проблем, впевненість і готовність до боротьби за щастя. Перешкоди для Франка – це „погані пута”, які він зможе „розпутати”, хоч ними вони „обоє окручені і котрі спиняють” їх „від спільного щасливого життя” [261, с. 90]. „Хороша вістка” „на крок” „зближує нас до нашого щастя”. Водночас письменник вважав, що „противності і неприятності” тільки зміцнили Ольжину щирість до нього [261, с. 90]. Сповідальний тон цього листа, його патетичність зумовлена елегійним настроєм автора, подіями, що спричинили арешт, а разом з тим відняли в нього надію на одруження з коханою та прихильність її батьків.

В інтимно-дружньому епістолярному масиві також є *лист-сповідь*, написаний до К.Попович 23 травня 1884 р. У цей період стосунки Франка з дівчиною були неоднозначні, бо, за свідченням Климентини, вони збиралися одружитися, а отже й листування їхнє було сповнене почуттів та емоцій, звідси й маємо сповідь Франка про те, що „жити, любити ся хоче!” [261, с. 447], хоч і мав письменник сумніви з приводу того, чи судилося йому щастя (мабуть, ще не зовсім загоїлась його душевна рана після втрати Ольги).

В інтимно-сімейній кореспонденції Івана Франка також є *лист-сповідь* – до Ольги Хоружинської (від середини січня 1887 р.), який письменник написав дружині, коли та поїхала до родичів. Зжившись з нею, звикнувши до того, що вона завжди з ним, Франко дуже сумував без Ольги: „Жду, жду твого листа, а властиво не так листа, а в кождій хвилі, на кождім місці підсвідомо шукаю тебе самої. Відколи ти виїхала, я прямо стався як сам не свій, чую, що мені хибує цілої половини мого существа. Еге, Олічка, признаюсь тобі, я й не думав сам, що так сильно зжився з тобою” [262, с. 98].

Як вже було зазначено вище, С.Скварчинська звернула увагу на жанровий різновид *листа-щоденника*, який за своїм викладом наближається радше до монологічності, ніж до діалогічності, що притаманна епістолярному жанру, та фрагментарності, яка наближає його до щоденника. На нашу думку, до цих ознак можна додати ще відвертість викладу думок та

близького до сповіді тону. Адже лише в сповіді, у щоденнику автор відкриває свої почуття найбільш повно, виразно, з безпосередньою щирістю. *Лист-щоденник* наявний в любовному епістолярії Івана Франка – від 15 січня 1879 року. Він складається з декількох частин, кожна з яких є завершеною і самостійною [261, с. 142-146]. Перша частина – це ніби запис із щоденника, бо Франко одразу записував події, що відбулися, і немовби сповідався перед собою за допомогою зазначеного щоденника-листа, роздумував про те, за що дівчина його покохала. Друга частина *листа-щоденника* відзначається більшою присутністю адресата: Франко звертався до коханої, прохав її про послугу, розповідав про новини, подав переклад поеми Шеллі [261, с. 142-146].

Варто зазначити, що Франко, листуючись з коханою Ольгою Рошкевич, створив дві присвяти. Щодо цього жанрового різновиду маємо зауваження С.Скварчинської, що сама сутність листа, який дуже наближений до життя, своєю чергою наближає його до ліричної поезії, де виражається духовне „я” поета [283, s. 337].

Ю.Клим’юк, досліджуючи ліричну поезію Івана Франка, виділив жанровий різновид віршової присвяти, для якої „властиве тяжіння якогось першообразу, як правило, це адресат” [98, с. 13], а модифікації цього жанрового різновиду „відповідають певній життєвій ситуації, яка функціонально визначає їх змістову своєрідність” [98, с. 13]. Віршові присвяти Франка здебільшого „написані у формі розгорнутого звертання, умовного діалогу, монологу-самовикриття, „рольової” лірики, оповіді від третьої особи” [98, с. 13].

Щодо *листів-присвят* любовного епістолярного дискурсу, то одна з них написана в день іменин Ольги у формі розгорнутого звертання (лист від 11 липня 1875 р.). Композиція листа складається, крім самої присвяти, з риторичних запитань наприкінці, формули привітання, дати. У ньому закоханий бажав Ользі у сто разів більше від тих хвиль щастя, що були подаровані йому, жалів, що не зможе подарувати коханій свого серця, бо

воно й так належало їй відтоді, як Франко її побачив [261, с. 37-38]. Ще один *лист-присвяту* Франко написав на її весілля. М.Возняк опублікував його разом з іншими листами письменника до Ольги Рошкевич. У ньому відчувається сум поета за втраченим коханням, міститься прохання згадувати його хоч іноді й сердечне побажання щастя [31, с. 127].

Слід зазначити, що листи Франка містять дуже мало його літературних спроб: пісенька, написана на зразок віршів Гайне [див. детальніше: 261, с. 107], є переклад, вміщений у листах („Цариця духів” [див. детальніше: 261, с. 144-146] та „Цариця Меб” Шеллі [див. детальніше: 261, с. 150-151]).

Чисельними у Франковому інтимному епістолярії є *листи-рефлексії*, бо письменник не міг часто зустрічатися не лише з коханою, й із товаришками „по перу”: Уляною Кравченко та Климентиною Попович.

Для цього жанрового різновиду притаманні спогади про події, аналіз подій та переживань, які відбуваються з автором листа або тими, про кого він пише. Ці листи не можна назвати розповідями, бо розповідь обов’язково містить сюжет про певну історію із зовнішнього світу, має більш заокруглену форму.

Коханій Франко писав про навчання, подавав деякі спогади з життя її брата-гімназиста, про друзів, про свої літературні справи тощо (від 29 лютого 1876 р., 21 квітня 1877 р. до Ольги Рошкевич). Так, у першому, Франко повідомляв про своє життя у Львові: „Напиши, если будеш могла, хоть кілька слівець до мене. Напиши, як тобі подобався „Don Quichote”, як Шіллер, що говорили татко або мамця о львівських справах, а іменно, чи все іще гніваються на Славка і на мене?” [261, с. 45]. У листах до Уляни Кравченко й Климентини Попович, письменник знайомив адресаток не лише зі своїм літературним життям, але й іншими справами (від 4-5 лютого 1884 р., 1 червня 1884 р., 4 серпня 1894 р., 9 січня 1916 р. до Уляни Кравченко; 16 березня 1884 р., 20 березня 1884 р. до Климентини Попович) тощо.

Однією з модифікацій листа-рефлексії є *лист-ретроспекція подорожі*. І.Франко писав такий лист на прохання Ольги розповісти якнайдокладніше про те, як він їздив до Калуша (близько 17-18 лютого 1879 р.).

Дуже різноманітними є *листи-роздуми* Івана Франка. Щодо цього жанрового різновиду маємо дослідження Л.Морозової, яка виділила *листи-роздуми з тематичною домінантою актуальні події суспільно-політичного життя*, за якими можна простежити основні етапи формування світогляду автора, а наявність конкретно означених роздумів про сенс буття дає змогу вирізнити *лист-роздум з онтологічною тематичною домінантою* [173].

Зауважимо, що тематична домінанта інтимних листів Івана Франка досить різноманітна. Будучи людиною універсальних знань та маючи досить багаті зацікавлення, Франко в листах до Ольги Рошкевич розмірковував не лише з приводу почуттів (лист від 26-27 січня 1879 р. з онтологічною тематичною домінантою). Любов, на його думку, повинна йти „в парі тільки з свобідним поступуванням” [261, с. 148].

Часто поет розмірковував на теоретико-літературні теми (про талант письменника, доводячи, що праця – то найважливіший чинник для формування таланту письменника [261, с. 135]); соціальні (про родину й подружнє життя – про те, що він розумів під поняттям цивільного шлюбу й розлучення, кохання, стосунки між чоловіком та жінкою у шлюбі), а також висловлював соціально-політичні погляди на економіку, пояснюючи коханій, що він розумів під революцією, розповідав, яким він бачить майбутнє суспільство, якщо люди будуть жити при соціалістичнім ладі, подавав погляди на державне управління, вибори, волю у віросповіданні [261, с. 108-118]. Це – *листи-роздуми*, або, за словами самого Франка, „теоретичні розвідки” („теоретичні розправи”) – *листи-роздуми з тематичною домінантою актуальні події суспільно-політичного життя*.

У *листі-роздумі з онтологічною тематичною домінантою* (написаному близько 25 листопада 1883 р. до Уляни Кравченко) Франко порушив декілька цікавих проблем: про силу почуття поета-чоловіка і поетки-жінки, а саме про

те, що поезія має випливати з почуття. Він доводив, що поет-чоловік так само інтенсивно проявляє почуття, як і поетка-жінка [261, с. 376-377].

Наявний *лист-роздум з тематичною домінантою актуальні події суспільно-політичного життя* в епістолярії І.Франка до К.Попович – від 20 квітня 1884 р. У ньому автор виклав погляди на емансипацію та емансиповану жінку. Так, емансипація – то свобода як чоловіків, так і жінок, яка виявляється насамперед у вирішенні важливих справ. Але що стосується дрібних, то така свобода не приносить користі. Емансипована жінка повинна серйозно розмірковувати, вдосконалювати свою освіту, цікавитися тим, що відбувається у світі, працювати задля того, щоб не бути ні для кого тягарем [261, с. 415].

Наявний серед епістолярного масиву листів до Ольги Хоружинської *лист-роздум з онтологічною тематичною домінантою* від 10 січня 1886 р., в якому Франко розмірковував про можливі варіанти їхнього майбутнього співіснування: „А се хіба в Вашім листі не інтересна, чисто жіноча логіка, коли Ви спочатку виказуєте, що наші погляди розходяться, далі показуєте, в як многих зглядах ми сходимось, а кінчите тим, що, мовляв, розійдемося зовсім і даймо собі спокій”, але він впевнений, що Ольга не хотіла розходитись, бо з її листа він не прочитав того, що підтвердило б її прагнення розірвати стосунки [262, с. 16].

Отже, в інтимній епістолярній спадщині Івана Франка наявні обидві жанрові модифікації *листа-роздуму*. Таким листам притаманна логічність, чіткість і лаконізм у висловленні думок, мінімум емоційності.

Вирішивши одружитися з Ольгою Хоружинською, Франко мав познайомити її зі своїми родичами хоча б через листування, саме тому він надіслав майбутній дружині *лист-автобіографію*, який характеризується докладним описом родини, соціального походження, економічного стану. Для цього типу листа характерна чіткість, послідовність у викладі думок, логічність (лист від 24 лютого 1886 року): „Батько мій був сільський коваль і

вмер давно (мабуть, ще 1865 р.), мати вийшла заміж другий раз за мужика Гриня Гаврилика, котрого я тепер і зову батьком...

Мати моя також померла (мабуть, 1871 р.), після чого вітчим оженився другий раз. Після батька осталось нас три брати: я (найстарший), Захар (звичайно, звуть Михайло) і Онофер; Захар уже три роки жонатий і живе осібно, а Онофер тепер жениться і осяде на батьківщині. Крім нас, осталась по матері (з вітчимом) сестра Юлька... Вітчим дуже любить і поважає мене, о братах, звісно, й говорити не треба. Я досі, чим міг, запомагав їм [...] і в разі тяжкої потреби і я міг би о них хоч трохи опертися" [262, с. 35].

Окрему групу становлять *листи-прохання*, які притаманні всім трьом різновидам інтимного листування Івана Франка: любовному, інтимно-дружньому, інтимно-сімейному. С.Скварчинська зараховувала цей жанровий різновид листів до виду епістол, написаних „з певним зацікавленням" [283, s. 102]. Вона вважала, що залежно від адресата змінюється ступінь формальності самого листа, проте він має бути простим, ясним, відповідати зацікавленню (має концентрувати увагу адресата на меті, тобто проханні). Прохання, які стосуються духовних справ, дають дещо більше свободи вираження автора [283, s. 102-103].

Яскравий приклад *листа-прохання* – від лютого 1876 року, в якому Іван Франко благав Ольгу Рошкевич щиро відповісти на дуже важливі для нього питання: „[...] чи маєте Ви якісь почуття, до мене, чи ні? […] Прошу Вас, виконайте це моє прохання, і дай бог, щоб я ніколи більше не докучав Вам своїми проханнями" [261, с. 45].

Є *листи-прохання*, у яких письменник закликав Ольгу записувати фольклорний та етнографічний матеріал, детально інструктуючи її (лист з початку червня 1878 р., від 14 серпня 1878 р., від 22-23 лютого 1879 р., від 6 квітня 1879 р.); перекладати романи Золя (лист від 13 березня 1879 р., від 1 квітня 1879 р.); писати оригінальні шкіци (лист від 22-23 лютого 1879 р.)

Наявні такі листи й серед інтимно-дружнього епістолярію. Яскравий приклад *листа-прохання* – лист, написаний між 14 і 18 грудня 1883 р. до

Уляни Кравченко. Письменник, мріючи про зустріч зі своєю приятелькою, писав: „Ану-ко зробіть фігля та й приїдьте, як то буде славно!” [261, с. 389]. Або лист від 19 травня 1887 р. У ньому Франко пропонував Уляну Кравченко написати спогади про життя учителів: „Пані Кобринська задумала між іншим подати „очерки з життя жіночого”... […] чи не могли б Ви написати свої споминки про своє учительське життя в Бібрці і Стоках... [...] здається, що про все те Ви будете могли розказати багато цікавого” [262, с. 110-111] (Франкові не вдалося надрукувати їх. „Спогади учительки” вперше побачили світ окремим виданням 1936 р.).

Климентина Попович з радістю бажала допомогти поетові, на що він відповів *листами-проханнями.* Так, 13 квітня 1884 р. Франко висловив 2 прохання: 1) „Ви, певно, одержали з „Ділом” і „Батьківщиною” уложені мною „Питання о читальнях і о братствах церковних”. Будьте ласкаві о всім там порушенім написати якнайдокладніше і найобширніше і прислати на мої руки” [261, с. 412]; 2) „[…] Нині тільки додам, що коли б у Вас було більше поезій і Ви, переглянувши старанно, прислали їх мені, то, може би, далося видати їх в „Бібліотеці „Зорі” окремою книжечкою…” [261, с. 412]. У листі з кінця січня 1885 р. Франко повторив своє прохання щодо надсилання віршів для видрукування збірки [261, с. 524].

Чимало *листів-прохань* знаходимо й серед епістол до Ольги Хоружинської. До цього жанрового різновиду належить лист від 4 грудня 1885 р., в якому Франко прохав надіслати фотокартку, а в листі від 18 січня 1886 р. автор повторював своє прохання; або лист від 20 квітня 1886 р., де Франко прохав телеграфувати, коли Ольга приїде до Жмеринки. У листі до дружини від 19 червня 1888 р. письменник просив надіслати йому німецький журнал „Neue Zeit”. Лист від 11 жовтня 1892 року повідомляв про те, що Франкові потрібне „свідоцтво моральності за рік 1891 до сент[ября] 1892” [262, с. 355]. Останній *лист-прохання* датований 7 квітня 1908 р., в якому письменник казав дружині надіслати листа до п. Келтуяли.

В інтимно-сімейній кореспонденції Івана Франка є *лист-повчання*. Слід зазначити, що в любовній та інтимно-дружній кореспонденції такого жанрового різновиду немає. Франко повчав свою дружину тому, що вона була зовсім не обізнана з традиціями Галичини (за тональністю його можна віднести й до листа-докору) (27 жовтня 1885 р.) : „Ви кажете, що Ви „загалом якось мало спосібні до переписки”; [...] тим самим органічним пороком страждують мало що не всі Ваші земляки... [...] Так ні, роблять вони далеко менше, ніж, н[а]пр., їх брати по ремеслу в Західній Європі, а прецінь там до кого-небудь удасися з листом, непремінно відповість, і відповість доволі швидко” [261, с. 557]. Для цього листа характерним є моралізаторський тон, логічність, але разом з тим і певна образність мовлення: „Не говоріть же, серденько, о малоспосібності, а так-таки прямо скажіть: так якось час уйшов, не чулось живої потреби з Вами балакати! […] Та тільки будь-що-будь я радив би Вам відтепер розпочати з собою ту школу, котру Вам доведеться непремінно пройти в Галичині: привчитись до пунктуальності в переписці, зачинаючи від мене. Нехай Вам здається, що се початок Вашого „літературного” поприща і що при зносинах з літератором такий уже закон покладений – на кождий його лист відповідати т о г о с а м о г о д н я. З того побачу, чи і оскільки Ви спосібні до „школьного” діла” [261, с. 557-558].

Серед інтимно-дружнього епістолярію Івана Франка до Уляни Кравченко та Климентини Попович переважає жанровий різновид *листів-порад*, що зумовлено позицією, яку обрав їх автор – роль учителя. Попри послідовність і логічність цих епістол, повчальний тон письменника невимушений, не сухий, не менторський, проте вимогливий. Не позбавлені ці листи й образності та метафоричності. Таким був перший лист Івана Франка до Юлії Шнайдер, у якому письменник відповідав на запитання молодої вчительки, писати їй вірші чи прозу. „Але щодо Вас […], то […] зачав читати Вашу повість […] і вона мені не подобалась. […] Та тільки все те переконує мене, що у Вас є далеко більша спосібність до поезії, і то до ліричної поезії, ніж до повісті…” (від 14 листопада 1883 р.) [261, с. 368-369].

Після численних спроб покращити стиль поетичних творів учениця Франка Климентина впала у відчай – їй здавалося, що вона не зможе написати чогось вартісного. Підтримуючи її, письменник написав *лист-пораду*: „Ви просите, щоб я як-небудь додав Вам сили, надії? […] А стежку рятунку я все-таки бачу лиш одну – роботу. Я суджу по собі: коли б не робота, я давно був би пропав серед тих противностей, які мені ласкава доля насилала і насилає. […] я бажаю Вам всього найліпшого і […] зачисляю Вас до людей стоячих найближче мого серця” (17 березня 1885 р.) [261, с. 527].

Давав Франко й інші практичні поради, як у листі, датованому близько 21 вересня 1884 р. до Уляни Кравченко: „[…] чи не приняли б Ви у нього (посла – Л.З.) в домі посаду гувернантки над його дітьми…” [261, с. 467].

До своєї дружини Ольги Хоружинської Франко так само писав листи з порадами, але вони стосувалися радше практичного життя, хоча й були в них і певні редакторські зауваги. Так, у листі від 25 жовтня 1892 р. Франко писав Ользі про те, що коригував її роботу (Ольга допомагала чоловікові). У листах від 2 серпня 1914 р. та від 6 серпня 1914 р. письменник радив Ользі взяти собі помічницю (Целіну Зигмунтовську). Епістола від 31 серпня 1891 року – це *лист-порада*, в якій письменник пропонував Ользі той шлях і час, котрим і коли краще повертатися з Києва.

Якщо говорити про епістолярну критику, то в цій царині важливим є внесок дослідниці Л.Вашків [24]. У своїй роботі вона дала оцінку цьому явищу, вивчаючи письменницькі листи кінця XIX – початку XX ст. й наголошуючи, що письменник і критик могли бути в одній особі (як приклад наводила діяльність Івана Франка та Лесі Українки, які „займалися критичною діяльністю систематично й професійно, з повною мірою наукового підходу до явищ художнього процесу” [24, с. 58].

Вчена стверджувала закономірність того, що „знайомство з творами сучасників спонукало художників слова висловити свою думку, підтримати чийсь твір, чи, навпаки, піддати осудові” [24, с. 59].

До того ж, цінним є зауваження Вашків: „Листи письменників містять не лише їх враження від явищ поточного літературного життя. Досить часто висловлені ними думки, оперті на творчий досвід, носять характер узагальнення і стають набутками теорії літературної критики” [24, с. 59].

Так, розглядаючи епістолярну літературну критику Лесі Українки, дослідниця поділила її на декілька груп, відзначаючи ту групу листів, в яких письменниця висловлювала розуміння твору певного автора чи ставлення до нього [24, с. 87].

„Оцінки, висловлені в листах, цінні не самим не лише змістом, а ще й тим, що не ставши оприлюдненим фактом літературної критики, все ж мали безпосередній вплив на авторів. Беручи до уваги той факт, що кожен лист-послання передбачає лист-відповідь, маємо підстави говорити про діалогічність такої літературної критики” [24, с. 88]. За Л.Вашків літературно-критичні висловлювання будемо позначати терміном „епістолярна літературна критика” [23].

Л.Морозова, своєю чергою, виділяла як провідний жанровий різновид епістолярної літературної критики *лист-рецензію* („розгляд і оцінка художнього твору або окремого етапу творчості, вміщені в письменницькому листі”) [173]. Дослідниця назвала основні ознаки цього жанрового різновиду: „фрагментарність композиційної побудови, зумовлена довільністю звернення до тем, з приводу яких наводяться судження; наявність елементів ідіостилю внаслідок суб’єктивізму розгляду й оцінок з боку автора листа; використання невиваженої науковим досвідом літературознавчої термінології, крім випадків, коли автор листа-рецензії професійно займається літературно-критичною діяльністю” [173].

Відповідно до розгорнутості такої критики Л.Морозова класифікувала жанрові модифікації *листа-рецензії* таким чином: *епістолярна критична репліка* – „нерозгорнута характеристика одного, найсуттєвішого на погляд автора листа, моменту прочитаного ним твору або його загальна немотивована оцінка, вміщена в листі письменника. Вона характеризується

декларативністю позиції автора листа при її слабкій аргументованості або навіть за відсутності такої” [173]; *епістолярна рецензія-нотатки* – „вміщені в листі письменника стислі міркування щодо прочитаного ним твору, які мають форму вільних за композицією і стилем нотаток. Її специфічною ознакою є переважання фактографічного типу композиційної побудови: предметно-тематична змістовність розкривається, спираючись на послідовний аналіз художніх явищ, подібно до „блоків”, кожен такий „блок” – це своєрідна інтерпретація автором листа рецензованого твору”; *епістолярна рецензія-есе* – „наведені в письменницькому листі виразно індивідуалізовані, вільні за своєю композиційною побудовою роздуми щодо прочитаного художнього твору, які не претендують на вичерпність його літературно-критичного розгляду. Її характерною ознакою є домінування авторської суб’єктивності над науковою обґрунтованістю висновків і оцінок, що спричиняє появу суб’єктивно-ліричного типу композиційної побудови („рух авторського почуття”) з притаманною йому експресивністю” [173].

Щодо епістолярної спадщини Івана Франка, то приклад *листа-рецензії* знаходимо вже в любовному листуванні з Ольгою Рошкевич, яка допомагала йому у фольклорній та етнографічній праці. Так, у листі від кінця серпня 1878 р. письменник дав дуже високу оцінку роботі коханої у різних аспектах: соціологічнім, етнологічнім і мовнім (вона збирала весільні ладканки): „Ще відколи слухаю та читаю народні пісні – вони ніколи не зробили на мене такого глибокого враження. Се, певно, тому, що перший раз лучається мені бачити одну групу пісень в цілості, і то ще в такій повній і багатій” [261, с. 105], він водночас принагідно оцінив збірник ладканок Чубинського, який „за широкістю і повторюванням тих самих мотивів не робить цільного враження” [261, с. 105].

На нашу думку, цей *лист-рецензію* можна кваліфікувати як *лист-критичну рецензію-есе*, адже письменник дав досить вичерпний аналіз збірки ладканок, зробивши водночас порівняння роботи Ольги Рошкевич з працею

Чубинського (на той час досить авторитетного фольклориста), висловивши справді доволі експресивну оцінку з приводу рецензованої роботи.

Не менш чисельними серед *листів-рецензій* Івана Франка є епістоли, адресатами яких були автори-початківці (Уляна Кравченко, Климентина Попович). Франко, як ми відомо, був дуже вимогливий щодо єдності змісту й форми, на що вказував поеткам-початківцям, зокрема К.Попович: „Нігде правди діти, я не надіявся нічого більше і по Ваших віршах, особливо, що форма вже на перший погляд видалась мені досить нерівною та негладкою. Аж нині, урвавши хвилину часу від інших праць, я случайно прочитав Ваші вірші і дуже приємно розчарувався, побачивши в них в незручній, правда, але не зовсім таки невдачній формі гадки здорові, а місцями навіть з немалою поетичною силою виражені. […] З проб Ваших бачу, що у Вас є талант поетичний, – тільки форма слаба, потрібно Вам вправи в просодії і читання знатніших взірців поетичних” [261, с. 403].

Цей лист за жанровою модифікацією є *епістолярною рецензією-нотаткою*. У ньому Франко висловив свої міркування стисло; і тому вони нагадують критичну нотатку.

Лист від 9 червня 1884 р. містить аналіз вірша дівчини (*епістолярна рецензія-нотатка*): „Ваш найновіший вірш дуже гарний і характеристичний. […] Тільки кінцева аргументація слаба. […] Ваша пісня […] могла б бути й для загалу річчю реальною, потрібною, […] тоді […], коли б висказувала думки, погляди, бажання і потреби загалу…” [261, с. 455-456].

Крім того, у згаданих листах Франко подає власні міркування про поетику лірики Шевченка й Шашкевича, вказуючи тим на поетичні взірці, на секрети творчості справжньої поезії і, до того ж, відкриваючи свої літературні смаки.

Листи від 9 і 16 травня 1884 року до Уляни Кравченко – також мають домінантні риси *рецензії-нотатки*.

Письменник висловлював думки з приводу любовної поезії. Тут він згадував поезії Масляка і Грабовича, які оспівують лише зовнішню красу, не

звертаючи уваги на внутрішній світ людини. У листі до У.Кравченко Франко писав, що „[…] те м’ясо не мало ні серця, ні мозгу, ні характеру, він і не згадає. […] не в тім ще лихо, а в тім, що таке м’ясо відтягне від іншої, реальної праці і того, хто пише вірші, і тих, що будуть їх читати” [261, с. 380].

Часто рецензія завершувалася практичними порадами. Позитивною була критика в листі до У.Кравченко від 16 травня 1884 р.: „Ваші вірші дуже мене врадували… майже всі до друку... […] герезія також надрукована, […] єсть […] найкращим з усіх віршів. На мене […] коломийки зробили враження дуже приємне – […] поворот до реалізму і мелодії пісень народних” [261, с. 446].

В.Святковець справедливо зауважував: „З фактів, що ми їх видобуваємо з листів, можна простежити, якими шляхами приходив „на літературну ниву” письменник, як формувався його світогляд, вироблялись його художньо-естетичні смаки (Це стосується не лише Івана Франка, а й Уляни Кравченко та Климентини Попович)” [229, с. 45].

Жанровий різновид *листа-докору* відзначається, у першу чергу, досить високою емоційністю, наявністю аргументів та контраргументів, нерідко психологічним аналізом внутрішньої сутності адресата.

Якщо брати до уваги епістолярій Івана Франка, то часто мотивом його докорів була непунктуальність дописувачів (адресатів), якої він не міг пробачити, бо мав звичку вчасно відповідати на кореспонденції. Саме тому він потребував з їхнього боку такої ж уваги. Лист до Уляни Кравченко, написаний перед 27 березня 1884 р., сповнений дорікань з цього приводу: „Що се з Вами? Чи Ви до Америки виїхали, чи загнівались, чи, може, – крий боже! – занедужали, що ані словечком не зволите озватись до мене? Чи, може, переписка зо мною не представляє уже для Вас ніякого інтересу? […] А, може, Ви спустилися на те, що я перший до Вас напишу, а видячи, що я настільки нечемний і не пишу нічого, затяли й собі і не пишете також нічого” [261, с. 408].

З листів Франка довідуємося, що Хоружинська не була сумлінною кореспонденткою і дуже довго не відповідала на листи Франка. Тому письменник пише їй *листи-докори* з цього приводу: „Мусить бути, що я чимсь образив Вас в своїм послідним письмі. […] Коли, впрочім, писання чинить вам так велику […] прикрість, то я звільняю Вас від обов'язку відписування на мої листи; тільки будьте ласкаві сказати Єлисею Кипріяновичу, а він мені відповість, і будете мати спокій" [261, с. 575-576]. У листі від 30 грудня 1885 р. йдеться: „Отсе й рік на склоні, а від Вас ні вісті. Що таке з Вами діється? Чи Ви недужі, чи померли, чи так-таки не хочете нічого писати? Коли б померли або нездужали, то, чень же, Є[лисей] К[ипріянович] звістив би мене (я і навмисно просив його)" [261, с. 591].

Власну працьовитість і вимогливість до себе Франко volens-nolens проектував на адресаток, вимагав, щоб і поетки-учениці виконували серйозно його побажання і поради, навіть якщо це стосувалося не літературної праці, а практичного життя. Наприклад, здоров'я Климентини (лист від 19 червня 1884 р.): „Кажу Вам з гори, такою, якою Ви тепер єсте, просто сказати „мухою", я й знати Вас не хочу і будущини ніякої для Вас не віщую – т р е б а н а с е р і о х о т і т и, н а с е р і о ї с т и і н а с е р і о п р а ц ю в а т и" [261, с. 460]. А в наступному листі Іван Франко висловлював своє невдоволення тим, що для Климентини літературна творчість – лише обов'язок: „Жаль, що Ви все ще вважаєте поетичну працю тільки якоюсь панщиною, котру відбуваєте тільки задля мене, і присилаєте мені обов'язково по одному віршикові в кожнім листі. […] Коли ж діло се берете Ви на серіо, то робіть же на серіо, бо інакше до нічого не допровадите. […] Я бажав би зробити з Вас літератку, як бог приказав, а Ви церемонитесь, помимо що другі завидують Вам уже тепер. Уважайте, що в таких ділах я церемоній не знаю і скоро побачу, що се до нічого не доведе, – махну рукою тай годі" [261, с. 462].

Цікавим є факт, що серед інтимної листовної спадщини письменника є лише один *лист-звинувачення*, адресований його дружині. Він був

спричинений докірливим листом Ольги Федорівни. Для цього жанрового різновиду характерна логічність, проте не завжди послідовність у викладенні думок, адже переважає емоційність листа, негативні конотації. Так, автор писав дружині про те, що вона несправедливо докоряє йому у витрачанні грошей на переплітання книжок. Тим більше, що сама „досі на дітей не дала ані копійки” [262, с. 283]. Обурений докорами дружини, Франко називає її не другом, а „супругою”, вкладаючи негативний зміст у це слово (лист з середини липня 1891 р.).

Маючи обмаль часу, Франко змушений був часто писати *листи-записки*, для яких характерні лаконізм та чіткість. Приклад цього жанрового різновиду знаходимо в інтимно-дружньому епістолярії. У листі від початку лютого 1884 р. до Уляни Кравченко письменник питав, коли краще поїхати до Бібрки: „Я гадаю, чи не можна би заїхати в суботу туди ніччю, а вернути в неділю вечором? Бо в понеділок рано буду мусив поїхати до Дрогобича. Що Ви на те скажете?” [261, с. 400]. Або лист до Уляни від вересня 1894 р., в якому Франко запевняв адресатку, що пам’ятає її, а також повідомив про висилку книжок і про друк її перекладів із Ленау [262, с. 520].

Цікавим є *лист-записка* 1894 р. до Уляни Кравченко, який містить всього одне речення: „[…] Як і коли – се залежати буде більше від Вас, ніж від мене” [148, с. 171]. У примітках до цього листа Денис Лукіянович повідомляв, що „це малесенький клаптик паперу, на якому написано два рядки, з яких одне слово вирване. Цей листок і клаптик якоїсь польської газети з інсератами (оголошеннями) всунені в конверт від якогось листа з першої половини 80-х років, адресований: Високоповажна Пані Юлія Шнайдер, учителька в Бібрці. Ліворуч унизу польським шрифтом Бібрка. [...] В газеті відзначений чорнилом анонс польською мовою „Anne Marja. Przybywaj! To, czego pragniecz, spełnionem być może” [...] („Ганна Марія. Приїдь. Те, чого бажаєш, можна сповнити!”). На листі дописала адресатка олівцем: 1894 і „ніколи” [148, с. 178]. Лист від 24 травня 1895 р. до Уляни – це *записка*, подана з вирізкою з 1 аркуша IV книги „Життя і Слова”, де були

надруковані Улянині народні мотиви; тут Франко повідомляв про те, що ще невідомо про міністерське підтвердження його доцентури. Лист від 22 серпня 1895 р. до Юлії – теж *записка*, у якій автор домовлявся про зустріч з приятелькою: „Виїду зі Львова в суботу на ніч, підночую в Дрогобичі у Величків, а опісля почимчикую до Наг[уєвичів]. Рад би я при тій нагоді побачитися з Вами, та не знаю, як би се зробити. Може б, Ви могли в неділю раненько бути в Дрогобичі, то я би зачекав” [263, с. 52].

Зустрічаємо різновид *листа-записки* і серед епістол до Климентини Попович від 20 травня 1884 р., в якій Франко подав свою адресу для кореспонденції. Лист від 29 листопада 1895 р. містить нотатку з приводу оповідання Климентини, яке письменник не міг надрукувати, бо перестав видавати „Житє і слово”.

Наявний цей жанровий різновид і в інтимно-сімейній кореспонденції. З часом, коли Ольга і Франко вже прожили досить тривалий проміжок часу, у їхньому листуванні переважають листи менші за обсягом, часто *листи-записки*.

Наприклад, лист, датований першою половиною листопада 1885 року, розповідає про те, що автор буде надсилати листи „в передачу”. Якщо Ользі цікаво, то вона може читати ці листи. Або лист, датований початком серпня 1889 року, в якому письменник питав дружину, чи зустріне вона його в Нагуєвичах. А в *листі-записці* від 20 червня 1893 р. Франко повідомляв про те, що склав головний іспит на відмінно.

Жанровою модифікацією *листа-записки* можна вважати *лист-привітальну записку*, який характеризується певною синкретичністю двох жанрових різновидів – записки та привітання (про нього піде мова нижче). Таким є лист від 8 квітня 1904 року, що його Франко надіслав дружині з-за кордону.

С.Скварчинська, розглянувши природу дружніх листів, характеризувала *лист-привітання* як жанровий різновид саме дружнього листа, який базується на товариських стосунках, відвертість його залежить від їхнього

розвою. На характер привітання також впливає те, з чим вітають адресата [283, s. 107-108]. Лист від 1 січня 1886 р. до Уляни – *лист-привітання* з Новим роком і побажання „щасливого нового року, щасливішого, ніж був прожитий!” [262, с. 7]. Він відзначається стислістю, лаконічністю, проте вичерпністю побажань.

Одним з виявів жанрового різновиду інтимно-дружнього листування є *лист-запитання*, в якому виразно відчувається питальна риторика. Лист до Климентини від 14 січня 1885 р. за своїм характером – то *лист-запитання*, у ньому автор з’ясовував цікаві для нього і адресатки справи про здоров’я, про написання творів. Його жанровою модифікацією виступає *лист-жартівливе запитання* (на що вказує його загальна тональність). Фрагмент листа від 1 січня 1884 р. до Юлії Шнайдер – *жартівливе запитання* (згадаємо, що жартівливий тон – одна з основних ознак Франкового листування). „[…] Але що ж то, чи Юлія вже забула вірші писати? […] в Новий рік, кожний старається показатися з чимось ліпшим, ніж досі, а панна Юлія аніду-ду” [261, с. 399].

Товариські стосунки зумовили зустрічі між кореспондентами. Перебуваючи один від одного досить далеко, дописувачі запрошували своїх адресатів у гості. Тому наявні й *листи-запрошення* в епістолярному масиві Івана Франка, які характеризуються певною лаконічністю і водночас метафоричністю, образністю. Наприклад, лист від 23 липня 1884 р. до Уляни Кравченко, в якому Франко запропонував адресатку на „відчит” у Дрогобичі: „От би гарно було, якби бобрецька пташка розвинула свої крила і прилетіла в суботу до Львова, а в неділю разом з веселою громадкою молодежі до Дрогобича і дальше в гори” [261, с. 464]. Або інший лист від 22 серпня 1895 до Шнайдер (його можна кваліфікувати і як *лист-записку* враховуючи обсяг).

Більш лаконічними є запрошення Климентини Попович Франком до себе в гості, тому серед епістолярного масиву до неї також знаходимо *листи-запрошення* до Львова (від 25 серпня 1885 р., 15 червня 1888 р.).

Підсумовуючи вище сказане, зазначимо, що Франко, маючи величезне навантаження й працюючи щоденно на користь науки, публіцистики та літератури, встигав кореспондувати зі своєю коханою, згодом поетками-ученицями, друзями, дружиною. Листування Франка різнобарвне: від коротких записок і до досить об'ємних листів-роздумів. Проте кожен лист позначений печаттю його розуму й духу.

Висновки до розділу 2

Листування Івана Франка, репрезентуючи епістолярну творчість кінця XIX століття, представлене такими жанровими різновидами (піджанрами) інтимних листів: листи-сповіді, листи-рефлексії, листи-роздуми, листи-зізнання в коханні, листи-присвяти, листи-прохання, лист-план, листи-записки, лист-щоденник, листи-рецензії, лист-ретроспекція подорожі тощо. Деякі з них мають змішану жанрову структуру. Кожному різновиду листа притаманна своя стилістика, специфічні лексичні форми, інтонації, і в ньому обов'язково віддзеркалюються риси індивідуального стилю автора.

Зазначимо, що розмаїття жанрових різновидів в епістолярній спадщині Івана Франка зумовлене певним чином як вимогами доби, так і тим, що письменник завжди дотримувався передових поглядів на творення жанрового та стильового діапазону в літературному процесі. Як художня спадщина Івана Франка, так і його епістолярій складно вписати у рамки якогось одного напряму, що відбивається і на жанровому розмаїтті творчості письменника. Жанрові різновиди його епістолярію збагачуються як за рахунок міжжанрового зв'язку (синкретизм деяких жанрових різновидів – лист-привітальна записка, лист-щоденник тощо), так і за рахунок збагачення, видозміни жанрового поняття, появи нових різновидів і модифікацій внаслідок зв'язку літератури з наукою і публіцистикою (Франкові листи-роздуми, названі ним „теоретичними розправами", листи-рецензії тощо).

РОЗДІЛ 3
СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕПІСТОЛЯРНОГО ДИСКУРСУ ІВАНА ФРАНКА

3.1. Інтимні історії в епістолярному дискурсі письменника

3.1.1. „Innere Geschichte" Івана Франка та Ольги Рошкевич. Любовний епістолярний дискурс Івана Франка представлений у першу чергу листами до Ольги Рошкевич. Про її роль у своєму житті письменник писав до А.Кримського (лист від 26 серпня 1898 року): „Значний вплив на моє життя, а, значить, також на мою літературу мали зносини мої з жіноцтвом. Ще в гімназії я влюбився був у дочку одного руського попа, Ольгу Рошкевич […]. Наша любов тяглася 10 літ, батьки зразу були прихильні мені, надіючися, що я зроблю блискучу кар'єру, але по моїм процесі 1878-1879 р. заборонили мені бувати в своїм домі, а в 1880 р. присилували панну вийти заміж за іншого, попа Озаркевича […]. Се був для мене важкий удар; сліди його знайдете в „На дні" і в віршах „Картка любові" [263, с. 114].

Навчаючись у Дрогобицькій вищій гімназії у старших класах, Іван Франко приїздив на канікули та релігійні свята у родини своїх гімназійних товаришів. Молодий гімназист був репетитором Іполита Погорецького та Ярослава Рошкевича. Після закінчення передвипускного класу (літо 1874 р.) Франко вперше поїхав по околицях Карпат. Під час цієї подорожі він завітав до Ярослава Рошкевича у село Лолин Стрийського повіту, де й зустрівся з сестрою Ярослава Ольгою, яка й стала його першим коханням.

Саме в листах, на думку Дениса Лук'яновича, розкривається внутрішнє життя Франка („innere Geschichte"), історія його кохання [149, с. 5]. Вона проходить, безперечно, крізь усю його кореспонденцію. Але найбільшою мірою так звана „внутрішня історія" митця, його любовні переживання, психологія почуттів розкриваються у перших – німецькомовних – листах 1879 року, написаних після зустрічі письменника з Ольгою у Львові в готелі. Так, відомо, що Франко не вів щоденника, який би допоміг роз'яснити деякі

факти його знайомства і стосунків з Ольгою. Отже, листи виступають єдиним документальним джерелом, яке дає змогу відчути психологічний стан закоханого, дізнатися про його думки, сподівання.

Вибудовані хронологічно листи до Ольги можна розглядати як своєрідний інтимний щоденник письменника, подекуди близький до духовної сповіді. У період їхнього регулярного листування Ольга Рошкевич була найближчим задушевним кореспондентом Івана Франка. Упродовж кількох років довіряв він їй, коханій Ользі, свої почуття і думки, творчі задуми, життєві плани.

Ярослав Грицак зауважував: „У житті кожного поета жінки займають особливо важливе місце. Як писав Тадеуш Бой-Желєнський, кожен поет, заки стане мужем, має стати мужчиною. А тому у кожного з них є щось від Распутіна. Франко не був винятком. Він був повен любові до жінок, і ця любов часто служила джерелом його поетичного натхнення” [54, с. 305].

Але на час знайомства з Ольгою Франко був несміливим юнаком. У його перших юнацьких віршах не знайдемо спогадів про дівчат або жінок, а тим більше – кохання. Не було у нього знайомих дівчат серед друзів дитинства з сільського середовища. Юнак уникав стосунків з дівчатами і під час свого навчання в Дрогобичі (хоча умови життя сприяли цьому). Свідчень про це не знаходимо ні в самого письменника, ні в спогадах його знайомих та друзів. Франка навряд чи можна назвати нетовариським і некомунікативним, та його увагу цілковито поглинало навчання й самоосвіта.

Очевидно, Іванові Франку було важко віднайти в собі сміливість хоча б поговорити з дівчиною, яка йому сподобалася. Звідси й маємо перші надто несміливі, чемні й пристрасні листи, в яких юнак намагався завоювати серце коханої, сумнівався у її почуттях до нього. Нарешті Франко освідчився Ользі у коханні і сподівався отримати від неї позитивну відповідь (листи 1875 року).

Так, у перших епістолах до коханої Франко писав, що листи до неї дуже потрібні йому для внутрішнього заспокоєння; це „останні ліки” [261, с. 26]

для закоханого, бо якщо б не несподівані Ольжині „милі визнання” [261, с. 27] у прихильності до поета, Франко б так і залишився „у стані такого напруження, такого неприродного смутку, який іноді переходив у нестримну радість, майже дитячу пустотливість, що тепер аж самому лячно стає” [261, с. 27]. Письменник намагався запевнити Ольгу, що кохання можливе лише один раз у житті. На Ольжині іменини Франко написав вірш-присвяту, в якому запевняв кохану, що та забрала у нього спокій [див.: 261, с. 37-38]. Дівчина не одразу відповіла прихильністю, й Франко відчував це: „Що не вечір, що не ранок, то нова мука!” [261, с. 45].

У перших листах він боявся навіть сказати „ти”, думаючи, що образить дівчину. Але з кожним листом відчувається потепління, що свідчить про позитивну відповідь коханої (хоча листів Ольги до Івана з цього періоду не збереглося). Спочатку Франко не знав навіть, чи варто писати до Ольги: „Коли я був у Вас на святках, я, мабуть, разів з десять поривався спитати Вас, чому Ви, власне, у своєму листі до мене назвали мій попередній лист до Вас нещасним... […] З Ваших слів я так і не зрозумів, чи можна мені взагалі писати Вам [...] ?” [261, с. 19-20].

Але, незважаючи на несміливість, Франко, пишучи любовні листи до Ольги, розпочав гру, яку вони довго підтримували з нею на сторінках „епістолярного роману”. Ця гра виявляється у своєрідному жартівливому тоні, наявному у багатьох листах письменника.

Епістоли стають щораз палкішими: „[…] як мені запевнити Вас, чим заприсягтися, що я ні на мить не забував і не забуду Вас?” [261, с. 38], й юнак в одному з листів досить поетично зізнається в коханні: „Клянуся, що де б я не був [...] Ви завше зостанетесь для мене провідною зорею моїх діянь, метою, до якої я прагну своєю працею, вірністю й чесністю. [...] О, будьте ласкаві, розвійте мій сумнів, наповніть новою надією моє серце, яке належить Вам довіку, aż do śmierci naszej!” [261, с. 38]. Пізніше він повірив у почуття Ольги Рошкевич. Франкове „innere Geschichte” набуває мажорних тонів, він почуває себе щасливим.

Заприязнившись з Ольгою, Франко просив у Михайла Рошкевича її руки, на що отримав позитивну відповідь. Останній, знаючи, що Іван Франко подавав великі надії в навчанні, що йому пророкували в майбутньому щонайменше професорську кар'єру, вважав його гарною парою для своєї доньки, тому й прийняв його пропозицію, незважаючи на молодий вік обох закоханих. Тим більше, парох міг пересвідчитись у здібностях Франка, коли його парафію відвідав митрополит (Йосиф Сембратович. – Л.З.), який разом з іншими священиками розмовляв з ним і був вражений юнаковою ерудицією [223, с. 109-110].

Але доля склалася інакше. У 1877 році відбувся процес, після якого Франко відбув тюремне ув'язнення. Родина Рошкевичів заборонила Ользі зустрічатися і листуватися з письменником. З цього часу їхня „внутрішня історія" стає таємною (листи з початку березня – початку червня 1878 р.).

Після виходу з в'язниці письменник знов повертається до стилю своїх перших несміливих та чемних листів. В одному з них він писав про розрив з Рошкевичами: „[…] зносини з Вашими родичами уважаю розірвані і до Вас приїхати не можу" [261, с. 76]. Але Ольги це не стосується: „Се, однако ж, я не відношу до Вас..." [261, с. 76].

Франкові здавалося, що їхнє кохання зайшло у глухий кут, а єдина людина, яка може врятувати любов – Ольга: „Сли з Вашої сторони дещо змінилося, то напишіть щиро і одверто для того, що наш роман мусить іти не тою [...] дорогою і не може надалі ограничитися письмами і зітханнями..." [261, с. 76].

Дещо холоднішають наступні листи, але це пояснюється тим, що автор не знав, як вплинув арешт на його стосунки з Ольгою. Тому Франко просто і відверто питав кохану: „що нам робити?". Власне, він був упевнений у тому, що весь лист мав складатися лише з цих трьох слів. Цей лист є поворотом у житті як Ольги Рошкевич, так і Івана Франка, бо він міг бути і останнім, адже батьки Ольги були проти „проскрибованого" екс-арештанта.

Не дивно, що стиль наступного листа змінюється. У ньому немає таких емоцій, немає окличних речень. Навіть звертання змінюється. Замість „ти” – „Ви”, „ласкава пані”. Лист сухий, лексика в основному книжна, хоча й не позбавлена прикрас – художньо-експресивних засобів: „обставини нас так стіснили, що небагато доріг нам остало[ся]”, „заглянути в будуще, [...] познакомити з настоящим” [261, с. 80], „мені остає вибирати одну з Ваших пропозицій, […] доки ще не маю нічого певного під руками” [261, с. 81].

Наступного періоду закохані листувалися таємно (листи від 30 липня 1878 – 7 лютого 1879 року). Письменник стверджував, що щастя в його житті дуже рідко трапляється: „Ох, хвилі щастя такі рідкі в кождім житті, а особливо в моїм! Я всіх їх можу на пальцях почислити. […] Я не раз мав би охоту проклясти все те життя і всю його поезію вкупі з його поганою прозою, коли би-м не знав, [...] що ти мене хоть трошки ще любиш [...] і що ти готова ділити зі мною не тільки поезію, але й прозу життя!” [261, с. 93]. Іван Франко запевняв кохану, що його в’яже з нею не так доброта, врода, як „нещасливі сльози” Ольги, які він не може забути. Цей спогад стосується моменту, коли Франко довго не відповідав Ользі на запитання, чи не кохає він її (лист від 4 серпня 1878 р.). Незважаючи на невигідне соціальне становище, брак житла і грошей, поет знов мав надію на спільне життя з коханою (лист датований кінцем вересня 1878 р.). Він був навіть впевнений, що його почуття зміцніло (з 18 грудня 1878 р.) й пишався коханням Ольги (від 26 грудня 1878 р.), Ольга дорога для нього, тільки вона може заспокоїти його біль (2 січня 1879 р.).

Апогеєм Франкового епістолярного роману був період листування з коханою після зустрічі з нею у Львові (лист від 7-8 лютого 1879 року). Листи надходили частіше, і Франко запевняв: „Я формально з розуму сходжу, сам не свій, коли нема від тебе листа в той день, коли після мого вирахування повинен би бути. […] ти, люба моя, стала тепер, […] неначе чистий воздух для мене, немов сонце ясне, з котрим чоловік не може розстатися. [...] тепер я не можу подумати собі, чим би я був без тебе [...] на які би я зійшов дороги,

якби прийшло розстатися з тобою навсігди! Я тепер ажень пізнав, який неоціненний скарб для мене твоя любов” [261, с. 153-154].

Подальшому розвитку інтимного почуття можна завдячувати Ользі, яка, маючи натуру сильну, змогла зробити так, щоб у Франка з’явилася знову надія на спільне з нею майбутнє.

Однак, довідавшись, що руки Рошкевичівни прохає В.Озаркевич, Франко відписував коханій: „[…] роби, як знаєш, як думаєш. Рішайся і будь переконана, що я все буду тебе любити, і вічно буду тобі вірний, і потрафлю для твого добра так само терпіти, як ти для мого. Рахуючи, вважай мене не чоловіком з живим серцем, а одиницею” [261, с. 187].

Що ж стало причиною відмови Франка від свого першого кохання? Адже він кохав Ольгу, в день її весілля навіть дістав вибух крові, писав листа Озаркевичу, намагаючись розтлумачити історію їхнього кохання. Чому ж він не боровся далі? Якщо б він запропонував Ользі бути разом, вона б пристала на його пропозицію і розділила би з ним його тяжку долю та не злякалася б труднощів. Мабуть, справедливим є зауваження Лариси Бондар про те, що юнак у свої 22 роки просто не був готовий до тієї матеріальної відповідальності, яку накладало одруження [15, с. 14].

На нашу думку, саме Ольга змогла б протистояти тим незгодам, які чекали на письменника (можливо, за її підтримки багатьох вдалося б уникнути) Згадаємо також про те, що 1878 р. Ольга та Михайлина перебували у гостині в с.Іваниківка у дядька й тітки, і Ользі вдалося таємно побачитися з Франком у Львові, про що пізніше дізналися її батьки. З цього часу її життя в рідному домі стало нестерпним. Вихід із ситуації дівчина побачила у шлюбі з Озаркевичем. У листі до Франка вона писала: „Переміни треба конче якоїсь, сли хочу бути здоровою... [...] Хочу повінчатись з другим, щоб мати волю, щоб працювати в добрім напрямі, щоб зноситись з тобою свобідно...” [149, с. 16]. І хоча маємо лист самої Ольги до Франка, де вона розповідала, як їй тяжко жити вдома, Михайлина у своїх спогадах свідчить про інше: „[...] ніхто не умовляв сестру (одружуватися з Озаркевичем. – Л.З.).

Одного дня каже до мене сестра, що рішилася і вже сказала Озаркевичеві, що вийде за нього. Не вірила я в перший момент, а як зачала переконуюче говорити, я здивувалась” [223, с. 113].

Михайлина наводить слова Ольги про те, що вона „була б для нього (Франка. – Л.З.) тягарем в його ідейній праці” [223, с. 113]. Очевидно, Ольга захопилася ідеєю фіктивного шлюбу, що його вважала панацеєю від душевної драми.

Дівчина прийняла пропозицію Володимира Озаркевича, який врятував її від ганьби й знущань батька й матері. Деякий час після одруження Ольги листування не припинялося, закохані зустрічалися в Коломиї 1 березня 1880 року, про що дізнаємося з її листа до Івана Франка від 8 березня, адресованого Кирилові Генику, який на той вже час перебував у в’язниці. Звичайно, що до Франка лист не дійшов, а залишився в протоколах поліційного відділу.

З цього листа довідуємося про те, що на зустріч Ольга поїхала не одна, а в супроводі чоловіка. Спочатку розмова між ними складалася важко, але потім, за словами Ольги, „ми знов були собі як давні щирі приятелі, котрі межи собою етикети ніякої не мают” [44, с. 58]. Саме тому їй було „добре і весело і щаслива чулася” [44, с. 58], коли побачила, що між чоловіком та Франком встановився товариський зв’язок: „Гадалам, як они хорошо годятся оден з другим... […] тогди і любов гаряча зачала приступати до мене. Як хорошо жінці любити!” [44, с. 58]. Але, як свідчить Ольга Озаркевич, не все було так просто. Озаркевич дуже нервувався через цю зустріч, ледве не захворів, переживав, що ця зустріч Ользі лише знов нагадає про минуле кохання і що буде вона лише страждати: „Я тобі споминала, що зійшовшися з ним у вівторок в полудне, побачила на нім переміну. Догадувався певне, що я плачу, нарікаю, десперую і т.д. Я го тогди успокоїла і всьо добре було. В середу вечером, як надійшов до нас, ти правду казав, що він критично споглядає очима. [...] А воно зіправди так було, бо хрестянину привиділося, що мої очи червоні були від плачу. До дев’ятої години він держався оскілько

міг спокійно, а потому кинуло го в дрощ. [...] Но, і чи мав же він чого непокоїтися, чи видко було мені слези на очох! […] Але я єму ростолкувала відтак всю річ…” [44, с. 59].

По дорозі з Коломиї до Березова, в Яблонові Франко та його приятель Кирило Геник були заарештовані. На цьому, фактично, листування між Ольгою та Франком припиняється. Так завершилася історія кохання Ольги та Франка. Ніби сама доля їх розлучила: перший арешт призвів до заборони зустрічей, другий – до завершення їхнього активного епістолярного роману. Плани Ольги про фіктивний шлюб не здійснилися. Та й письменник попереджав її про те, щоб не тішила себе такою надією. В останньому листі від 5 вересня 1882 року, Ольга згадувала, що переконувала Франка розпочати „правничі студії” у Відні в серпні 1880 року, але він образився і не відповів, та тепер (у 1882 році), коли він написав їй картку (вона не збереглася), Франко мав би право сумніватися у її чемності взагалі, якщо б вона не відповіла.

Ольга впевнена, що вона „зобов’язана на ціле житє” Франкові. У листі жінка переповіла чутку про те, що Франко ніби хотів одружитися, але „конче з дівчинов багатов з кількома тисячами, інакше ні” [149, с. 46]. Вона також дізналася, що Франко мусив працювати в полі, пасти коні, чому дуже дивувалася. На цьому листування остаточно припиняється. Набагато пізніше, вже після смерті Івана Франка, Михайлина Рошкевич написала спогади, в яких стверджувала, що Ольга нікому не хотіла розповідати про своє перше кохання.

На жаль, не всі листи Ольга Рошкевич віддала для прочитання Степанові Іванцю. Ймовірно, було що приховувати їй, вже вдові, від загалу. Листи Франка до Ольги Рошкевич містять елементи еротизму.

Іван Денисюк у статті „Любовні історії української белетристики” [62, с. 371-372], підтверджував наявність таких епістол і наводив, як приклад, лист, датований другою половиною лютого 1879 року, після зустрічі Ольги та Івана у Львові: „Цікавіша буде для тебе історія „внутрішня”, то є мої

думки і мислі після... […] Передовсім мушу тобі сказати, що після цілої історії чуюся таким сильним, здоровим, вдоволеним, веселим, охочим до роботи, що, бачиться, тепер зможу переламати всякі трудності, які мені послідніми часами насувалися [261, с. 160]. І далі: [„Що ти відтак будеш гадати о мені?”] […] хіба би-м хтів виразити се звичайними, плиткими фразами, що поважаю тя, як уперед, а люблю далеко дужче, бо ліпше знаю, що враження, які я виніс, були такі хороші, і щасливі, і чисті, що з них не могло виродитись нічо погане, або нечисте, або сумне” [261, с. 160-161]. А далі читаємо: „І чи міг я навіть снити о тім, що сталося? Ні! Щастя прийшло само, прийшло більше, ніж я міг надіятись, – […] натепер я щасливий. […] Одно тільки журить мене – що ти?” [261, с. 161]. І ще один приклад: „Твій лист дуже мене втішив, а особливо порадував мене твій ясний і розумний погляд на цілу історію наших „пахаждєній”. Так, серденько моє, треба дивитися на життя, […] а ще женщині образованій і емансипованій від нашого звичайного вузькоглядства і пересудів. […] такою женщиною я все уважав тебе і гордився твоєю любов’ю з тої причини…” [261, с. 162].

Такі елементи присутні й у перших листах, де юнак запевняв кохану в своєму почутті до неї, згадуючи про те, що в нього інший темперамент, і Ольга не здатна уявити, що з ним відбувається, коли у нього „закипає кров” [261, с. 45].

Коли Ольга погоджувалася на те, щоб кохати один одного на відстані, то письменник заперечував таку можливість, адже тоді „[…] сила никне, жар молодості гасне, гаряча кров стине поволі серед вічного, безплодного бажання, найкращі літа минають...” [261, с. 91].

У листі від 4 серпня 1878 р. письменник пригадував про обмін поцілунками [261, с. 94]; писав коханій, що при зустрічі вона обіцяла йому „з півтори копи поцілуїв” [261, с. 99], висловлював мрії, що він зможе „стиснути […] ручку, цілувати […] усточка, дивитися в […] чаруючі очка” [261, с. 120-121], згадував сон про те, що Ольга поцілувала його, й утекла, не давши поцілувати себе [261, с. 136].

3.1.2. Стосунки Івана Франка з Уляною Кравченко та Климентиною Попович на сторінках епістолярію. До інтимно-дружнього листування Івана Франка зараховуємо, як вже було зазначено вище, його листи до Юлії Шнайдер та Климентини Попович. Денис Лук'янович у вступній статті до публікації листів письменника до Уляни Кравченко писав: „Листування Франка-студента з Ольгою Рошкевич в основному закінчилось в 1879 році. Через кілька років 27-літній, відомий на всю Галичину публіцист, письменник і поет […] почав друге, цікаве та важливе листування, яке де в чому можна вважати наче продовженням попереднього. І не принагідним воно було, а тривало з перервами кільканадцять років. Це – обмін листами з двома сільськими вчительками і поетесами Юлією Шнайдер, відомою під літературним псевдонімом Уляни Кравченко, і з Климентією Попович, згодом Боярською" [148, с. 132].

У листі до Агатангела Кримського від 26 серпня 1898 року Франко зізнавався: „Пізніше я познайомився з двома руськими поетесами, Юлією Шнайдер і Клементією Попович, але жодна з них не мала на мене тривкого впливу" [263, с. 114]. У вірші „Тричі мені являлася любов" їхніх імен немає.

Отже, за епістолярієм спробуємо простежити характер та динаміку стосунків Івана Франка з кожною з них.

Лариса Бондар помітила: „Однак не все так просто з […] Франковою „кардіограмою" душі. Якщо кохання з О.Рошкевич тривало десять років, то виходить, що вдруге явлена любов до Юзефи Дзвонковської виникла паралельно (апогей – у 1883 р.) – тут же почалося листування з Уляною Кравченко, дещо пізніше – з Климентією Попович. Взаємини з обома поетесами були також неоднозначні. „Бобрецька пташка", „кохана муха" – чи у тих грайливих прізвиськах не криється чогось більшого, ніж звичайна приязнь, не кажучи вже про тон листування, – місцями інтимно-сповідальний, місцями легко-пустотливий? Обидві жінки згадують про Франкові наміри поєднати долю з панною Юлією і панною Климентією. Проте ми можемо це залишити на сумлінні мемуаристок і не повірити їм,

повіривши Франкові (лист до А.Кримського. – Л.З.), а заяви жінок сприйняти як жіночу слабкість – після смерті генія стати до нього хоча б на півкроку ближче” [15, с. 7].

Листування Уляни Кравченко з Іваном Франком почалося 14 листопада 1883 р. Дівчина згадувала, що „відібрала […] лист, адресований […] незнайомим, характеристичним письмом. Був це перший лист від І.Франка” [118, с. 77]. Ганна Огриза в передмові до видання листів Уляни до Франка писала: „У 1883 році майбутня поетеса надсилає у львівську „Зорю” кілька прозових та поетичних творів. Редактор журналу О.Партицький віддав їх для перегляду І.Франкові... Твори Юлії Шнайдер зацікавили письменника. З великою повагою ставлячись до таланту, […] Іван Франко орієнтовно восени 1883 року звертається з листом до Юлії Шнайдер (перший лист не зберігся). Молода письменниця відповідає йому, на що слідує новий лист Івана Франка. Так зав’язується листування між Іваном Франком та Уляною Кравченко, що тривало до самої смерті поета (останній його лист датовано 9 січня 1916 року)” [118, с. 9]. Д.Лук’янович свідчив, що до рук Франка потрапив її вірш „Згадай мене”. Авторка написала йому листа, і так почалося їх листування: „Лист І.Франка від 14. XI 1883 р. за своїм змістом є першим його листом до неї. Немає тут ніякого натяку на якийсь попередній лист. Немає також потреби, а головно немає підстави вважати його за другий лист, як про це зазначає У.Кравченко у своїх спогадах” [148, с. 133].

За словами цього ж дослідника, „спогади, написані на основі фактів і з метою доповнити та вияснити інші джерела, мають історичну вартість. Але досить часто автори спогадів пишуть більше про себе, ніж про того, про кого пишеться спогад. Тим небажаним звичаєм скористувалась і Уляна Кравченко. Її спогади дуже мало придатні для дослідника, бо в них є зайві, нецікаві цитати з якихось пожовклих неопублікованих записок екзальтованої дівчини – хаос високопарних фраз і недомовлень, повторюваний для того, щоб із-за хмар поблискувати головною темою. А та тема – якась любов, чи до Франка, чи з Франком” [148, с. 137].

Слід додати, що Уляна Кравченко, віддаючи Лук'яновичу листи для копіювання, вимагала, щоб той написав драму або повість про Мирона і Марту, тобто вважала, що її стосунки з письменником заслуговують на увагу загалу, принаймні, хотіла, щоб так було.

Молода учителька захопилась письменником при знайомстві з його творчістю, про що свідчить її запис у щоденнику („Розгублені листочки"): „Ти відгадав мої смілі, скриті бажання… Я ваша, ваша навіки! […] Ти погасив останній промінь любови, через те саме – я ваша!" [118, с. 70], і в листі до Франка зізнавалася: „Читала-м твори Мирона, за котрі прикрасила б я його голову вінцем" [118, с. 96].

Натяком на зародження у дівчини інтимних почуттів може бути й Франкова фраза про те, що він не мав „щастя до женщин віддавна" [261, с. 375], тому не радив дівчині у віршах оспівувати його „сірі очі", „скулену поставу" і „медові хвилі" з ним [261, с. 377].

Уляна, у свою чергу, виправдовувалась, як могла, за вірші про кохання, і, водночас, натякала на нещасливе кохання самого письменника: „Послідній лист каже ясно, звідки тілько злості викликує слово „любов" – тож неповодження у женщин, або Ваші слова повторюю: „не маєте щастя до женщин". А ті крильця спалені? Признайте, то, певно, з власного досвідчення?" [118, с. 111].

Отже, зав'язується не любовний дискурс, а, так би мовити, дискурс про любов. Уляну Кравченко дуже цікавила любовна тема, а тому вона у будь-який спосіб намагалася звернутися до цієї тематики у своїх листах, щоб викликати відповідну реакцію в листах письменника.

Так, наприклад, у листі від 30 листопада 1883 року Франко зізнавався про намір написати твір про своє кохання до Ольги Рошкевич: „Ви жалуєте мене, що буцімто я з досвідчення пишу про „опалені крила" і для того маю злість на любов і т.д. […] моє досвідчення зовсім не дає мені причини злоститись на любов, – противно, хвилі, в котрих я любив […] одну женщину, були, може, найкращі в моїм житті... […] я й не почну Вас нудити

моїм оповіданням […] (бо я думаю, що й Ви так само, як я, інтересуєтесь тільки Мироном поетом, а не Іваном Франком, наймізернійшим з усіх Іванів), а що в тій історії є інтересного і навчаючого, […] спишу колись […] в повісті, та й досі списав уже дещо (Ви читали „На дні” і „Картку любови”?)” [261, с. 379].

Франко повчав початкуючу поетесу вибудовувати ліричні мотиви й сюжети на власному досвіді: „А впрочім єсли Ви любві такої досі не зазнавали […] – то яким же Ви правом о ній пишете? […] Ні-ні, не відпирайтесь, Ви любили, і то хто знає, чи не також нещасливо!” [261, с. 379].

Однак, у листі Уляни від 4 грудня 1883 р. маємо вже натяки на інтимне почуття до нього: „Дивно Вам, що бавитеся любовними віршами? Мені ніт; нині знайшла-м під снігом цвітку, не тую, що „za wcześnie”, но тую, що […] запізно цвіте… ох, не запізно, – душа поетична вічно молода, […] вічно в ній любов…” [118, с. 119].

Пригадуючи намір Юлії приїхати до Львова, Франко запрошував її до себе у грудні 1883 року, чим давав зрозуміти, що був би радий поспілкуватися з нею: „Розуміється, я надіюсь, що Ви звістите мене, коли наступить Ваш приїзд… […] я не маю претензії на то, щоб моє товариство було Вам приємне, – я знаю тільки то, що мені Ваше товариство було б дуже миле і що дні Вашого побуту у Львові були би для мене маленьким празником...” [261, с. 389].

Інтимними стають і закінчення-прощання в листах письменника: „Цілує Вас Ваш Іван” (Цікаво, що в 50-томному виданні слова „Цілує Вас” відсутні, у публікації Лук’яновича вони є. – Л.З.) [148, с. 152] або „Стискаю Вашу рученьку” [261, с. 468], а також грайливе звертання „Дорога Сестричко!” [261, с. 464].

Дещо пізніше, після зустрічі з Уляною, він писав про те, що відчував „сестрині чуття” до неї, які дуже схожі на захоплення або закоханість: „[…] помимо Вашої поверховності я полюбив Вас, як сестру, як друга, – може,

навіть і трошки більше... Може, я зле роблю, говорячи Вам те, […] що от чоловік дурень, не вміє обходитися з женщиною, як з товаришем, тільки зараз „dopuszca się serdeczności” [261, с. 393].

Разом з тим, ввіряючи Уляні свої потаємні думки, він виправдовувався за зміну тону, який став занадто ніжним і не схожим на „сестрині чуття”, картав себе, що мучить „людей, котрі дорогі […] серцю” [261, с. 395]; „[…] не прогнівайтеся, коли я швидко покинув свою ролю і зачав ударяти в інші струни, небезпечні для нас обох, бо ніжні... Впрочім, з Ваших листів виходить так, як коли б Ви того не догадувалися, і може бути, що се й правда. Але тим не менше правдиве єсть посягательство з моєї сторони” [261, с. 395].

Водночас Франко висловлював невпевненість у перспективі їхніх стосунків: „До чого він (стосунок. – Л.З.) може дійти і до чого я хотів би його довести, сього я й сам ще не знаю і думаю, що о тім найліпше було б нам „начистоту” поговорити...” [261, с. 395].

Уляна ж у мемуарах згадувала про бажання поета одружитися з нею: „І тоді, коли не склалось наше спільне життя так, як ми бажали, не було між нами розриву” [118, с. 83].

Дещо прояснив цю таємницю Д.Лук’янович: „Під кінець 1883 і в перші дні 1884 рр. зустрічаємо метушню листів Уляни від 28 і 30 грудня, від 2, 3, 4 і ще раз 4 січня 1884 р.

Отже, від Франка: обдертий і неповний лист шостий з кінця грудня, фрагмент сьомого листа, мабуть, від 2 січня, і з восьмого листа, написаного приблизно 20 січня, залишився тільки постскриптум. Два чи три листи, і то дуже важливі, не збереглися в Уляни, і через це дослідник має в руках одностороннє нарікання Уляни Кравченко” [148, с. 137].

У листі від 28 грудня 1883 р. дівчина писала: „Мирон не хоче бути учителем, він зачинає пісню інакшу – пісню соловія співати, но чи зможу я на ню відповісти? […] Днесь злагоджаюся з Вами, що в сій справі лиш

загально писати можна, а полагодження лишити до часу нашого побачення…” [118, с. 134-135].

З її наступного листа від 30 грудня 1883 року видно, що вона погодилася прийняти Франкову пропозицію на одруження, яке було в незбереженому листі: „[…] згоджуюся на все тоє, що Ви писали, і що Вашу пропозицію радісно принимаю, то для того, що не можу таких признак радости оказати – перше для того: Ви самі виразно застерегли, що пишете все загально абстракційно без стосовання до кого-небудь; друге – що без відомости мамці нічого рішучого Вам відповісти не могла-м. […] Сли Ваші заміри незмінні і Ви самі не скажете вже більше секрету з них робити, тогди і я свої погляди і чуття скажу…” [118, с. 136].

Франко відповідав докорами, з-поміж яких знову прочитується натяк на одруження: „Чи вже відтепер зачнеш занедбуватись? Чи кожна женщина лиш поти поступова, емансипована, з посвяченням, з запалом і з поезією, поки не замужня? Рад би-м знати?” (лист від 1 січня 1884 р.) [261, с. 399].

Лист Юлії Шнайдер, написаний між 2 і 3 січня 1884 р., вимальовує плани сімейного життя: „Коротко лиш скажу, що на житє наше на селі цілком згоджуюся: тиха праця фізична, украшена духовою, зближенє і пізнанє нашого бідного люду – се було моїм бажанєм і має для мене повабу, тож рада я, щоби плян, Вами предложений, удався, впрочім, лишаю Вам дальший заряд” [118, с. 137].

Однак за 24 години Франко відмовився від своєї пропозиції, мотивуючи тим, що дівчина надто ідеалістична в поглядах на життя (на жаль, лист Франка не зберігся, сама ж Уляна Кравченко писала: „Не буду Вам другий раз закидувати, що не хочете пам’ятати, що раз напишете, тож хіба винен мій ідеалізм… […] „То ж той, котрого ти висшим від усіх окружаючих смертельних виділа, […] той уміє грати чувствами, […] він бажає посідати моє серце, […] коли єго б’є для іншої. Мій ідеалізм не міг простити такій слабости чоловіка…”) [118, с. 138].

У наступній відповіді Уляни – ревнощі й образа: „[…] щоби Ви сказали, єсли би повіла Вам наречена: „Мій Миронцю, знаєш що, я любила, в кождім часі залюблена буду” (Ваші слова), в якім там Юсифі чи іншім 18-тім, а дальше: „не лякайся, она замикаєся в кляшторі”. […] Коли […] кажете, що серце і душа ціла Ваша, а не Юзина, а попереднє зізнання було лиш на мою „практичну вартість”, то […] яка то для мене користь чи вартість і яка ціль чи проба то була?” [118, с. 138-139].

Вже в наступному листі дівчина відверто визнавала себе третьою стороною любовного трикутника: „По перечитанню Вашого зізнання якісь темні чуття огорнули мя і перша думка була: „єго серце і душа ціло належать до іншої”! […] я лиш зітхніннє в […] небо післала, щоби Юзине серце загоріло для Вас любов’ю” [118, с. 141].

Уляна боялася, що в затінку іншої вона не зможе жити з Франком: „Одну лиш супірницю в серцю товариша радо виділа би-м […] – єсть Вітчина. Інша між женою і мужем не повинна бути! […] Так з своєю долею згодила би-м ся. Але доля товариша?! То ще сумнійше видіти, […] що він […] ціле житє буде лиш знати, що ніяков жертвов не купиш єму щастя…” [118, с. 141-142].

Д.Лук’янович так пояснював справу з одруженням: „Подані тут факти треба доповнити й тим, що в другому листі з тією самою датою (4. I 1884) Уляна писала Франкові, що мамі трохи легше, а вона грошовою допомогою (від нього) поки що не буде користуватися. Виходить, що Франко мав би надіслати Уляні також два, на жаль, знищені нею листи. В одному, мабуть, він не відрікався від Дзвонковської, в другому, може, відрікся або залишив без вирішення. Знаємо, що відмову Юзя передала Франкові листом своєї матері, датованим 20 жовтня 1883 р., але спільні приятелі (головно Дашинський старший) старалися ще і влітку 1884 р. повернути Франка до Юзі. Крім цього, спілка (Франко, Павлик і селяни) мали купити від Дзвонковських господарство під містом Станіславом. Перше і друге не здійснилося” [148, с. 138-139].

Отже, можна припустити, що Франко-таки не кохав Юлії. Можливо, на момент захопившись нею (водночас із Дзвонковською!), він одного разу подумав про спільне життя, але потім відмовився від попереднього рішення. Дружні стосунки вони підтримували й надалі; їхні наступні листи мають інколи грайливо-жартівливий, інтимний тон.

Таким, наприклад, є лист Уляни за березень-квітень 1884 р.: „Я лиха на себе: не треба було мені їздити до Львова, […] бо тепер по тім всім Бібрка ще нудніша… […] дуже мені у вас подобалося, не знаю, […] чи Ваш приятель Белей […]? Чи такий мій давній друг Мирон? […] Посилаю більше і давніших віршів… Не знаю, коли Вам нових пришлю, єсмь-бо під вліянням чувств...” [118, с. 154].

У листі ж від 27 березня 1884 року Франко навіть нарікав на Юлію, що вона покинула писати до нього, обмежилася лише надсиланням віршів: „[…] не погубляйте душі невинного. Я дуже занятий, […] а від Вас то таки що день чекаю листа, і все надармо. […] але хіба ж уже, крім присилки віршів, Ви не маєте мені нічого сказати?” [261, с. 408].

Коли дівчина довго не відповідала на його лист, то він злякався, чи не образилася вона на свого друга, „котрий частенько таки Вас згадує” [261, с. 401] і був би радий, якщо вона дозволить, приїхати до Бібрки і „провести деньок у товаристві поетичної „надбібрянки” [261, с. 453]. І Франко ще раз запевняв Шнайдер, що йому потрібні її листи: „Кожне, слово людей, милих серцю мому і в’яжучих мене до світу, […] подвійно дороге” [261, с. 453].

Остаточний край інтимно-дружньому листуванню Івана Франка й Уляни Кравченко поклало одруження письменника з Ольгою Хоружинською. 22 листопада 1886 р. Уляна вийшла заміж за учителя Німентовського і з того часу працювала педагогом на Дрогобиччині, в тих самих школах, де й він [див.: 148, с. 134]. Відтоді Франко й Уляна лише зрідка кореспондували один з одним, інколи зустрічалися.

Дружба письменника з Климентиною Попович починалася так само, як і з Уляною Кравченко, – з листування, у якому Франко виступав учителем, а

вона – ученицею. Збережені листи Франка до К.Попович містять менше натяків на інтимні почуття, хоча з них помітна зацікавленість письменника молодою поетесою.

У листі від 20 березня 1884 р. письменник зауважував, що листи дівчини мають для нього неабияке значення: „А знаєте Ви, що Ваш лист на цілий нинішній день додав мені доброго гумору й сили, і коли я нині зроблю що доброго і для загалу пожиточного, то за се прийдесь подяка Вам…” [261, с. 404]. Або: „Будьте ласкаві, не пишіть другий раз у такім тоні, тим більше, що з моїх дотеперішніх листів Ви, чей же, могли догадатись, що Ваші листи мені зовсім не суть неприємні” [261, с. 411]. І у спогадах Климентини Попович знаходимо свідчення про те, що Франко черпав творчу енергію з кореспонденції з нею: „А головне, що ви, моя музо, отсе розв’язали вашою благословенною появою оту проблему... Це дивно, що як вас побачу або хоч листок від вас прочитаю, так тоді мої натхненні думки так пливуть, що ледве пером їх наздоганяю. А такий тоді добрий стаю, що весь світ до серця тулив би! Що це я? Скажіть?” [210, с. 127].

Листування Франка часто мало жартівливий тон: „Бо коли Ви не Зулейка і коли се не Ваші вірші так мені подобались, то, властиво я до Вас не маю зовсім ніякого діла. […] то я, не маючи […] ніякого такого посередника, […] буду мусив попросту, з жалем серця, перервати з нею всяку переписку і лишити її на волю аллаха і Магомета, його пророка. О віршах її я говорив вчора з Партицьким і надіюсь, що бодай один з них буде ще в сім номері „Зорі” напечатаний. […] догадуюсь, що Зулейка вміє по-німецьки…” [261, с. 404-405].

Слід навести пояснення псевдоніму Климентини Попович, поданого у примітках до віршів поетеси: „Зулейка – один із псевдонімів К.Попович, який у друк не потрапив, – Франко відкинув його. Типове ім’я героїні східної (перська, арабська, турецька) середньовічної любовної лірики. На той час в українську культуру це ім’я могло потрапити через німецькомовне поетичне посередництво: „Книга Зулейки” – таку назву мала одна з 12 книг „Західно-

східного дивану” (1819) Й.-В.Ґете; у ній Зулейка виповідає свої уявлення про кохання, веде діалог із закоханим у неї Хатемом. Утім обраний поетесою псевдонім, що профігурував у листі, мимоволі містить і більш глибоку алюзію на „Книгу Зулейки” Ґете; відомим є факт, що значна частина віршів цієї книги написана поетесою Маріанною фон Віллемер, до якої Ґете був небайдужий, він же доопрацював її вірші та включив у свою збірку” [252, с. 892-893].

Очевидно, Франко саме тому й зробив висновок про те, що Попович знала німецьку мову. Цікаво, що дівчина цим псевдонімом ніби передбачала долю своїх стосунків з письменником, бо пізніше її псевдонім став не просто алюзією, а повністю відповідав тій ролі, яку виконувала німецька поетеса.

Кореспондуючи з поеткою, Франко шукав зустрічі з нею. Першою приїхала з візитом до Львова Климентина, яка у спогадах описала свої перші враження від знайомства з поетом. Думаючи, що „співак Божий” повинен бути „гарний, як Аполлон”, дівчина остовпіла від жаху й відрази від його рудого волосся: „[…] я в першу хвилину прямо не годна була опанувати панічної відрази і переляку…”. Але пізніше: „[…] я […] витягнула привітно свої долоні до нього... Блакитні очі вмить звеселіли знову, а уста ледве чутно шептали: „Оля! Оля!” (Це ім’я його найпершої і, здається, єдиної „дійсної любові”, на яку я мала бути схожою)” [210, с. 125]. Дівчині здалося, що вона нагадала йому перше кохання – Ольгу Рошкевич.

У листі, написаному між 14 і 16 травня 1884 р., письменник натякав на те, що Попович мала вплив на нього під час зустрічі, „чар”: „Впрочім, мізерна та дама, у котрої нічого не може подобатись, крім лиця, носа, очей, кіс і т.п. декорації, – у Вас, крім всього того, є дещо іншого, і то багато дечого, що може подобатись. Ви належите до тих – рідких між русинками – женщин, при котрих чоловікові робиться якось swojskó, тепло котрих раз пізнавши, чоловік хотів би завсігди мати приятельками і подругами. […] може бути, що то лиш мені так здавалося, […] але позаяк я бажаю від життя і від людей – як Ви кажете – вражень і тільки вражень, то для чого ж маю сам

розбивати ту ілюзію, з котрою мені добре, хоч знаю, що вона ілюзія?” [261, с. 430].

На виявлення почуттів, які були чимось більшим, ніж дружба поета з ученицею, вказує й прощання: „[…] стискаю Вашу дрібнесеньку ручицю” [261, с. 431].

Листи ж самої Климентини були одкровенними: „Я й тепер іще […] не вискажу мого повного о Вас суду, […] бо з уст загалу і я не потребую знайомого повторяти, а коли б мені і удалося доглянути дещо загалові недостереженого, то й сего б я Вам не сказала... І се, що раз вже яко правда, а не хвильова ілюзія, вийшла би з уст моїх, я не могла би пізніше вже ніяк відкликати” [211, с. 144]. Отже, такі „загадкові” судження, натяки на ілюзію свідчать про те, що дівчина не залишилась байдужою до нього.

Листи дівчини також набувають жартівливого характеру: „Може, погадали собі: я женщина вільна від загальноженської вищості, говорливості. Господи, коли б Ви знали, яка з мене славна цокотуха! Но і скажіть мені тепер, чого мені вчора було перед Вами маскуватися, удаючи неприродную мовчаливість! […] Ну сего, певно, не буде більше, коли ми вдруге побачимося […]” [211, с. 145-146].

Описуючи свій душевний стан, Климентина писала: „Правда, що такого листа, як нині, Ви іще від мене не мали. Я, бачите, якась не своя…” [211, с. 147]. На що мала Франкову відповідь від 16 травня 1884 р.: „Кожне Ваше письмо якось освіжує мене…” [261, с. 444].

У цьому ж листі письменник зачепив інтимний бік їхніх стосунків, натякнувши на те, що краще залишити це до усного порозуміння: „Для того-то я не думаю впускатись з Вами в дискусію над тим, що я в попереднім листі розумів під ілюзією, а що Ви під нею розумієте. […] не вважайте ілюзією того, що я сказав о Вашій особі! Я бажав би докладніше витолкувати Вам, як я властиво думав, говорячи о ілюзії, – але прийшлось би мені порушувати надто багато справ делікатної натури, […] котрі всього ліпше

порушувати і обговорювати при особистім звиданню, а не письмом” [261, с. 445].

Раз у раз дівчина цікавилась здоров’ям Івана Франка: „Ви не знаєте, як мені жаль, сказано жаль Вашої бідної голови і Ваших грудей, але на Вас самих я таки дуже лиха, бо ж Ви самі не дбаєте за своє здоров’я і нищите його надмірною працею…” [211, с. 147], у жартівливо-грайливому тоні просила поради, як їй боротися з впливом весни: „[…] вечором читаю, пишу, а часом знова, коли місяць мене розідеалізує, – думаю! […] Чи Ви повірили, гречний ідеал, що то за збиточна штука, той місяченько. З такої реалістки, як я, йому удасться хоч на хвильку ідеалістку зробити. […] з ним змовилися на мою бідну голову і запахи газів і каприфоліїв, і солов’їні любовні трелі, і чи же ж мені проти такої неприятельської сили устоятися? Годі! Рада не рада, мушу покинути і роботу, і спання – думаю! Змилуйтеся, Пане! Порадьте мені, як боротися від місяця, солов’їв і мрій несповнимих, а то вийде з мене лунатичка!” [211, с. 148].

У свою чергу, Франко писав у відповідь, що йому теж хотілося б ще покохати, коли б не був недужий. Сумував за тим, що йому не судилося родинне життя. Йому здавалося на той момент, що якщо він когось полюбив би, то ця дівчина лише б проводила його в останню путь.

В наступному листі Франко намагався пояснити натяки на інтимні почуття: „Виджу, що Ви чогось ніби гніваєтесь за те, що я о якихось делікатних матеріях бесіду завів... […] мені здається, що Ви або не догадались або не хотіли догадатись, о чім я говорив і для чого говорив так, а не інакше. Сли доля позволить нам побачитись, то я […] витолкую Вам ясніше... ” [261, с. 450].

Очевидно, Климентина пристала на умови Івана Франка, її лист від 4 червня 1884 р. містить зізнання в коханні: „Чи я могла би дещо більше пожиточного зробити, чи ні, на тоє і на дещо іншого я нині Вам не маю сили відповісти, позаяк ся відповідь:

Його віддихом грудь розігрілась,

А ти, дівчино, ж полюбила!” [211, с. 150].

Лист письменника від 19 червня 1884 р. передає його душевний стан: „Не гнівайтеся, що я так пізно нагадую собі свою обіцянку писати до Вас, – не було часу. […] Впрочім, я ще досі не зовсім потрафив зібратися з враженнями, винесеними з д[ня] 15/VI, не упорядкував в голові всього і боюсь, щоб чим-небудь не вразити Вас, а, противно, по можності затерти те з многих зглядів некорисне враження, яке Ви о мені в неділю мусили повзяти. […] мені жаль, що я не міг настільки опанувати себе, щоб своєю іронією не робити прикрості Вам, не затруювати Вашої приємності, котра, хто знає, може була першою приємністю Вашою... Впрочім, може я помиляюся, […] будьте ласкаві, успокойте сумніваючогося чоловіка!” [261, с. 459-460].

Звертання („Дорога мухо!” [261, с. 461]) і прощання („Ваш Іван” [261, с. 463], „Ваша Кліма” [211, с. 152]) стають більш інтимними.

Більш „пожаданими” для обох стають і зустрічі. Так, у листі від 24 червня 1884 р. Климентина писала: „Чи дуже гніваєтесь на мене за довгу мовчанку, чи, може, лиш „крихітку”? […] я тут зовсім не винна... В тій цілі я писала до брата, […] бо досі нічого мені не відписав, і я не можу перенести вже довшого мовчання, пишу до Вас, не означуючи іще нині пожаданого дня” [211, с. 150-151]. Письменник відповідав: „[…] я постараюсь прийти піхотою, скоро тільки проясниться і погода настане трохи краща. […] але надіюсь, що до того часу Ви […], розцвітете так, що буде на що поглянути, – а се було б мені далеко приємніше, ніж всякі жасміни, рожі, кропива і ціла ботаніка накупі” [261, с. 462].

Водночас у листах К.Попович з’являються сумніви у їхньому майбутньому: „Одно лиш не можу промовчати, а іменно, […] я переконана, що на дорозі до нашого щастя стане один з тих незабутих фаталізмів, котрий не покинув би сам мене і тоді навіть, коли б і мої недостатки умислові, […] були запевнені. Но я старалась всіма своїми недостаточними силами доповнювати, та й ще перед тим, поки любила кого на світі... Тоді я силувалась заспокоїти дивну жажду знання. […] користаю з Вашого щирого

предложення і прошу Вас і о пораду, і о книжки, котрих читанням могла би я розвиватися духово” [211, с. 152-153].

А в листі від 10 липня 1884 р. Франко писав: „Воно-то ніби й благодать, але така благодать, котра рівночасно й болить, а показуючи чоловікові вдалі цвітисту луку, тим прикрішою й непринаднішою робить для нього ту кам’янисту пустиню, по котрій йому судилось іти. Та, впрочім, менше о мене, мені се не першина терпіти, – але Вам! Я ніколи не міг би собі дарувати того, коли б затруїв Ваші дні... […] а, впрочім, може, воно й ліпше так” [261, с. 463].

Цікавим є факт, що листи Франка від 10 липня 1884 р. до січня 1885 р. не збереглися. Про їхній зміст можемо лише здогадуватися, зокрема з листів Климентини до нього та з її спогадів.

Провідний мотив цих творів – нерозділене кохання: „От раз мені таки удалося показатися упертою й не писати першій до Вас... […] Що муха терпить дуже, се я Вам можу відкрити… […] Вона […] не винує ні за що свого золотого Ванька, хоч він, забравши собі її ціле серденько, дав в замін свого лиш крихітку. […] Вона любить першою ідеальною любов’ю, не промовляючою голосно, не щебетящою. Любов та німа, […] а його серце потребує більше слів в рядку, щоби ожити…” [211, с. 153-154].

Серце дівчини повнилося споминами про зустрічі з Франком у листі від 20 липня 1884 р.: „[…] я й не знаю причини, […] чому донині я ні пера, ні книжки до рук не взяла, чого так мене тягне десь на самоту, так хочеться в спокої подумати […], поколисати бідне серце любими-веселими споминами” [211, с. 154].

Прочитавши твір Франка „На дні” (про його перше кохання до Ольги Рошкевич), дівчина співчувала йому, і, навпаки, винуватила Ганю (тобто Ольгу) у тому, що відбулося: „[…] коли та любка, не маючи настільки волі і витривалості, щоб опертись силованням, виходить за другого, тоді […] я розминулась з Андрієм… […] вона вміла – могла зробити Андрія щасливим, як на се він заслужив, та не стало волі, не стало сили. За се я її ненавиджу і

завидую їй […] чарів, що його до неї причарували, завидую тих пломінних солодощів першої любові, яких зазнала...” [211, с. 155].

У листі від 23 липня 1884 року К.Попович писала про умови, які Франко висував, пропонуючи спільне життя: „Чи я пристаю на Іванові условія? Знаєте, як би хотіла заблиснути талантами всіх геніїв світу, коли за таку ціну можу позискати хоч би лиш іскру більше чуття для себе, але сама не зможу вже, здається, більше полюбити Івана… Щодо будучності, […] я признаюсь Вам щиро, здаєсь мені ніколи недосягненною. Може, се для того, що я […] досі […] так вже зрослась з бідою, що […] з своїм щастям не можу освоїтися...” [211, с. 156-157].

Пояснення цьому листу знаходимо в її спогадах: „Якось […] написав мені, що почав дуже приопадати на здоров’ї. […] треба було його рятувати […], – бо він в речах домашнього ґаздівства був безпорадний, як дитина. Та міг це зробити лиш хтось близький... Я також тоді […] трохи недомагала. Франко ревно заходився, щоб мені полегшити становище. […] І тоді-то виринув у нас проект заключення супружого зв’язку для обопільної помочі одно другому. Франко мав лише здати докторат, а я – видати томик своїх поезій” [210, с. 128].

Після цього листи дівчини набувають відверто інтимних подробиць: „[…] здається, буде на нині того писання, іще лиш прощаюсь з Вами утиском руки, а миленького мого Івана цілую стільки разів, щоб аж вже „досить” було” [211, с. 157].

Але вже наступний лист Климентини натякає на якісь розбіжності в їхніх стосунках: „Я вже не хочу спорити з Вами о тім, чи моя іронія визвала Вашу, чи Ваша мою… […] я ще й нині пам’ятаю ту хвилину в першім нашім звиданню, була лиш одна маленька хвилька, коли мені стало чогось так любо, а […] Ви, як би передчуваючи, що зі мною дієсь, засміялись в відповідь на тоє, та який же то був сміх – довгий-довгий а голосний! […] Той немилосердний сміх я чула і тоді, коли, поконана сильнішим від моєї волі

чувством, я без ніяких вступних церемоній, без ніяких условій, здалася на ласку і неласку любого чоловіка…” [211, с. 159].

І далі йде сповідь-пояснення того, чому вона не бажала підтримувати любовні стосунки: „Ти не можеш мене любити, бо я не вмію Тебе тим чарувати… […] Не раз я сама догадувалась, що любов моя […] не може вдоволити такого, як Ти, чоловіка. […] До мого щастя потрібно бачити Тебе щасливим, а я виджу, що зі мною Ти не найдеш сего щастя” [211, с. 160-161].

А вже в листі від 6 вересня 1884 р. вона писала про необхідність довгої розлуки: „Здаєсь мені, я вже згадувала Вам, що думаю не показатись Вам хоч півроку на очі. […] коли люди найбільше веселяться та гуляють, я буду умертвляти себе добровільно, – а за яку провину і на яку інтенцію? Не скажу Вам. Самі поміркуйте!” [211, с. 163].

12 вересня 1884 р. Климентина пробувала пояснити своє рішення: „Кажете, моя гадка не показуватись Вам на очі обчислена на Вашу прикрість. […] я переконана, що се не така-то завелика прикрість для Вас... Може бути, що і більше іще в мене важних причин знайдеться, лишень повірте, не злоба” [211, с. 165].

Продовжувала пояснення і в наступному листі: „Тепер осінь, холодна і мрачна… Ілюзії розвіялись. Зима іде. Хіба ж годиться нині веснянку співати?” [211, с. 167].

На нашу думку, одна з причин такого рішення висловлена в листі від 1 жовтня 1884 р., де був натяк на стосунки Франка з Ольгою Рошкевич: „Ви мовчали, бо і о чім же Вам зі мною говорити – о Ваших замірах, надіях, о Ваших ідеях? Ні, Ви боялися, що я не порозумію Вас, не почувствую разом з Вами так, як колись тамта женщина. […] Вона […] є […] для Вас тим, […] чим ніяка вже друга женщина на світі для Вас не буде, з тої простої причини, що є першою” [211, с. 171], зрештою, мабуть, дівчина відчувала, що Франко її не кохав, що його захоплення мине. Можливо, знала про сватання Франка до Дзвонковської й Білинської.

Незважаючи на все, дівчина сумувала за втраченим коханням: „А тепер мушу Вас остеречи, що „до панночок, так настроєних, як я тепер”, не всегда безпечно промовляти поцілуями, а ще такими паперовими... Взагалі мушу Вам признатися, що Ваші листові поцілуї схибляють свої цілі, бо викликають у мене якесь неназване чувство, обставляючи болем аж до крові закушених уст” [211, с. 173].

Після цього листа кореспонденція між ними відновилася лише листом Франка від 14 січня 1885 р.: „Відібрали Ви мені послідним своїм листом охоту до дальшого кореспондування... А прецінь за весь той час я так і чув, що Ваша для мене доброта не змінилася, і бачив майже на кождім кроці, що Ви духом мені близькі. І от для того-то я рішився відновити кореспонденцію з Вами, а бодай написати Вам отсей лист, на котрий чи відповісте – Ваша воля” [261, с. 522]. Климентина відповіла: „Щоб улегшити Вам труду, я резигную з листів […] і приличного об’єму, не називайте навіть мене, ані не підписуйте свого імені […] а тільки зложіть […] правдиву звістку о стані Вашого здоров’я” [211, с. 175]. У спогадах Климентина описувала динаміку стосунків між нею та Іваном Франком: „Дружба наша переходила різні формації, […] аж вкінці […] перетопилась в чисте золото найшляхетніших почувань двох душ… […] Франко при кожнім смутку і прикрості ішов до мене, і був певний, що коли свою наболілу душу складе у мої дружні руки, я її ніжно та обережно утолю...” [210, с. 128-129].

Після одруження Франка товариські стосунки з Климентиною обірвалися. З жалем описувала поетка останню зустріч з Франком, яка відбулася зовсім не так, як вони сподівалися: „[…] я саме збиралась до Жовтанців… […] раптово з’являється переді мною Франко… […] Як я йому не толкувала, що тут гостей, та ще мужеського роду, я не можу прийняти… […] Він, бідняга, […], мусив оце вертатись до гамірливих Жовтанців… […] Якось дався упросити переночувати. На другий день […] Франко […] раптово зник […] і не попрощавшись навіть зі мною. І це було наше останнє в житті побачення, таке нефортунне і болюче” [210, с. 129].

У спогадах Попович писала: „Мої зносини, навіть і листовні, з Франком […] порвалися зовсім. […] В послiднім листі, який дійшов до мене від Франка десь коло 1895 року, він каже, що збирає старі церковні рукописи та друки і цій цілі хотів би приїхати до нас. […] Я також бажала цього побачення […], але якось не сміла цього прямо сказати: думала, що мій муж на такі прямі самозапросини не буде міг нічого іншого зробити, лиш таки […] запросити... […] мій муж […] з блаженною нечемністю відписав, що ніяких таких старовинних пам'яток в нашім церковнім архіві нема і що шкода йому (Франкові) за цим до нас трудитися" [210, с. 130].

Отже, слід сказати, що майже всі листи до Уляни Кравченко та Климентини Попович митець писав у жартівливому тоні, просто, як до близьких йому по духу осіб. На відміну від листів до Ольги Рошкевич, кореспонденцію до поеток, попри всі інтимні подробиці, не можна вважати любовною, а скоріше інтимно-дружньою. Інтим у кореспонденціях Франка до Уляни Кравченко і Климентини Попович прихований і прочитується лише підтекстом. По-перше, як свідчить лист Франка до Кримського, вони не входили до обраниць Франкового серця; по-друге, листуючись з ними, Франко, як видно з їхніх листів, був небайдужий до Юзефи Дзвонковської; по-третє, листування з Уляною, Клементиною та Ольгою Білинською тривало майже одночасно. Всі спроби Франка одружитися здійснено з невеликою перервою: грудень 1883 р. – початок січня 1884 р. (з Уляною Кравченко); квітень 1884 р. (з Ольгою Білинською); липень 1884 р. (з Климентиною Попович). Звідси можна зрозуміти, що письменник насправді, очевидно, не кохав жодну з адресаток, а лише подумував про спільне життя, хоч так і не відважився на цей крок. Саме тому й знаходимо лише поодинокі вказівки на флірт у листах письменника до Уляни та Климентини.

3.1.3. Вияв інтимності в листуванні Івана Франка з Ольгою Хоружинською-Франко. Досліджуючи індивідуальний стиль інтимного епістолярію письменника, не можна не звернути увагу на його листування з

Ольгою Хоружинською, яке становить різновид інтимно-сімейного епістолярію.

Листування Івана Франка з нареченою, а згодом дружиною Ольгою Хоружинською-Франко має величезне значення через те, що охоплює досить тривалий час життя письменника, а також розкриває його більшою мірою як „цілого чоловіка” – у ролі мужа і батька, який, незважаючи на своє призначення літературного й громадського діяча, займався ще й хатніми справами та вихованням дітей.

Втративши Ольгу Рошкевич, Франко довго шукав жінку, яка б підходила йому. Він ставив досить високі вимоги до майбутньої дружини: вона мала бути українкою, освіченою й принадною. І мала така дівчина йти за Франка, який опинявся за ґратами, не мав постійних і високих матеріальних статків.

Доля склалася так, що у 1885 році письменник поїхав до Києва з метою організувати видання нового журналу. Там уперше зустрів Ольгу Хоружинську, яка завершила навчання в Інституті шляхетних дівчат (студіювання на Вищих жіночих курсах). Франкові Ольга сподобалась – була енергійною, розумною, гарною дівчиною.

Якими ж були стосунки Ольги Хоружинської та Івана Франка до одруження та після? У листі до А.Кримського поет писав: „З теперішньою моєю жінкою я оженився без любові, а з доктрини, що треба оженитися з українкою, і то більш освіченою, курсисткою. Певна річ, мій вибір був не архіблискучий, і, мавши іншу жінку, я міг би був розвинутися краще і доконати більшого, ну, та дарма, судженої конем не об’їдеш” [263, с. 114].

По поверненні з Києва він попросив Є.Трегубова дізнатися, чи вийде Ольга за нього заміж. Трегубов охарактеризував дівчину і порадив Франкові звернутися до неї особисто: „[…] дівчата наші […] „яко сосуд скудельный”, всі вони, а рівно и Ольга чомусь-то навчалися у школах, але яку вони получають физіономію, то заявляється, як дівчина стане жінкою. Спеціально ж Ольга – чоловік талановитий, […] сдатний до роботи и чулий до доброго;

але як и кожна дівчина – упряма і добренько самолюбива; привертаючи ж до Вас, ласкавий добродію, треба сказати, що вона богопочитала Вас (пишу у прошедшому часі, бо вона теперъ у Криму…), яко високого таланта; але як вона однесеться до Вас по амурній квестії, про то невідаю. Раяв би Вам […] нічого їй не казати, що писали до мене, бо дівчаче самолюбіо може все попсувати” [141]. (Антоніна Трегубова у спогадах зауважувала, що в них не було звичаю сватати дівчину через третю особу, як це робили в Галичині [245, с. 156]). А в листі від 4 вересня 1885 року Франко вперше звернувся до Ольги і запропонував їй руку: „[…] що раз запало в голову, те не тільки живе, але росте і коріння пускає, поки або Ваша рука його не вирве з коренем, або поки не принесе плоду. […] Що сказали б Ви, якби який-небудь галичанин, приміром я, приступив до Вас з просьбою: будьте моєю дружиною, моєю жінкою?” [261, с. 543]. Роблячи пропозицію Ользі, Франко наголошував на тому, що звертається до розуму Ольги, мотивуючи тим, що вони занадто мало знайомі. Щодо серця, то тут письменник відводив йому ось яку роль у вирішенні справи одруження: „Позаяк лист мій нинішній має тільки теоретичне, хоч […] дуже важне значення, – для того я на хвилину лишаю набоці те, що може сказати Ваше серце… Припускаю тільки, що серце Ваше не скаже беззглядно veto, – бо в такім разі всяка дальша розмова неможлива і безхосенна, і коли б справді серце Ваше було противне сьому ділу, то я надіюсь, що Ви одним одвертим і щирим словом зробите кінець усім моїм мріям і надіям” [261, с. 543].

Апелюючи до розуму дівчини, письменник заспокоював її з приводу того, що вони мало знайомі, адже, якщо вона не відкине його пропозиції, в них буде час пізнати одне одного. В цьому ж листі він відповів і на той можливий аргумент дівчини, який вона б висунула з приводу кохання: „А любов? Хіба ж вона дається знанням? […] Хіба ж вона не приходить через ніч, не виростає з тихої симпатії, з уподобання частіше навіть, ніж з рівності думок і переконань?” [261, с. 544].

Ольга не відразу відповіла згодою. У своїй відповіді дівчина лише запевняла, що „ві[д] вашого предложенія я не одказуюсь” [274, с. 147]. Справа з одруженням була вирішена після того, як вона отримала відповідь від свого опікуна: „[…] Вас в вашем предположеніи отчасти угадали... […] Дєдушка отвєтил, что совєтовать […] затрудняется, так как не знает Вас” [274, с. 148]. Дівчина обіцяла дізнатися, чи можна Івану Франку самому писати до її родича.

Письменник дуже зрадів її згоді стати його дружиною: „Як врадувала мене Ваша відповідь, сього й сказати трудно. Так і здається мені, що свіжим вітром повіяло, що починається нова доба в моїм житті. Бо з Вашої […] одповіді я бачу тільки одно, що від мого предложенія Ви не одказуєтесь, – а се для мене найважніше, об сім тільки я й запитував Вас. Та й не тільки що не одказуєтесь, а бажаєте мені всякого благополучія в рішенні сього питання. Значиться, не тільки розум Ваш тягне на мій бік, але й чуття відзивається” [261, с. 552].

Сім’я Трегубових приховала від Франка, що Ольга страждала від нервових розладів і що це успадкована хвороба. А Франко й без того сумнівався у виборі.

Цікаво, що письменник, листуючись з Оленою Пчілкою, саме в неї, як старшої й досвідченої жінки, питав поради з приводу одруження: „[…] ніколи так сильно не почував бажання тихої літературно-наукової праці і тихого, родинного життя. Ах, та, мабуть, одно і друге мусить остатись для мене землею обітованою, котрої я й здалеку не побачу ніколи” [261, с. 583].

Лист-відповідь Олени Пчілки застерігав Франка від швидкого рішення одружитися без добору партнерки, яка б відповідала його духовному життю: „Ви говорите як об райськім началі – житті родинному. Бажала би Вам від найщирішого серця, щоб Ви не помилились... […] Щасливе родинне життя більше пориває к собі, ніж óко́ло думки, алеж ті врази, котрі родинне життя так часто дарує замість справжнього щастя, – за те куди болячійші, ніж врази з óко́ла ідейного! […] поривання к щастю родинному єсть не більше як

поривання тіла, – ба […]: душа (і її життя – ідея) єсть все ж щось „невісоме”, а тіло ж то власне єсть плоть і нерви, – котрі вже як тішаться, то тішаться, належ як і болять, то бодай же знавати того болю!....”, бо якщо людина, яка прагне родинного щастя – „ідейна”, то в реальному житті щастя родинне без щасливого життя духовного неможливе, а таких, кому вдалося досягнути такого ідеалу, дуже мало” [141]. (Тут і далі підкреслення Олени Пчілки).

Франко, своєю чергою, висловив письменниці свої думки про вибір подружжя: „Послідним уступом свого листа Ви […] вбили мені чималого клина в голову. Звісно, о таких речах, як родинне життя, ви компетентніші говорити, ніж я... […] що ж тут робити? Дві дороги: або зовсім зречись думок про заснування власного огнища, або […] умалити претензії до крайньої можності…” [261, с. 595-596].

В наступному листі Олена Пчілка вибачалася перед І.Франком: „Вибачайте ласкаво за мої розглагольствованя о „щастю родиннім”… […] Особу, о котрій тепер питаєте, я бачила, – і буквально тільки бачила, […] всього з півгодини і, звичайно, не зважилась би вирікати якусь певну гадку (чі злу, чі добру), засновуючи її на такій малій знайомости з особою” [141].

Франко теж шкодував про те, що запитав, про „певну одну особу”: „[…] Ви знаєте, про кого я натякав... Трохи мене заболіла іронія (може, й не преднамірена) в Ваших словах, що моя знайомість без сумніву, мусить бути незмірно більша. […] скажу відверто і прямо, що моя знайомість з „особою” так-таки „незмірно” мала: отак, крім кількох загальних фраз та дуже скупої переписки, і нічогісінько. […] коли вже Ви се діло знаєте, то чи можу просити Вас, в разі коли сеї зими будете в Києві, розвідатись […] і сказати […] Ваш щирий суд про сю особу? […] Погляньте […] жіночими очима і скажіть […] так, як би […] синові по щирості сказали” [261, с. 598].

Олена Пчілка визнавала себе винною в тому, що погодилася про таке писати: „[…] Ви сами торкнули сю річ у давнішому своєму листі, – без чого я ніколи не зняла б зовсім мови про ту річ і взагалі… […] Ведучи правдивий аналіз далі: одначе, – хоть і при сознаню своєї вини, мушу сказать, що мене

таки досить вразило, що Ви якось друге холодно, чі гостро, – не знаю, – взагалі прикро для мене, – спинили мене” [141]. О.Пчілка пропонувала забути назавжди про цю розмову, що завдала їм прикрості.

Анна Франко-Ключко у своїх спогадах стверджувала, що родичі Ольги, у яких вона жила, навпаки, радили їй одружуватися, щоб позбутися її [99, с. 484].

Але, незважаючи на всі ті застереження, Франко не покинув ідеї про одруження й тому цікавився дівчиною, прагнув „вдоволити власному бажанню хоч письмом поговорити з тою, з котрою бажаю розділити ціле життя…” [261, с. 553] і просив її: „Пишіть, змилуйтесь, не мовчіть так довго…” [261, с. 555].

Картав за мовчання і в листі від 27 жовтня 1885 р., хоча й дещо виправдовував Ольгу: „Не говоріть же, серденько, о малоспосібності (до написання листів. – Л.З.), а так-таки прямо скажіть: так якось час уйшов, не чулось живої потреби з Вами балакати! […] тим Ви не обидите мене, бо я ж знаю й сам, що така жива потреба виростає тільки з живої любові...” [261, с. 557].

Він цікавився, чим живе дівчина: „Ви, чей же, не будете вважати се нескромною цікавостею, коли я скажу, що бажав би від Вас дещо докладніше дізнатися про Вас самих. Здається, знакомство і любов від того тільки можуть і початися” [261, с. 558]; дякував Ользі, що вона вирішила: „[…] через кордон подати мені руку і поділяти моє трудне самотнє життя, – а за се Вам спасибі, сердечне спасибі Вам, дорога Олечко!” [261, с. 559], обіцяв, що буде „люблячим чоловіком” для неї [261, с. 555].

У листі від 21 грудня 1885 року Ольга виклала свій погляд на ситуацію з одруженням: „На счетъ будущаго у меня не является рєшительно никакихъ сомнєній. […] въ то время, когда Васъ мучать всевозможныя сомнєнія, у меня нєтъ и тєни ихъ. Отсюда ясно, что наши взгляды куды какъ расходятся. […] Изъ всего этого выходить, что я слишкомъ опрометчиво дала свое согласіе... А я вамъ скажу – нєтъ... Я прежде всего обратилась къ моему

разсудку. О сердце я ничего не буду говорить, оно мнє тогда ничего не говорило и теперь молчитъ. Не думайте, что меня прельстило […] одна внєшняя обрядовая сторона. […] Симпатіи мои всегда больше лежали къ малорусскому народу. […] какъ мнє прийдется жить съ Вами, я не задумывалась. Мнє казалось, что хорошо узнать другъ друга изъ переписки нельзя, а приноровится легше при извєстной доли уступчивости. Въ общемъ мы […] немного сходимся. Вы любите науку, а я съ охотой слушаю […] высшіе науки. Вы трудитесь на пользу другихъ, и я по мєрє силъ стараюсь…” [274, с. 151-152].

Листування випрозорює складні моменти в стосунках майбутнього подружжя, зокрема сумніви й непорозуміння: Франко радив Ользі все обдумати, „щоб наше подружжя не було обопільним купуванням кота в мішку, щоб весілля наше не було прологом до тяжкої, страшної драми…” [261, с. 593]. Вони були на межі цілковитого розриву стосунків: „[…] я Вамъ не навязываюсь, я и сама съумєю жить и зарабатывать себє кусокъ хлеба. По-моему, остается одно, если при таком[ъ] порядкє вещей Вы желаете отказаться от[ъ] своей мысли, то я Васъ не удерживаю” [274, с. 152].

Але після цієї емоційної відповіді Франко покинув сумніви щодо одруження. Та ще й іронізував з приводу жіночої логіки своєї нареченої, яка знайшла відмінності в їхніх характерах, а прийшла до цього висновку через те, що в них виявилося й чимало спільного.

Слід зазначити, що на перших порах їхні стосунки були оповиті коханням. Воно спершу проявлялося в ледь помітному натякові на „ту невеличку зв’язь, яка досі між нами почала було заводитись” [261, с. 576].

Франко надіслав Ользі свою фотокартку, намагаючись випросити собі її фото: „[…] шлю Вам свою карточку... […] роблю се в чисто самолюбній цілі, щоб випросити від Вас Вашу карточку, котра б пригадувала мені Ваше миле лице” [261, с. 585].

Він дуже хвилювався, коли від дівчини довго не було листів: „[…] я так жити не можу, […] у мене, як то кажуть, „дума думу наганяє”, бо не розумів,

як можна не відповідати на лист майбутнього чоловіка: „[…] Як Ви о тім думаєте? Що се не означає любові до того чоловіка, се річ певна, ну, але любові я досі не маю права від Вас вимагати. Але чи означає се хоч би приятельську, товариську прихильність? Мені здається, що й така прихильність проявляє себе трохи інакше…” [261, с. 591].

У листі від 10 січня 1886 року письменник намагався вияснити подробиці життя та характеру дівчини: „[…] для того я так просив і прошу Вас писати мені частіше. А змістом своїх листів Ви зовсім не стісняйтесь, пишіть так і о тім, як і о чім говорили б не кажу вже зо мною, а з ким-небудь із своїх знакомих. Пишіть не конче о собі […] пишіть о своїх курсах, о товаришках...” [262, с. 15].

Нарешті, майже відверте зізнання: „Ви кажете, що Ваше серце і досі мовчить: жаль дуже, що я про себе не можу сього сказати. Коли вже не за що друге, то за отсей Ваш листок я мусив хоч крихітку полюбити Вас” [262, с. 15-16]. Тут він не лукавив, адже Ольга знала про те, що Франко ніколи не буде кохати її так, як Ольгу Рошкевич. А він загравав з нею, „іменно бажав би, щоб Ви трохи більше мене удержували”; „Розходьмося! А коли мені не хочеться! […] А коли ж бо мені іменно хочеться, щоб Ви мене трохи старались придержати” [262, с. 16].

Також був натяк, що без почуттів, без допомоги серця, Ольга не розбере його листа: „Розбалакався я з Вами […] знаючи, що серце Ваше мовчить при моїх словах, а без серця то й очі ледве можуть розібрати моє письмо” [262, с. 17].

Іван Франко запевняв Ольгу, що часто думає про неї: „І загалом при всіх моїх убиваючих заняттях і гризотах частенько-таки думкою літаю на Фундуклеєвськую ул. і представляю собі, як певна мала осібка гнівно махає рукою і каже: „Ну, побила мене лиха година та нещаслива! Нав’язався чоловік, пиши йому, та й пиши! І що я йому писатиму!” [262, с. 20].

Освідчення в коханні повторювалося неодноразово, зокрема після того як Ольга відвідала Франка у Львові в січні 1886 року (тоді вони й домовилися

про шлюб): „Немовби мені половину життя взято, такий я почувся слабий, безсильний і безвладний. Се, мабуть, була натуральна реакція після тої несподіваної і великої радості, яку Ви вчинили мені своїм приїздом. Як я Вас люблю, Олічка! Як гаряче бажаю я бачити Вас щасливою!” [262, с. 29].

Листування наречених стає щирим і доброзичливим. Так, у листі від 9 лютого 1886 року Ольга цікавилась здоров’ям майбутнього чоловіка: „Чи можно справді вамъ хоть трошки збавить съ себе цієі роботи? Можебъ, тамъ найшовсь якій добрый чоловічекъ, щоб роздиливъ зъ вами цю роботу. Пожалійте своихъ очей як не для себе, то хоть для мене” [274, с. 153-154].

Тим не менше у Франкових листах до Ольги знову бринять нотки стривоженості й сумніву, надто ж коли дівчина довго не відповідала йому: „[…] тепер, коли Ви по так довгім часі і словечком не озиваєтесь, мені мимоволі пригадуються хоч би такі Ваші слова, що серце Ваше мовчить і т.п. А, може, Ви, побачивши трохи ближче і мене, і обстановку мого життя, і роздумали […]? Бо то знаю, що коли б Ви були хоч крихітку полюбили мене, то все-таки не втерпіли б, а написали б хоч кілька слів. […] Ех, Олічка, хоч, може, й не стою я Вас і Вашої любові, але я не заслужив на те, щоб Ви так мене мучили” [262, с. 44-45].

Письменник докоряв нареченій, що вона не цікавиться ним, що їй байдуже, як мучить його очікування її листів: „Ну ледве-не-ледве я діждавсь Вашого листа, а то при ненастанних натяках деяких людей почав уже був думати бозна-що. Не дивуйтесь, мила моя, що такі мислі приходять мені в голову. Коли б Ви коли-небудь кого-небудь любили, то й самі б знали, що так воно й мусить бути” [262, с. 45].

Ольга ж сповідалася Франкові у своїй черствості, яка бере початок у ранньому дитинстві: „[…] чи, може, обращеніе окружаючих меня людей, ще якъ я була дитиною, наложило на меня такой отпечат[ок]. Міні розсказують, що я до семи лєтъ була на рукахъ у <нянки> гувернантки, котра мене била и мучила не про що. Чи не вона мене такою зробыла? […] я надію сіюсь, що мое сердце согріется біля васъ” [274, с. 158].

У листі від 6 квітня 1886 р. Франко співчував тому, що в Ольги було „неприглядне дитинство”, писав, що її лист „глибоко зворушив, і скажу Вам прямо – врадував мене. Не для того врадував, як коли б я тішився Вашому, хоч і давно прошлому терпінню, а для того, що всяке чуже терпіння є для мене мотивом до співчуття, до прихильності і симпатії, а те, що Ви колись перетерпіли, мусило і у Вас виробити співчуття до терпіння других. Не знаю, може, моя власна тяжка молодість так мене виробила, що всяке терпіння найборше мене розворушує, що з боку співчуття найборше трафити можна до мого серця. А бажання Ваше, щоб Ваше серце огрілося біля мого, – се такий доказ Вашої щирості для мене, котрий вистарчить мені за всі прихильні словечка, які Ви могли б мені сказати” [262, с. 53].

Можливо, тому в Франкових листах до Ольги з’явилися пестливі імена й звертання („моя галочко”), стали інтимними прощання: „[…] кріпко стискаю Вашу дорогу руку” [261, с. 553], „Щиро цілую Вас, дорога моя…” [262, с. 55], „Цілую тя сердечно, моя мила Олічка” [262, с. 102].

Стосунки з Хоружинською подавали Франкові надії на краще майбутнє: „І коли я отак не раз подумаю про себе, через які бездни пройшов, […] чуючи, як пропадає всяка надія, а опісля згадаю собі Вас, ненаглядна моя, то мені здається, що з рвучої бистрини, з-поміж темних і грізних скель та заломів та круч випливаю на тиху ясну воду, на вільний широкий простір, де, певно, також не обійдеться без бур і труду, але де ми плисти будем з ширшим оглядом і з подвоєною енергією” [262, с. 54].

Шлюб Івана Франка з Ольгою Хоружинською відбувся 16 травня (4 за старим стилем) 1886 року в Павлівській церкві в Києві.

Ольга мріяла, щоб на весілля молодий був одягнений у фрак та білі рукавички, а вона була у фаті і щоб їхали четвіркою білих коней. Весілля повинно було відбуватись у квітні. А.Трегубова стверджувала, що на квітень не були готові документи до шлюбу, тому Ольга вінчалася у травні [245, с. 157].

Крім того, Гнат Житецький свідчив про те, що коли треба було лагодитися до весілля, Франко побачив у бібліотеці Є.Трегубова один дуже цікавий давній документ і до останнього моменту сидів і вивчав його [81, с. 162].

Листи Ольги, написані до Франка після одруження (1887 р. Ольга їздила відпочивати до родичів, він – у с. Вікно на Тернопіллі, де працював з листами Федоровича, пізніше вона влітку оздоровлювала дітей, а Франко залишався працювати у Львові, через що й виникла потреба в листуванні), свідчать про те, що серце її відігрілося біля чоловікового: „Ну, Дорогой Ваничка, прежде всего поздравляю тебя съ Новымъ годомъ и жела<ю> тебє быть здоровымъ” [274, с. 160] і ще: „Любий Ванюша, і без тебе мені тут дуже скучно…” [274, с. 161]. Дружина хвилювалася про здоров’я чоловіка: „Разом дві роботи, два місця… Шкода мені тебе дуже. А чи есть же там у тебе гроші? […] то може б вислала тобі кілька. […] Цєлую тебя крєпко-крєпко, мой голубчикъ, не скучай. Потребуй себє строго кой какіе удобства, а то вєдь ти у меня так захвораеш” [274, с. 162], а також: „Ванюшечка, золото мое, кукушечка моя. Видишь, какими словами я начинаю къ тебє письмо, что значить – соскучилась” [274, с. 163]. Перебуваючи далеко від Франка, хотіла, щоб швидко вони могли побачитись знов: „Скоро ли ти прієдешь, мой соколик? […] А мнє тут некого упрашивать (в особенности вечером): „Кушай, Ваничка. Кушай”. А теперь вот и вспоминаешь обо мнє с любовью. […] Я также тебя очень [и] очень цєлую” [274, с. 165].

Лист від середини січня 1887 року свідчить про те, що Франко кохав дружину, сумував за нею: „Жду, жду твого листа, а властиво не так листа, а в кождій хвилі, на кождім місці несвідомо шукаю тебе самої. Відколи ти виїхала, я прямо стався як сам не свій, чую, що мені хибує цілої половини мого существа. Еге, Олічка, признаюся тобі, я й не думав сам, що так сильно зжився з тобою” [262, с. 98].

Письменник піклувався про вагітну дружину: „Цілую тебе щиро і всіх… Бажаю тобі доброї забави і прошу тя, проводи час якнайвеселіше, не

турбуйся ані мною, ані тим, що тут діється, нагуляйся, і натішся, і набалакайся з людьми... І пиши мені якнайшвидше! Ще раз цілую тя” [262, с. 100], просив, щоб вона берегла себе: „Напиши мені, моя голубочко, […] яке твоє здоров’я... Я дуже журюся, щоб з тобою не случилось що-небудь таке. Бережись, моє серденько!” [262, с. 118].

Якщо раніше Ольга не вміла писати листів, невчасно відповідала Франкові, то тепер вона сама з нетерпінням чекала на них від чоловіка: „Ну, дорогой Ваничка! Я теряю всякое терпѣніе. Отчего ты мнѣ доси нічого не пишеш?” [274, с. 167]. Раділа зустрічі з чоловіком, коли з відпочинку Франко приїздив забирати її: „Милый Ваничка! Так, в Субботу ты вже приіздиш за мною!” [274, с. 168].

Франко заспокоював дружину, перебуваючи у в’язниці: „Ти помиляєшся, думаючи, що твої візити для мене прикрі, противно, по них я звичайно чуюся свіжішим, і для того бійся бога, не роби мені того, щоб бувати рідше” [262, с. 217-218].

Тут же дружина Франка писала йому, як їй погано без нього: „Ой Татуся, тяжко жити без тебе... Ти знаєшь, що для мене ци три тиждні здаются за три роки... Правда, на селі я була ще довше без тебе, але за то надія побачити тебе в Субботу що два тиждні сокращало дні й години, а тепер… Ну да, Бог дасть, скоро побачимось... Твоего писання початки, що я нашла на столі, мені страшно подобались. […] я завше була и есть поклонницей твого пера” [274, с. 173].

Заспокоювала Франка, коли він переживав депресії після ув’язнення 1889 року, просила подумати про дітей: „Хвилеве жити не можна, треба подумати и будучем, хтожь в стані, крім тебе, із твоіх дітей зробити послідників гідних тобі. […] а вєдь ти сам мав охоту іх образувати…” [274, с. 173-174].

Дуже непокоїлася Ольга, коли з листів чоловіка вичитувала, що він був утомлений або схвильований чимось: „Листи твоі роблять мині завше велику

несподіванку, і я в радости готова обняти того листоноша, що приносить від тебе лист. А потому із своеі сторони не затрімую відповіді” [273, с. 184-185].

У свою чергу, й Іван Франко хвилювався про стан здоров’я дружини: „Говорять мені бувші твої, а нині мої гості, що ти дуже зле виглядаєш. Напиши мені, як там живете, чи маєш хоч уночі спокій і чи хоч трохи поправляєшся? […] …вважай, щоб тобі нічого не бракувало і щоб здоровлєм поправлялася” [262, с. 367].

Однак лист від середини липня 1891 р. свідчить про перші сварки й непорозуміння подружньої пари: „Щодо грошей і книжок, ти досить непотрібно читаєш мені нотацію. Я ж не просив твоїх грошей, а своїх, зароблених. […] А говорити мені о відніманні хліба у дітей із-за переплетів книжок ти не маєш права, бо ж сама знаєш, що ти досі на дітей не дала ані копійки своїх грошей, а давав я свої тяжко зароблені (о тім, як тяжкі, ти, мабуть, не маєш доброго поняття) і давав завсігди стільки, що жодне з них (і ти в додатку) не було ні голодне, ні голе. […] І ніде мені відітхнути, ні з ким душу відвести, бо ти – се я давно побачив – не друг мені, а с у п р у г а, та й більш нічого. […] у тебе нема того почуття міри” [262, с. 283].

Тяжкими були для подружжя 1897-1898 роки. В Ольги виявилися симптоми хвороби (давалася взнаки й спадкова хвороба, яка мала місце в родині Хоружинських [273, с. 174], але в Ольжиних сестер вона була непомітною, адже вони мали забезпечене й спокійне життя). У цей час Франко писав Кримському: „У мене також клопіт, моя жінка тяжко недужа. У неї літом була руптура, яку оперовано щасливо, а тепер проявилося божевілля...” [263, с. 158].

Цього було достатньо для того, щоб суспільство, яке й раніше закидало Франкові невдалий шлюб, підхопило це зізнання і почало вважати Ольгу „ярмом” на шиї чоловіка.

Все закінчилося тим, що дочка Анна, не витримавши нестерпної атмосфери, поїхала до тітки у Київ. А Іван Франко, який був сам тяжко хворий, віддав дружину 16 грудня 1914 року на лікування до закладу

божевільних на Кульпаркові, звідки вона вийшла лише 1918 року, після смерті чоловіка.

3.2. Автор і адресат інтимного епістолярію

3.2.1. Образи адресата й автора в любовній кореспонденції. У любовному епістолярії значення адресата листів виняткове. Ольга Рошкевич, незважаючи на походження з глухої провінції, змогла вступити в культурний діалог з такою винятково освіченою людиною, як Іван Франко і, крім того, стала для письменника „резонатором його душі й серця” [65, с. 69]. У листі до Володимира Озаркевича Франко писав, що Ольгу він „добре пізнав і так гаряче полюбив”, що живе на світі лише з тією надією, що та „не перестала любити” його [261, с. 179].

У творі „На дні”, який сам Франко називав автобіографічним, знаходимо свідчення про те, яке значення Ольга мала для письменника: „З трепетом тривоги думка його (Андрія Темери. – Л.З.) перелітала через сумні, важкі часи переслідування... Він бачив себе в тюрмі, перед судом, – йому поперед очі пересувалися їдкі, безвстидні насмішки газетярські над його думкою, над його любвою. […] Ганині родичі заказали йому бувати в їх домі, видітися з Ганею, переписуватися з нею, переловлювали листи, котрі він крадькома слав до неї, щоб у своїм горі обмінятися хоть кількома словами з коханою людиною. […] Ганю присилували вийти заміж за другого… […] Але я!.. Що я без неї? […] Труп! Ходячий до часу труп!” [253, с. 137].

М.Возняк вважав, що прототипами Андрія Темери й Гані були І.Франко й Ольга Рошкевич [27, с. 68].

У вірші „Тричі мені являлась любов” саме образ Ольги Рошкевич є найбільш романтичним і ліричним [див.: 256, с. 161-162].

Безперечно, лист – не тільки автопортрет автора, в ньому маємо й риси адресата – неточні, та все ж достатньо зримі: „Лист [...] несе в собі, крім образу автора, образ конкретної людини, хай теж як її бачить автор” [277, с. 25].

Якою ж Ольга постає в листах Франка як адресат?

В одному з листів І.Франко зізнавався, що пише „просто з потребності висповідатися” [261, с. 92]. В Ользі він знайшов читача, який зрозумів його сповідь; вона близька йому, є коханою людиною і „готова ділити […] не тільки поезію, але й прозу життя” [261, с. 93].

Ольга мала ґрунтовну освіту, вивчила німецьку, французьку мови, протягом „шестирічного перебування в с. Усті над Прутом у материного дядька Проскурницького, який тримав домашню вчительку для своїх дочок” [31, с. 6]. Вона могла робити переклади з Ґете, Золя, на прохання Франка збирала фольклорний та етнографічний матеріал, допомагаючи другу в його науковій діяльності. Ця дівчина справді кохала Івана, бо не боялася ні застережень батька, ні пліток місцевого „товариства”, і після арешту Франка продовжувала таємно листуватися й зустрічатися з ним.

Вона була тією жінкою, яка підтримувала правильний погляд на життя. У листі після приїзду Ольги до нього Франко констатував: „Твій лист дуже мене втішив, а особливо порадував мене твій ясний і розумний погляд на цілу історію наших „пахаждєній”. Так, серденько моє, треба дивитись на життя, так треба дивитись передовсім женщині, а ще женщині образованій і *емансипованій* (курсив наш. – Л.З.) від нашого звичайного вузькоглядства і пересудів. Ти знаєш, що такою женщиною я все уважав тебе і гордився твоєю любов’ю з тої причини…” [261, с. 162].

Без сумніву, Ольга підтримувала думки Івана Франка та Михайла Павлика про емансипацію: „Знов нова комедія! Ще не дают мені спокою! […] Будит мене Міня (Михайлина Рошкевич. – Л.З.) і каже, що мамця в такій десперациі, що вчора вночи світилам до пізна, що знают до кого я вже пишу. […] Що мені на те казати? чи йти їм толкувати о еманципациї женщин, чи о високих европейских ідеях, чи о чім?” [149, с. 24].

Вплив ідей, викладених у повісті „Ребенщукова Тетяна” М.Павлика, романі „Що робити?” М.Чернишевського, спілкування Ольги з прогресивною молоддю, стали для неї поштовхом до рішучого кроку. Принизливі сімейні

сварки, домашній арешт після відвідин Франка у Львові були підґрунтям Ольжиного вчинку. Вона погодилася вийти заміж за Озаркевича, щоб стати вільною – у „формальному” шлюбі. „Івасю, мені здається, що сли ти мене любиш, то повинен єсь бути рад з того. Предціж я буду вільна, свобідна, мені буде добре з ним... Тебе любйю, – ти ми показав дорогу, куда йти, а він отвирає ми ворота, що стоят заперті передо мнов” [149, с. 14].

Так, про те, що Ольга не лише підтримувала погляд на емансипацію жінок, а й втілювала ці переконання в життя, свідчить і лист, написаний після зустрічі з Франком у Коломиї, коли вона, побачивши, як нервово сприйняв цю зустріч її чоловік, вирішила переконати й його: „Цілими днями толкуємо лише, а найбільше я єму, о становищі женщини зглядом мужчини і на оборот... Сеся квестия пильно займає нас теперка. […] Всьо, що в нім було недоконаного доси, я доконую теперь. […] Доводами своєми переконую го на кожнім кроці. […] Маю надію, що зроб’ю так, що він буде так само гадати як я, що розвину ширше єго круг понятя” [44, с. 59].

Про сильний та незламний характер Ольги, вірність коханню, може свідчити лист Івана Франка до Володимира Озаркевича, де він характеризує Ольжину вдачу: „[…] не перестала любити, що дівчина, котру я так добре пізнав і так гаряче полюбив, не могла так швидко заперти для мене свого серця. Прошу не брати сего за якесь „Selbstüberhebung” (зарозумілість); […] я лиш хтів то сказати, що вона не вміє швидко забувати, вона з тих характерів, котрі ломляться, а не гнуться, і полюби вона всякого другого на моїм місці – зробила би так само” [261, с. 179].

Франко вважав, що Ольга мала надто спокійний темперамент, через що їй важко було уявити його страждання: „Ви з Вашим спокійним темпераментом навряд чи можете уявити собі, що діється в моїй душі, коли в мені закипає кров” [261, с. 45]. Михайлина Рошкевич у своїх спогадах писала, що „сестра […] завжди була замкнена, скрита, не вважала за потрібне пояснювати” (характер стосунків з Франком. – Л.З.) [223, с. 118].

Саме завдяки твердості характеру в той час, коли Франка долали сумніви щодо їхньої подальшої долі, Ольга допомогла письменнику перебороти все і йти далі. У її листах він побачив „тверду надію” [261, с. 90].

Навіть після одруження з Озаркевичем Ольга прийняла рішення щодо зустрічей з Франком самостійно, не зреклася своїх прогресивних думок, навпаки, намагалася все робити заради того, щоб йти тим шляхом, який вказав коханий. Вона хотіла бувати в товаристві, читати книжки, а тому її приваблювала думка переселитися до Львова: „Тому то я не перестану напирати за тим, щоб я колись могла замешкати близко Львова. А чому? Тому що я там маю більшу спосібність сходитися з людьми, котрі умислово працюют, де чоловік лекшим способом науку яку осягнути може...” [149, с. 39]. Здібна Франкова учениця, вона вміла тонко відчувати художній твір: з її суджень видно талант літературознавця.

З листів Ольги до Івана Франка випрозорюється образ розумної і дотепної дівчини, не позбавленої почуття гумору, кмітливості. Так, в одному листі вона писала коханому про молодого попа-вдівця, який був знайомий з родиною Рошкевичів. Той панотець питав у Ольги, котра з них, Ольга чи Михайлина, була заручена з Михайлом Павликом, на що Ольга йому відповіла: „Ви чули, що десь дзвонят, лиш не знаєте, в котрі церкві” [149, с. 8]. І того ж пана, який дуже любив цілуватися, Ольга кмітливо позбулася: „я му сказала, що ми любим цілювати мужчин з усами, але мужчинь „з витертими лицями” – ні” [149, с. 8].

Франко, знаючи, що Ольга ревнива, навмисне у своїй сповіді згадував жінок, яких він „любив найбільше”, і, добряче подратувавши її, зізнався, що то були матуся, перед смертю якої малого Франка опанувала старешенна веселість, і нянька, яку він не прийшов провідати перед смертю [див.: 261, с. 95-97]. В іншому листі письменник вихваляв твір Анни Павлик, а потім, нібито тільки згадавши, що Ользі це не сподобається, писав: „Ах, я й забув, що ти заздрісна, та хвалю перед тобою Аннину хроніку. Заздрісним людям усе – одна пісня! Ти хвали літературний твір, вони скажуть – е, то любов

крізь слова промелькує! Не бійся, на щастя, не так воно! Від похвали літературної до любові далеко! Ха-ха-ха! Але то десь твоя заздрість росла вгору, як-єсь читала в попереднім листі про „тоту женщину”, що мене так любила, – про бідну, нещасливу Марисю Франко! Я навмисне замаскував початок, знаючи, що кінець аж надто тя розчарує, а тим самим трошки й улічить, обіллє холодною водою” [261, с. 101]. Франко необережно грався з цим Ольжиним почуттям: „[…] забув відповісти ще на одно твоє запитання, – як бачу, дуже люте. Ах, ти заздрісна! „Чи не зіпсули мене тоті женщини, що тут бували?” Хто ж так питається на світі? Що значить тото слівце – „зіпсули”, що воно значить, прошу мені сказати, і тоді аж розповім, які женщини бувають і бували у мене. Ах, що за женщини!.. Жаль, що не бувають часто!.. Але ні, прошу сказати, що се за „зіпсули”, – тоді розповім усе до цоту, висповідаюся […] і покаюся, але швидше ні” [261, с. 136].

Хоч як дратувався письменник ревнощами Рошкевичівни, але все ж таки дещо жалів її, подаючи в наступному листі грайливі характеристики жінок, що бували в нього: „1) Ольга Косачева, Драгоманова сестра, з чоловіком. Баба дуже приємна, хоч не зовсім хороша і не зовсім мені подобалася. Ми балакали досить – о літературі і пр. 2) Марія – се була така собі певна Марія, проїжджа з Варшави, полька, соціалістка, дівчина літ коло 22, не хороша, але дуже говірка, розумна і емансипована. З неї справді мож бачити примір того, які є женщини в Росії. Була у мене раз, я у неї в готелі два чи три, все в товаристві, – бавила тутка два дні. 3) Друга Марія, дуже говірка, брюнетка, сміється голосно, приходила майже щодень, заки була Анна. Я дуже любив з нею говорити і жартувати. Ах, що за приємна людина, хоч має 55 літ і є тільки проста служниця, що в нас замітала і мила підлогу” [261, с. 138].

Очевидно, лише Ольга могла бути тією жінкою, з якою би Франко міг найкраще розкрити свій талант. Не міг він знайти ще однієї такої дівчини, яка б разом із зовнішньою красою, відзначалась би і внутрішніми якостями: щедрістю, розумом, освіченістю, волею, умінням боротися за своє щастя. Тому Франко, дізнавшись про її намір вийти заміж за Озаркевича, впевнений,

що щастя йому не судилось: „Наші шанси нерівні, ти щаслива вже тим, що можеш вибрати межи мужчинами чесними і розумними, а таких тепер уже досить, і з часом буде більше. Але мені нема вибору, я нікого [не знаю], стративши тебе, я стратив надію на любов чесної і розумної женщини...” [261, с. 192].

І справді, такої дівчини Франко не зустрів більше на своєму шляху. „Прийшла розлука, яка такою тугою обізвалася через двадцять літ у збірці „Із днів журби”, – зазначила Лариса Бондар [15, с. 63].

Отже, якщо визначати ступінь присутності адресата у листах Івана Франка до коханої, то в кожному листі образ Ольги виокремлюється з не меншою силою, ніж образ самого автора. А це свідчить про те, що Ольга відігравала чи не найпершу роль у житті письменника, незважаючи на його літературні та інші захоплення.

Образ коханої у письменника еволюціонував. Чим далі, тим кращою вона йому здавалася, підносилася до „святої”: „…я […] все уважаю тебе чимось вищим від себе, сказав би-м, святішим…” [261, с. 146].

Ставлення Івана Франка до коханої можна порівняти з культом служіння Прекрасній Дамі (Чарівній Пані), витоки якого знаходимо в епосі Середньовіччя. Зазначимо, що з розквітом лицарства пов’язаний і розквіт цього культу. Його зародження відбувалося на півдні Франції, у графстві Прованс. Спершу особливе поклоніння призначалося Діві Марії. До неї спрямовували гарячі молитви, складали поезії на її честь. Таке поклоніння Богородиці підносило, у свою чергу, і земну жінку. Кохання до жінки отримувало вищий, духовний характер. Шануючи свою „пані серця”, лицар, по суті, служив не їй, а якомусь відчуженому ідеалу вроди й невинності, який він створював у своїй душі.

Лицар міг обирати для шанування як незаміжню, так і заміжню жінку. Він не покидав шанування, навіть коли одружувався з іншою пані. Дружина ж, як правило, предметом обожнювання не була. Але здобути прихильність обраної жінки було нелегко. Потрібно було здійснювати подвиги на честь

обраниці, перемагати на турнірах, і лише тоді наставав час особливого обряду: пані приймала шанувальника у свої лицарі. Основною умовою також була вірність обраниці. Навпаки, пані не мала жодних зобов'язань: обіцяними були лише ласка і милість. Цей духовний зв'язок лицаря зі своєю чарівною дамою повинен був залишатися таємницею для всіх, однак історичні джерела та література свідчать про інше. Наголосимо, що нерідко лицар служив пані з дозволу її чоловіка.

Подібність до культу служіння пані простежується і в розвитку стосунків Франка й Ольги. На початку листування Франко намагався здобути увагу дівчини, йому здавалося, що він не гідний її прихильності, що він не вміє поводитись. Про це свідчать німецькомовні листи 1875-1876 років. Сам Франко згадував, що „від восьмої класи до другого року філ[ософії] вздихав, мучився і кляв сам на себе, щоб сказати [...] одно „ти", почути [...] „люблю", обняти, поцілувати" Ольгу [261, с. 138].

Відомо, що лицарі Провансу складали пісні на честь улюбленої пані. Франко видав збірку „Баляди і розкази", натхненницею яких була Ольга Рошкевич. Пізніше її образ зрине в збірці „Із днів журби", інших творах. Відзначимо, що Франко не лише шанував Ольгу, він прагнув зробити її більш досконалою, намагався виховати з неї письменницю. І коли Ольга запевняла коханого, що саме йому завдячує освітою, то він відповідав, що треба ще зважити, „скільки понятій і вражень я завдячую тобі, скільки нового елемента ввійшло в моє життя через знакомство з тобою" [261, с. 70]. І хоча молодий Франко досить скупий на похвалу, але у листі від 14 серпня 1878 року він все ж таки похвалив дівчину, знаючи, що та не стане потім цим хизуватися, адже вона „надто чесна і розумна до якої-небудь деморалізації" [261, с. 99]. Для нього вона – надія; поет впевнений, що Ольга може бути його ідеалом. Вона має і літературний талант – Франко, отже, гордий своїм коханням.

Свою першу збірку – „Баляди і розкази" поет присвятив „бл[агородній] дівици Надежді". За твердженням Б.Тихолоза це – „типово романтична, дещо

загадкова для „непосвячених” дедикація” „першій коханій поетовій”, „єдиній музі, котра надихала” [т.48, с.21]” його на мистецькі звершення, – Ользі Рошкевич [251, с. XXI]. „З погляду тогочасних літературних та соціокультурних конвенцій консервативного галицького суспільства зазначити справжнє ім’я адресата, якщо цим адресатом була кохана автора, незаміжня дівчина з порядної родини, було неприйнятним” [251, с. XVII*], – продовжує дослідник.

Саме тому Іван Франко, „не бажаючи скомпрометувати свою „любку” – лолинську попівну – в очах суворого, архіцнотливого галицького суспільства, [...] „зашифрував” її під символічним іменем-„маскою” „Надежди” (під цим псевдонімом вона виступала в літературі, зокрема на сторінках альманаху „Дністрянка”, що вийшов слідом за „Балядами і розказами” того-таки 1876 р.)” [251, с. XXI]. Іншими словами, „[…] Франко вжив замість автоніма літературного псевдоніма, цим заразом підкресливши своє позитивне ставлення до того, що його Муза – також літератор” [251, с. XVII*].

І ця „Надія – „Надежда” була тою ясною зорею, що скрашувала його сирітські будні і провадила до загадкового, але неодмінно прекрасного й щасливого майбутнього” [251, с. XXI].

У листі від 7 лютого 1879 року Франко поетично порівняв Ольгу з повітрям та сонцем: „[…] ти, люба моя, стала тепер, […] неначе чистий воздух для мене, немов сонце ясне...” [261, с. 154]. І після винагородження за кохання (зустріч у готелі у Львові) Ольга не сходить з того п’єдесталу, на який Франко її поставив. Саме після цієї зустрічі Франко планував написати повість „Івась Новітній”, де буде описано „любов двоїх „проскрибованих” […], хоть зовсім не подібну до нашої, де вкажу, як самі вдоволення тіла без причинки вдоволення духу можуть виродити любов стосунково сильну і чисту” [261, с. 160]. Але все ж таки його кохання з Ольгою більшою мірою є платонічним, високим, таким, яким було поклоніння лицарів чарівній обраниці.

Його надія на щастя не вмирає і після сватання Ольги іншим чоловіком: „[…] можу сказати Вам, що я не трачу ще надії і не смію її тратити, поки живу і держусь на ногах, бо знаю добре, що, щó роблю – роблю для неї, для її колишнього щастя”, – пише Франко Озаркевичу [261, 179-180]. І тому, коли Ольга остаточно вирішує Франкову долю, він із сумом констатував, що не знайде більше такої, як вона.

Цікаво, що як у Середньовічному культі служіння пані, так і в історії кохання Франка та Ольги простежується схожість і в тому плані, що після одруження Ольги Франко все ж залишився її шанувальником досить довгий час. І тому тривав їхній духовний зв’язок, який пізніше відбився у творах письменника.

Щодо образу автора листування, то вже з перших епістол до Ольги Рошкевич Франко постає чемним і вихованим юнаком, який дещо несміливо проявляв певний „інтерес” до дівчини. Через вроджену несміливість перші свої листи письменник намагався наповнити питаннями та натяками на свої почуття. В одному з таких листів він подав власну характеристику, намагаючись пояснити причину своєї незграбності у поводженні з жінками: „відкриваю Вам усю свою душу, – тож судіть про мене. Певне, я здався Вам нудним, замкнутим, нещирим, інакше кажучи, нецікавим мовчуном, але поміркуйте самі: я не одержав майже *ніякого виховання* (курсив наш. – Л.З.), не знав я й батьківської ласки; чужий та одинокий поміж чужих людей – ось так я зростав. […] І тут я побачив Вас. Усі мої погляди на життя з тих пір стали зовсім іншими, змінилося усе моє єство, – одне слово, я так багато зобов’язаний Вам…” [261, с. 20].

Отже, природжена скромність, невпевненість автора підкріплювалась ще й відсутністю належного виховання. Покинувши село, Франко ніколи не мав наміру претендувати на руку дівчини-селянки й не вів сповненого любовних пригод життя гімназиста. Тому письменник невпевнено почував себе навіть на відстані від об’єкта свого кохання: „[…] Я не можу відважитись

поговорити з Вами, […] мені […] тяжко промовити кілька слів навіть у звичайній бесіді, а тим більше […] довірити Вам усі свої думки” [261, с. 44].

Франко не любив, коли його вихваляють, говорять йому компліменти. Це підтверджує і Ольжин лист: „твої 2 Критичні письма дуже-ба, та що казати! ти не любиш, аби тебе хвалити” [149, с. 10].

Письменник навіть жартівливо лаяв кохану за компліменти: „Стій, сей час почну ругатися, почну „воздавати поділом”. […] відколи навчилися говорити компліменти, та й то ще кому?” [261, с. 98]. Митець хоч і жартував з цього приводу, але зізнавався, що сам не був галантним навіть із жінками: „[…] ми люди смирні, привикли більше чути, ніж говорити, […]. Ми, бачу, тим і до смерті будемо грішити, що не потрапимо говорити, н[а]пр., о красоті, доброті і т.д. живих женщин…” [261, 98-99]. Він може лише „в серці” про те говорити, яка ж хороша Ольга. Але, як будь-яка людина, що має письменницький талант, Франко тонко відчував красу і писав дівчині, що він може довго на гарну людину дивитись, милуючись її вродою, аж допоки не познайомиться з такою людиною і не побачить її внутрішню дисгармонію. Саме тому вважав, що не варто говорити людині про її красу, бо це деморалізує її, адже це „іменно похвала такої речі, котру він (чоловік. – Л.З.) не набув ні працею, ні знанням, ні нічим” [261, с. 99]. Франко соромився свого захоплення зовнішньою вродою.

Письменник був чесним у своїх намірах щодо коханої. Про це може свідчити те, що після першого арешту Франко, який вже надсилав листа Михайлові Рошкевичу з проханням доньчиної руки, знов написав панотцеві, щоб знову з’ясувати його ставлення до нього: „[…] Чи Ви хочете, щоб я удержував дальше зв’язь з Вашою донькою, чи ні? (Розуміється, друге питання, чи Вона сього схоче, чи ні?) Коли ні, то тоді, принаймні, я буду знати, що не я ламлю дане слово. А коли Ви не будете мати нічо против того, то я напишу Вам, які в мене шанси на найближчий час, і буду просив позволити мені свобідно переписуватися з панною Ольгою” [261, с. 78]. Сам себе Франко характеризував занадто скромно й часто подавав знижену

самохарактеристику: він – „страхопуда nie wypada” [261, с. 99], „порядний кусень лінюха” [261, с. 121-122].

Раз у раз висловлюючи свої почуття, митець запевняв кохану, що він не здатний забути її, що в нього не такий характер: „Ти дарма боїшся, щоб я не полюбив другу. Ти думаєш, що се для мене можлива річ? Ні, серце моє! Я такий чоловік, що як привикну до чого, а ще радо, – то відтак нічо, бачиться, не може мя від того відірвати. Я не запалююся в хвилі. […] я мушу вперед зжитись з думкою о певній речі, а відтак ажень привикну до тої речі самої...” [261, с. 139]. Письменник усвідомлював, що не тільки не приваблює нікого своїм зовнішнім виглядом, а, навпаки, відштовхує: „Я знаю, що ніколи не міг подобатись Вам ані своїм зовнішнім виглядом, ані поведінкою” [261, с. 45].

Франко не відзначався витонченістю світських товариських манер. У спогадах Михайлини Рошкевич читаємо, що її прикро вразило перше перебування письменника в їхньому домі: „При обіді розмовляв сміло з родичами, але при другім данні встав раптом несподівано і зачав проходжуватися по покою скорим кроком. Мене те так вразило… З уваги на те, що до нас міг приїхати хтось з чужих, а хоч би й без того, брат зробив йому дуже обережно зауваження щодо того зривання при столі. Він те зауваження радо прийняв” [223, с. 108].

Кохання, на погляд Франка, не може бути примусовим, бо воно „при всякім ограниченні і стісненні мусить щезнути”, а „йде в парі тілько із свобідним поступуванням” [261, с. 148].

3.2.2. Образи адресаток та автора в інтимно-дружньому листуванні. Зі „Спогадів учительки” Уляни Кравченко ми уявляємо її гарною молодою дівчиною. З цього можна зрозуміти, що ця панна, звикла до уваги чоловіків, була досить амбітною щодо своєї зовнішності. Іван Франко ж, побачивши її, зізнався, що її зовнішність йому не сподобалася: „Правду кажучи, Ви мені зовсім не подобались. Взріст зависокий, руки замалі, очі не блискучі […], але то правда, що кого пан-біг обдарував гарною, золотою душею, той повинен тим одним вдоволятися. […] сміло можу сказати, що Ви мені не

сподобались” [261, с. 393]. Але це не завадило йому пройнятися до неї дружніми почуттями. Уляна також дала собі досить скромну характеристику в листі до Франка від 5 лютого 1884 р.: „Нема нічого на мені, ані краси, ані шику театрального, ані, вкінци, блеску богацтва. Отже ж, нічого, що має вартість, що має повабу...” [118, с. 146]. До того ж, у листі до Климентини Попович Франко так охарактеризував вдачу Уляни: „[…] міркую, що панна Шнайдер остільки щасливіша, що не журиться ніякими дрібницями щоденного життя, попросту для того, бо їх не бачить, а живе тільки між хмарками, цвітками і безкровними ідеалами. Оригінальна натура, невлічимо – як мені здається – хвора на ідеалізм!” [261, с. 425-426]. Франко називавав її „поетичною „надбібрянкою” [261, с. 453]. До цього слід додати, що часто Франко закидав дівчині, що вона була нещирою до нього й писала такі самі нещирі листи [261, с. 377, 399].

Майже в кожному листі Уляна надсилала Франкові свої віршові спроби, але не все годилося до друку, дещо Франко правив, допомагав впорядкувати збірку її поезій, надсилаючи, як приклад, свої любовні вірші. Незважаючи на її „спосібність до поезії” [261, с. 369], „гарячу любов до нашого рідного слова” [261, с. 371], – він вважав, що з Уляни „критика” „не буде” [261, с. 377].

Франко розумів, що Уляна сподівалася на інші стосунки між ними, а тому, надсилаючи для прочитання свої вірші, прохав не прикладати їх до себе. Листи, де Франко писав про спільну працю, Уляна розуміла як пропозицію до спільного життя. На жаль, втрачено листи Франка, у яких він пропонував їй щось подібне (про це було зазначено вище). Незважаючи на своє захоплення Мироном-поетом, Юлія, дізнавшись про його намір одружитися з Дзвонковською та знаючи про його кореспонденцію з іншими жінками, стверджувала, що вона розуміла Франка, його шукання. „Така то велика любов великих людей. [...] Хвилина зневіри – але ні, він, Мирон не „дон Жуан”, не цей, до котрого сказати можна: „Баламуте сього світа баламутив мої літа…”. Він щирий та такий безпорадний; справжній, бідний

поет. Нічого не скриває. І про Юзю говорить, і про листи, що пише до Ольги. У нього клопоти матеріяльні. Ситуація без виходу з причини браку фондів та забезпечення життєвого. – Я його зрозуміла і оправдала” [цит. за: 54, с. 325].

На нашу думку, Климентина у листах Івана Франка мала більш позитивну характеристику і як письменниця (мала талант до поезії і до прози), і як людина, порівняно з Уляною Кравченко. Листуючись з Климентиною, Франко характеризував її так: „З листів Ваших знаю, що Ви щира людина, мисляча женщина, живете в дуже незавидних обставинах…” [261, с. 421].

Після зустрічі з Франком характеристика Попович доповнилася: „Ви помиляєтесь в своїх догадках, кажучи, що я мушу судити о Вас, як о меланхолійній, в етерах розкоханій ідеалістці, від котрої тяжко добитися слова. Не бійтеся, я маю очі, я бачив добре, що Ви тільки зі мною були такі несміливі і неговіркі, та й то не з жадного маскування, а попросту для того, що ми перший раз бачилися, – але зате в розмові з своїми братами Ви зараз оживлялися і потрафили щебетати не згірше хоч якої птички” [261, с. 428-429]. Скромність поет називав домінантною рисою характеру дівчини [261, с. 405]. Климентина сама запропонувала письменникові свою допомогу [261, с. 412], бажала „робити щось пожиточнішого” на літературній ниві [261, с. 451]. Франко зізнавався їй, що вона духом близька йому [261, с. 522].

Про зовнішній вигляд поетки Іван Франко писав так: „Я вже згадував Вам, що я представляв Вас собі фізично більше розвиненою, сильнішою… Тепер я не дивуюсь, для чого в деяких Ваших віршах нема міри фантазії, – се конечний виплив слабого організму і надто розвиненої нервової дразливості” [261, с. 429]. Франко розповідав, що її вдача дала йому „повід до цікавих обсервацій”, бо, маючи доволі слабку конституцію, дівчина все ж „дуже противиться всяким натякам на делікацію” – й дійшов висновку: „Се єсть те саме явище психічне, як те, що діти хотіли б грати ролю дорослих, а жінки – мужів” [261, с. 455].

На жаль, дівчина, маючи справжній талант, швидко розчаровувалася в собі, написавши вірші, які Франкові не зовсім подобалися: „Знаєте, мені так і здається, що Ви помилилися, відкриваючи колись-то в мені талант. Я думаю, що та крихта моїх літературних проб є радше плодом гарячого бажання статись пожиточним робітником рідного народа, або, може (я привикла підглядати себе з найгіршого боку), забажалось мені стати „публичною фігурою” […] лиш не артистичній потребі душі, я готова тепер приписати мою поезіоманію” [211, с. 174]. Тому письменник казав їй: „талант у Вас є, але нема […] любові до д і л а” [261, с. 526].

Щодо образу автора, то можна сказати те, що з листів до учениць Іван Франко дійсно постає справжнім учителем, суворим і щирим, помічником, який, незважаючи на той обсяг роботи, який він мав, і на брак часу, цікавився долею поеток-початківців, допомагав їм. „Як не дивно, але сам письменник у листі до Уляни Кравченко стверджував протилежне: „Я […] не вроджений на учителя, ані провідника – я можу бути добрим учеником, добрим Parteimanom, добрим товаришем…” [261, с. 395]. Як зазначає Т.Космеда: „Ніколи І.Франко не був грубим із жінками, а, навпаки, завжди їх підтримував добрим словом, налаштовував на творчу працю, не скупився на похвалу, високі оцінки” [105, с. 103]. І ця допомога стосувалася не лише літературних справ, а й поширювалася на пошуки роботи для Уляни, піклування про інші побутові справи обох дівчат, здоров’я Климентини.

Він був жартівливий і дотепний у листах. Але іноді Франко сам собі дорікав за невдалі жарти і злосливість. Наприклад, у листі до Юлії Шнайдер переконував її, що це не через зле серце, „[…] а борше не раз з злого гумору, з духу, котрий бажає сильних, гарячих вражень, а находить на світі самі мляві, несмілі, зачахлі і недороджені речі, враження, людей і діла” [261, с. 394]. В іншому листі до Уляни Франко визнавав свою злосливість, яка, однак, змогла відкрити в дівчині „так багато красних сторін” [261, с. 394].

Не хизувався тим, що він – відомий поет, не вважав себе вищим за учениць. Називав їх „колегами”, товаришками, сестрами. Автор – відкритий,

простий у стосунках. Бачив у них однодумців: „Розуміється само собою, що й зносини мої можуть бути тривалі тільки з такими людьми, котрі змагають до тої самої цілі. На бездільну кореспонденцію, хоч би й так для мене особисто принадну, у мене нема й не повинно бути часу” [261, с. 445].

Цікаво, що у листі Франка до Климентини Попович знаходимо самохарактеристику літературної роботи: „[…] робота літературна іде мені досить легко – не задля таланту, котрий зовсім не так великий, як більше задля вправи, задля того, що, пишучи від четвертої гімн[азійної] класи ненастанно, я вже вложився в те писання, як віл в ярмо. Форма мені не робить трудності, от і ціла штука, – але творення само, композиція стоїть мене дуже дорого, вимагає тяжкої внутрішньої праці. Власне задля того мені дуже часто серед роботи опадають руки, думка стає мов глиняна, і ані руш далі. Тоді, особливо літом, бувають такі часи, що я й тиждень до пера не беруся” [261, с. 406]; процес творення своїх віршів так описував у листі Климентини: „[…] власні вірші суть у мене звичайно плодом тяжкої духової праці і гірких обставин життя, а чужі прилітають до мене готові, свіжі і пахучі, як цвіти, кинені невидимою рукою крізь вікно на мій стіл” [261, с. 414].

Будучи „тяжким реалістом” [261, с. 375], поет переконував Климентину, що він далекий від захоплення ідеальною музою, навпаки, „[…] лет мій такий низький, що майже ніколи й від землі не відривається” [261, с. 429].

Франко твердив, що ніколи не міг роздобути симпатії жінок, а ті дві, які його кохали, були такі, що він „їх не міг любити, хоч і з різних причин” [261, с. 379]. Незважаючи на те, що був ще зовсім молодим, він нераз додавав собі літ і досвіду: „своє давно пережив…” [261, с. 380]; прохав не дивуватись „старому, згризлому, хворому, кулявому та поганому чоловікові, котрого часом попросту завись бере, що суть другі люди молоді, здорові, хороші, що живуть, веселяться, любляться, а нам – гов тпррру!...” [261, с. 381].

3.2.3. Образ Ольги Хоружинської в інтимно-сімейній кореспонденції. Слід зазначити, що, на момент знайомства письменника з Ольгою

Хоружинською, вона була дівчиною освіченою й розвинутою. Сестра Антоніна у спогадах так писала про неї: „[…] в нашій сім'ї жили дві мої сестри […] молоді, гарні з себе, веселі, а молодша, Ольга, була до того ще й дуже привітна та дотепна" [245, с. 156]; „На 22-му році життя Ольга попала в те оточення, що зробило свій вплив на її світогляд. Єлисей Кипріянович (Трегубов. – Л.З.) був справжній українець, громадський діяч, ми були в курсі справ української „Громади", боліли її болями; також свій вплив зробило на Ольгу вчення на курсах" [245, с. 156].

Про високий рівень її вимогливості до себе могло свідчити й те, що Франко заспокоював майбутню дружину, коли та не могла виконати прохання Кобринської: „А над листом пані Кобринської не плачте. Вона, заходячись біля видання свого альманаху, запросила у мене адресів всіх українок, які тільки мені звісні, – мала й їх просити о поміч чи то пером, чи ширенням думки. Що вона пописала Вам, я не знаю, а […] коли не можете для неї нічого зробити, то й не мучтеся, а коли можете що-небудь […] – то зробіть" [261, с. 555]. Тим більше, очевидно, Ольга, як слухачка Вищих жіночих курсів, мріяла реалізувати себе у ролі вчительки, що стверджував і письменник у листі до неї [див.: 261, с. 558].

Як уже зазначалося, Ольга не була пунктуальною у листуванні, що дратувало Івана Франка. Так, у листі від 30 грудня 1885 року поет писав: „Ваша „вроджена неохота до писання листів" проявляється так гарно. […] Не знаю, чи у Вас в Росії обов'язують закони чемності (вежливости) відписувати на листи навіть зовсім незнакомого чоловіка. З досвіду мого суджу, що вони у Вас не обов'язують, то й напевно не можу назвати Вас нечемною. […] Але не відписувати на лист чоловіка, з котрим Ви об'явили свою готовність поділити ціле життя, се – простіть, шукаю слова, щоб докладно а не заостро виразити те, що в тій хвилі так і тремтить в моїй руці…" [261, с. 591].

Письменник був упевнений, що така поведінка Ольги свідчить про її байдужість до нього: „Що се не означає любові до того чоловіка, се річ певна. Ну, але любові я досі не маю права від Вас вимагати. Але чи означає

се хоч би приятельську, товариську прихильність? Мені здається, що й така прихильність проявляє себе трохи інакше, особливо, коли Ви натякнули мені щось про свою слабість і можете знати, що я буду неспокійний уже хоч би не тим страшним, убиваючим неспокоєм любові, то бодай не менше тяжким неспокоєм приятельства" [261, с. 591]. Якщо брати до уваги той факт, що це було листування наречених, то Ользі справді можна закинути й холодність у почуттях до нареченого, навіть байдужість до нього. Так, Франко писав: „[…] в своїм послідній листі […] Ви прямо сказали, що аж до того часу, коли звидимся, бувайте здорові. Ну, се правда, се гарно і вигідно, та тільки чи добре? Чому ж би не добре? – скажете Ви. […] І певно, що коли „гадки не маєш", то спокій; можу Вас назвати щасливою, коли Ви справді живете, гадки не маючи" [261, с. 591].

Саме через таке ставлення письменник вважав Ольгу несерйозною дівчиною: „Се очевидно, що так воно і мусить бути, хоч рівнодушність після Ваших попередніх листів, після „любезного друга" і назначення свадьби на іюнь була б трошки дивною. Приходилось би в такім разі вважати Вас просто дитиною, котру кортить мати на собі білу сукню і зелений вінок, а котрій зовсім рівнодушне те, кому при тій оказії подає свою руку…" [261, с. 591-592].

Його прикро вражало, що, на відміну від нього, Ольга нічого не розповідала про себе: „Отого-то я бажав, розпочинаючи переписку з Вами, се я сказав Вам доволі ясно і одверто. А між тим дотеперішня наша переписка була тільки наполовину такою. Тільки я з власної охоти розказав Вам про себе те, що вважав для Вас цікавим і важним; а Ви ані не розпитували мене про те, що справді для Вас є цікаве й важне, […] заслонюючись самолюбієм" [261, с. 593]. Не подобалося Івану Франку, що Ольга не писала нічого про здоров'я, й поки він не дізнався від Єлисея Трегубова, що дівчина тяжко хворіла, уявляв її „крепкою, здоровою, цвітучою і енергічною малою осібкою" [261, с. 584], й не міг подумати, що та нездужала. Тому просив

наречену на майбутнє не мучити його зайвою делікатністю й розповідати всю правду про стан здоров'я [261, с. 584].

Але вже в листі від 18 березня 1886 року Франко переконався в тому, що його наречена правдива у своїх почуттях до нього й не улеслива: „Скажу Вам щиро, заглянувши в Ваші очі „в них же льсти ніт", я перестав було й сумніватися о Вас, і був спокійний, і вірив кожному Вашому слову" [262, с. 44]. Тим більше, вона була рішучою і сміливою, бо не лише вирішила їхати з майбутнім чоловіком у далеку Галичину, але не лякалася труднощів, які могли її чекати там: „Раз рішившись іти зо мною в незвісну дорогу, Ви не почуваєте й сумнівів ніяких, хоч знаєте згори, що дорога та трудна. І се не для того, щоб Ви опрометчиво рішились […], а для того, що ціла істота Ваша туди звернулась" [262, с. 16]. Був близьким Франкові й погляд Ольги на подружнє життя: „Гарно се Ви сказали, що при спільному житті „известная доля уступчивости" – найкращий спосіб приноровитися до себе. Се зовсім і мій погляд…" [262, с. 16].

Антоніна Трегубова свідчила про те, що саме Ольга відіграла неабияку роль в житті Івана Франка, навіть вважала, що „вершка слави своєї він досяг не без допомоги своєї дружини, жінки дуже інтелігентної, ласкавої, м'якої характером, здатної до всього, з постійною думкою робити так, „щоб Франкові вдома добре жилося" [245, с. 157-158]. Антоніна вважала, що Ользі несправедливо докоряли в тому, що вона не зійшлася з галицьким суспільством… […] Важко, а іноді просто й дуже важко було бідній Ользі серед неприхильних до неї людей. Тяжко було звикати до інших порядків, боротись з нестатками, які недалеко були до бідності. […] Єдиною втіхою для Ольги була безкрая любов чоловікова: він з таким терпінням, піклуванням учив її, як треба топити піч, пекти хліб, як треба непохитно і спокійно переносити бідність" [245, с. 158].

Дружина Франка, незважаючи на всі закиди, завжди була вірною помічницею свого чоловіка. „Мама – і серце рветься на спомин цієї лихою долею зламаної квітки. […] Чи ж не була вона вірною помічною дружиною

мого тата? […] Поклавши нас, дітей, спати, ішла в його кімнату, і там вони обговорювали, опрацьовували, планували нові видання. […] Вона жила життям тата, була його інспіраторкою, дорадницею, підтримкою” [99, с. 483-484]. Саме тому Ольга дуже хвилювалася, що після операції вона не зможе допомагати своєму чоловікові в його роботі [245, с. 159].

Дочка Анна згадувала й про таку рису її характеру, як жертовність. Вона віддала свої гроші на видавництво творів чоловіка, потім – на будівництво хати [99, с. 485-486]. Так, Ольга завжди дуже хотіла мати піаніно, але, як згадувала Анна, коли українське жіноцтво на чолі з Кобринською запропонувало на зібрані гроші подарувати його їй, вона віддала ці гроші на потреби родини [99, с. 482].

Хоча М.Мочульський [174, с. 373] та Михайлина Рошкевич [223, с. 117] писали в спогадах про негосподарність Франкової дружини, Анна, дочка Франків, навпаки, згадувала інші випадки, коли мама купувала наперед для родини щось, і пекла, і варила, і за дітьми дивилася [99, с. 483]. Антоніна Трегубова позитивно відгукувалася про те, як Ольга виховувала дітей – помічників своєму батькові [245, с. 159]. На думку Анни Франко-Ключко, плітки про Ольжину непрактичність поширювали ті, хто прикидався Франковими друзями (наприклад, М.Павлик) [див.: 99, с. 477]. Про доброту характеру Ольги свідчило те, що вона ніколи не кривдила дітей та онуків, про що писала Віра Бонь [17, с. 133-134].

Галицьке суспільство завжди закидало Ользі, що вона ніколи добре не навчилася української мови, а отже, й далека була від тих ідей, які пропагував чоловік. Але ж тоді ще не була надрукована її кореспонденція до Франка, і не було нікому відомо, що вона у всьому допомагала йому.

Як сам Франко ставиться до Ольги у листах? Як свідчать звертання, то Франко називав Ольгу ніжними іменами, що є досить характерним у стосунках саме закоханої людини – „голубочко”, „зіронько”, „мала осібка”, „серденько моє”, „Олічка”. Саме їй Іван Франко присвятив поезію „Моїй

дружині”, написану 27 січня 1887 року, та перше видання збірки „З вершин і низин” (1887).

Ольга була доброю, чуйною жінкою, яка кохала Франка, піклувалася про його дітей. Інакше, ніж „Ванюшечка”, „Ванечка”, „Ванюша”, „золото мое”, „Кукушечка” вона його не називала.

Отже, попри всі негативні відгуки, наведемо слова доньки Франків, яка, хоч і постраждала від того, що хвора мати не давала їй життя, але все ж таки зрозуміла свою матір і навіть виправдала її у своїх спогадах: „Мама, що походила з середовища аристократії, що жила в достатку, панночка, вихована в інституті для „благородних дєвіц”, – вирвана й пересаджена до аж надто скромного дому українського поета, не змогла пристосуватися до нових обставин і зламалася фізично й душевно” [99, с. 487].

На нашу думку, щодо свого чоловіка Ольга намагалася виповнити все те, що могла дати йому дружина – виховати дітей, бути помічником в літературній, видавничій та науковій діяльності, врешті-решт саме вона була ініціаторкою того, щоб Франко завершив навчання і здобув ступінь доктора.

3.3. Поетика інтимного епістолярного дискурсу

3.3.1. Риси поетики власне інтимного дискурсу (листи до Ольги Рошкевич). Сам Іван Франко про стиль своїх листів писав: „Власне приходить мені на думку, що мої листи до тебе (Ольги Рошкевич. – Л.З.), якби їх звів докупи і прочитав одним тягом, представили би дуже чудацьку цілість. З одного боку, нудна одностайність фактів і обставин, а з другого – аж надто велика змінчивість планів, намірів, предпринять…” [261, с. 109].

І.Денисюк відзначав, що саме Іван Франко був новатором у розвитку любовного епістолярного жанру. Дослідник наголошував на основних рисах епістолярію письменника: „Іван Франко був новатором уже хоч би отією безпосередністю вислову себе як „чоловіка цілого”, з універсальними зацікавленнями. Чоловіка, який спроможний палко кохати й по-філософськи мислити” [65, с. 69].

Подаючи коментар до листування Лесі Українки з Ольгою Кобилянською, Л.Мірошниченко зауважує вимоги до методології вивчення епістолярного тексту: „Відомо, що для найточнішого осягнення тексту необхідно [...] якомога повніше сприйняти його контекст на всіх рівнях – від оточення одного слова [...] до зв'язків між окремими, самостійними текстами (об'єднаними хронологією, тематикою, жанром тощо) [167, с. 216].

Листування Івана Франка з Ольгою Рошкевич велося двома мовами, які визначили стиль і, певним чином, поетику листів. Досліджуючи німецькомовне листування письменника як літературознавче джерело, В.Ткачівський зауважував, що листування І.Франка з Ольгою Рошкевич німецькою мовою тривало від травня 1875 до лютого 1876 року, коли той перекладав „Фауста" Й.-В.Ґете, зачитувався його романом „Страждання молодого Вертера". На думку дослідника, листи до коханої поет писав під впливом цього епістолярного роману [242, с. 7]. Зауважимо, що це стосується не тільки змісту, а й структури листів.

„Страждання молодого Вертера" – роман у листах, жанр, характерний для літератури XVIII століття. Але якщо в романах Річардсона, Руссо і їхніх сучасників загальна розповідь ведеться цілим рядом кореспондентів і лист одного персонажа продовжує лист іншого, у „Вертері" все написано рукою головного героя (крім приписки „видавця"). Це надає роману своєрідної ліричності й монологічності й дозволяє романістові крок за кроком стежити за наростанням душевної драми юнака.

Як і для юного Вертера, „трагіко-патетична" кореспонденція з Ольгою стала ліками для безнадійно закоханого гімназиста, який впав у відчай і прагне знайти спокій, виливши душу коханій. Порятунок він знаходить, як і герой Ґете, у листах. (Згадаймо, що кохана Вертера була заручена з іншим, а Франкові неможливо було одружитися з коханою через його арешт). У листі від 26 травня 1875 року йдеться: „Не знаю, чи Ви зрозумієте, яке нелегке завдання Ви наклали на мене тим, що просите не писати Вам більше до канікул. Можливо, Ваша матінка вважає за непристойне, щоб Ви листувалися

зі мною, але ж листуватися значить отримувати листи й відповідати на них. Що ж, якщо не можна нічого змінити, то я звільняю Вас […] від останнього, […], але перше я мушу залишити за собою... Бачите, я дуже довго і як тільки міг стримував себе, примушуючи замовкнути свої думки про Вас, але чим довше це роблю, тим гірше стає мені на серці. Можете запитати свого брата, як я іноді майже зовсім втрачаю глузд… Проте […] незабаром почнуться іспити на атестат зрілості і я […] при всіх моїх здібностях навряд чи можу розраховувати на те, що складу їх. Тож змилуйтеся наді мною і не забороняйте мені бодай зрідка писати до Вас, навіть якщо Ви й не зможете відповідати на мої листи, бо це мої останні ліки – я стану спокійнішим, коли виллю Вам усю свою душу" [261, с. 26].

Листування свідчить про захоплення обох закоханих творами німецьких романтиків: „Ну, а як Ваші справи, як там Гейне? Чи його вірші справляють на Вас таке саме сильне враження, як і раніше? Боже мій! Якими несподіваними були для мене Ваші милі визнання, якою радістю, якими сподіваннями сповнили вони моє серце!" [261, с. 27]. Не випадково, що щирість Ольжиних почуттів Франко протиставляв впливові Гайне [див.: 261, с. 27]. Але німецька мова – то „модний фрак", елегантна, але не придатна для того, щоб писати щирі, дружні листи з українським колоритом. Надалі Франко переходить на рідну мову (про що пише і в листі до Ольги).

Я.Грицак спробував дати відповідь на питання: чому Франко починав листування німецькою мовою: „Для вивчення Франкової вдачі та способу мислення показовими є його листи до Василя Давидяка, члена редакційного комітету „Друга". У них дуже мало від щирости та простоти – тих двох рис, які він пізніше найвище цінитиме у товариських стосунках. Натомість вони повні манірности, сентиментальних перебільшень і погано прихованого похліблювання. До Давидяка він звертається „приятелю мій первий, котрого спотикаю на путі життя" [48: 7] – і це при тому, що ані в Нагуєвичах, ані в Ясениці Сільній, ані в Дрогобичі Франкові ніколи не бракувало друзів! Така сама тональність вчувається в листах до Ольги Рошкевич, до знайомства з

якою, писав Франко, „я не мав товариства, не знав нічого, крім своїх книг. Світ лишався для мене невідомим, а велика школа товариства була зачинена”, і тільки тепер „перед моїми очима відкрився широкий світ і стало світліше переді мною. […] Усі мої погляди на життя з тих пір стали зовсім іншими, змінилося усе моє єство…” [48: 20]. Характерна деталь: почавши листування з Ольгою Франко руською мовою, він уже з другого (цитованого вище) листа переходить на німецьку мову, „відповіднішу” для такого випадку” [54, с. 100-101]. Обстоюючи думку про те, що вплив німецької літератури позначився як на творчості, так і листуванні письменника, зауважимо, однак, що, звертання Франка до Давидяка можна потрактувати й по-іншому – „первий” у значенні „найкращий”. До того ж, треба брати до уваги й вік Франка, коли ота манірність є радше юнацьким зухвальством, притаманним будь-якій молодій людині. Щодо сповіді перед Ольгою, що він ніколи не мав товариства, то й тут, як нам здається, Франко не кривив душею – *жіночого* товариства він справді не мав і поводити себе в ньому не вмів, про що вже йшлося вище. Одним словом, елегантні листи німецькою мовою юнак писав насамперед задля того, щоб справити враження на дівчину, а, з іншого боку, щоб бути хоч трохи схожим до героїв епохи романтизму.

Отже, листи Вертера – то листи героя роману (хоч і не без автобіографічного впливу), а листування Івана з Ольгою – то реальна кореспонденція двох закоханих, вплив роману Ґете тут простежується на стилістичному рівні й на рівні тональності листів. Згадаймо те, що закохані читали цей роман разом. Франко подарував коханій цю книгу як символ їхньої любові. Цей роман не міг не справити враження на молоду людину, тим більше закохану, людину творчу – письменника.

Досить точно й переконливо стиль епістолярію Івана Франка, неповторну манеру його письма охарактеризував Леонід Рудницький у книзі „Іван Франко і німецька література”. Автор вважав, що Франко, досконало володіючи німецькою мовою ще у Дрогобицькій гімназії, написав різноманітні за настроєм і стилістичними нюансами листи до Ольги

Рошкевич елегантною мовою [224, с. 18]. У них письменник красномовно, з патетикою змальовує своє почуття до коханої. Мовні звороти у цих листах свідчать про його ґрунтовні знання етикету любовних листів, добір лексичних засобів тут відповідний. Франко використовує нейтральну лексику, уникаючи просторічних та емоційно-забарвлених слів. „З Ваших слів я так і не зрозумів, чи можна мені взагалі писати Вам, а якщо й так, то в якому тоні має бути витриманий мій лист?”; „Якщо Ви не зможете переслати відповідь на мій лист мені особисто, то прошу передати її зміст Вашому брату, котрий люб’язно познайомить мене з ним. В листі Ви, власне, маєте написати, чи я не дуже обтяжую Вас своїми листами, чи не завдаю Вам, бува, тим самим прикрощів і чи не видається Вам мій тон надто сміливим і зухвалим” [261, с. 20]. Такі листи відзначаються чемністю, вихованістю. Франко дуже часто вибачається за те, що турбує Ольгу своїми листами: „Даруйте, що так докладно пишу про свої особисті справи, але якщо я цікавлю Вас бодай у десять разів менше, ніж Ви мене, то Вам, мабуть, буде приємно дізнатися дещо про мої плани й моє життя, так само як і мені дуже хотілося б отримувати від Вас довгі листи з детальними описами…” [261, с. 26]. Або: „Вибачте, що користуюсь цією нагодою, щоб написати Вам кілька слів, бо у мене немає ні іншої можливості, ні мужності сказати їх Вам відкрито!” [261, с. 38].

Як писав Деметрій Фалерський, „лист відображає стан душі автора” [цит. за: 204, с. 32-33]. У листі від 29 лютого 1876 року відкривається не лише стан душі, а й серце закоханого Франка. З цього любовного послання бачимо, що стосунки Ольги й Івана переходять на новий рівень. І пише він вже не німецькою, а рідною мовою, пояснюючи це так: „А спитаєш, може, чому пишу тепер по-руськи, а не по-німецьки? Проста річ. Німецька бесіда – то для мене модний фрак, котрим строїться не раз і такий штуцер, котрому по кишенях вітер свище. Но руська бесіда – то для мене той любий, домашній убір, в котрім всякий показується другому таким, яким єсть, в котрім і я тебе найбільше люблю! Руська бесіда – то бесіда мого серця” [261, с. 46].

Розглядаючи любовні листи Івана Франка, не можна оминути інтимне листування Михайла Коцюбинського з Олександрою Аплаксіною. З листа в лист письменник невтомно повторював слова кохання. Реципієнту одразу ж видно всю силу почуття, навіть надмірну його бурхливість. Адресатка ж цілком спокійна. Коцюбинський і сам зазначав у листах, що Олександра кохає його „розумом”. Якщо на початку їхнього листування дуже багато приділялося уваги почуттям, то пізніше в листах з’являються й побутові дрібнички. Саме вони вказують на те, як Коцюбинський опікував кохану, завжди піклувався про стан її здоров’я.

Михайлина Коцюбинська зауважувала, що подекуди листи Коцюбинського сприймаються як епістолярні новели – „зі своєю інтригою, сюжетом, настроєм, топографією старого Чернігова, побутовою рутиною” [110, с. 319]. Але ця рутина є частиною життя будь-якої людини, хоч би й такої небуденної, як письменник. Важливо відзначити й той факт, що кохання Коцюбинського й Аплаксіної жило потай від усіх, а отже й листування велося таємно.

В інтимному листуванні автор певним чином моделює і себе, й адресата. Соломія Павличко вважала, що Коцюбинський у своїх листах подав себе в ролі нещасного, змученого чеканням зустрічі коханця, а з іншого боку – хворого чоловіка. Такі події не передбачали веселого тону в листах. Але, незважаючи на все це, Коцюбинський дуже оптимістично дивився в майбутнє. Тяжка хвороба не лякала його. Він до останнього жартував у своїх листах [див.: 110, с. 320-322]. Письменник вважав, що в Аплаксіної є одна головна суперниця, досить серйозна: „Так, ласкава пані, у Вас є суперниця. Блондинка вона чи брюнетка – вирішуйте самі, але суперниця безсумнівна: це m-lle Література, ревнива і пристрасна особа. Але ми зуміємо помирити її з Вами і будемо жити разом у коханні й злагоді. Чи не так?” [114, с. 173]. Якщо порівняти стиль написання листів Коцюбинського і Франка, то відразу видно, що листи Коцюбинського надто емоційні, рясніють інтимними подробицями, пестливими словами: „моя ти маленька”, „моє серце” [114,

с. 30]. Кожен лист письменника містить паперові поцілунки: „Цілую, моя голубко, цілую губки, очка, ручки і всі мої милі, дорогі місця” [114, с. 28].

Незважаючи на те, що стосунки між ними були досить вже тривалими, Коцюбинський так само палко закоханий, як і з самого початку, і йому не набридало це повторювати знов і знов. Листи його мають відверто інтимний характер: „Зацілуй мене сьогодні до смерті” [114, с. 25] або: „Цілую тебе, моє щастя, всю тебе цілую, щоб тобі було гарно й тепло від моїх поцілунків” [114, с. 30]. Або розповідь Михайла Коцюбинського про свій сон: „А що! А що, голубка! Я-таки добився, що бачив тебе всю ніч, цілував, обіймав, пестив, кохав – і ти нічого не забороняла мені” [114, с. 31].

Франко ж у листах намагався уникати „атраментових” слів кохання. Згадаємо його думку про те, що „найщиріше цілується мовчачи” [261, с. 118].

Навіть тоді, коли Коцюбинський перебував далеко від Аплаксіної, він дуже цікавився її побутом, всілякими дрібницями життя, щоб стати ближче, все знати про кохану людину.

Якщо Франко намагався наставити Ольгу на шлях письменства, то Коцюбинський навіть натяків таких не робив, не повчав Аплаксіну. Окрім інтимних зізнань, він лише ненав’язливо описує краєвиди, людей, що зустрілися йому. Це ніби етюди, легкі замальовки побаченої дійсності.

Треба зауважити, що й до Віри Коцюбинської, своєї дружини, Михайло Коцюбинський писав не менш інтимні та повні еротичних подробиць листи, зокрема від 1 жовтня 1896 року: „[…] моєї ери: день 1-й без Віри. […] Чогось мені нестає сьогодні. Чого? Знаю вже: нестає твоїх поцілунків, до яких я так звик; хочеться поцілувати тебе і в устоньки, і в бровенята […]. Нема цеї звичайної порції – і наче дня нема, пропав день” [115, с. 77]. Або: „Серце моє! Так мені тужно за тобою, так мені хочеться хоч раз, хоч ½ раза поцілувати тебе, пригорнути свою дитину кохану” [115, с. 79]. І в наступному: „Добридень тобі, моя ясочко! Чи добре виспалась? Дай свої устоньки, очки, бровенята. Цілую без ліку. Так мені жалко моїх колишніх

ранків, вони мали для мене стільки привабності, стільки поезії! А ти – чи скучаєш за ними?” [115, с. 79].

Так само, як і до Олександри Аплаксіної, писав у жартівливому тоні, вживаючи еротично-експресивні слова: „Пишу ж аби погомоніти хоч кришку з тобою, серце моє, щоб хоч сказати тобі „добридень” та поцілувати сердечно” [115, с. 81].

Присмаку романтичності Франковим листам (і німецькою, і українською мовами) надає той факт, що більшість із них написана зо всіма застереженнями, щоб ніхто не знайшов і не перехопив їх. (Відомо, що після арешту письменника, Ользі не дозволяли листуватися з коханим). Тоді їх „innere Geschichte” існувало потай від усіх. Листи до Ольги писано лимонним соком, щоб приховати їх у листах Ярослава Рошкевича, або в книжках підкреслювано літери, з яких складалися потрібні фрази, або давалися натяки на те, які рядки в якій книжці читати. До цього періоду можна віднести і Франків візит до Лолина, про який вони домовилися наперекір батькам Ольги (лист, датований кінцем квітня 1878 року).

Такі дії зближують їхнє листування з добою романтизму, коли закохані не передавали листів особисто до рук адресата, а клали їх під каміння, огортаючи стосунки з коханою секретністю.

Американська дослідниця епістолярію Джанет Гуркін Альтман називала це явище „забороненим контактом” („forbidden contact”) [279, p. 23]. Тут маємо „цілісну сюжетну традицію („an entire plot tradition”) роману спокуси („the novel of seduction”), створеного за допомогою листів, який дозволяє припустити і присутність, і відсутність (автора або адресата. – Л.З.), зменшити або збільшити відстань (між ними – Л.З.)” [279, p. 15].

За ствердженням дослідниці, „Спокушування („the seduction”) (тип Париса – Єлени в „Героїдах” Овідія) […] супроводжується покинутістю („abandonment”) (тип Дідони-Енея в Овідія), відповідно лист виступає символом розлуки (відокремлення) („an emblem of separation”)” [279, p. 15].

Адже Ольга справді не прислухувалася до порад батьків, а слухала голосу свого серця.

У листах закоханого Франка можна розпізнати й багато інших романтичних „скоків”. Таким є захоплення закоханого світлинами Ольги: „Твоя фот[ографія] стала для мене правдивим джерелом потіхи і радості. Щовечора, коли уже всі сплять, я з півгодини задивлююсь на неї і забуваюся зовсім: я такий тоді щасливий…” [261, с. 70]. Як один з елементів романтичного стилю письма у Франка згадується сон з кумедним, однак, фіналом: „Колись тут вночі снилося мені, […], що я ніби сплю, […], а тут двері тихесенько шелеснули […] і Ви […] прийшли стиха-стиха, стали надо мною і відтак поцілували мене так любо та солодко, що Христос його знає, як так могло бути. Я ніби крізь сон простягаю руки, щоб обіймити вашу прекрасну шийку і лап – хопив Терлецького (ми спимо оба разом за недостачею місця) за бороду. А ви десь щезли! […] Фе, прийшли, поцілували – та й втекли! Се негарно… Цілуєте ви – дайте ж і себе поцілувати, не раз, а сто, тисячу, – за сей один раз бігме варто” [261, с. 136].

Якщо німецькомовні листи за своєю стилістикою та жанровою специфікою схожі на листи доби німецького романтизму (роман Ґете „Страждання молодого Вертера”, листи самого Ґете, Гайне, Жорж Занд) і є листами-сповідями, етюдами на тему кохання, то епістолярій українською мовою набуває рис роману-виховання, яким І.Франко намагався виховати в коханій людині такі якості характеру, які йому найбільше імпонували і в сукупності складали його ідеал.

Проте дидактизм Франка не подібний до повчань П.Куліша, в листах якого існувала навіть „учительна приписка”. Виховання Франка не нав’язливе, він лише переконував Ольгу в потребі її вдосконалення, сам пропонував допомогу в цьому. Вона, у свою чергу, прагнула наблизитись до його ідеалу.

У листі від 21 квітня 1877 р. Франко писав, що він пригадав Ольжині слова про те, що її освіта залежить від нього; вони й підтверджують той факт,

що Франко залишив помітний відбиток на вихованні й освіті дівчини [261, с. 70]. Він пропонував їй займатися письменницькою працею, щоб „запевнити […] удержання… Впрочім, ти ж і сама знаєш, що приятніше і свобідніше живеться, хоть і вкупі з другим, але знаючи, що не з твоїх рук я їм, і маю власну волю в усьому. Єдина не заперта і доступна для тебе дорога се писательство” [261, с. 69]. При цьому Франко не нав’язував своєї волі, а просив подумати над його ідеєю.

Навчаючи кохану, давав їй практичні поради: „Пиши наперед то, що ти ся найліпше тебе удає, – коротенькі ескізики, розмови, замітки, сценки, не питаючи, що з них вийде і до чого вони здадуться. Всякий образ, який тобі насунеться, старайся якнайвірніше схопити на папір і такі уривочки поки що складай докупи, т.є. до шухляди. Колись, як достаточно випробуєш своїх сил в таких кусничках і проясниш свій погляд на цілість життя і на глибше значення фактів, то і прийде така хвиля, коли якийсь незвичайний факт поразить фантазію і більша цілість немов сама собою зложиться з призбираного матер’ялу” [261, с. 175].

Письменник чітко скеровував роботу Ольги до набуття таких навичок, які б допомогли „до писательства стати” і разом з тим прагнув залучити її до своєї творчості, закликаючи її робити „шкіци”, що допомогли б йому при написанні творів. Такі ж „шкіци” і переклади пробувала робити панна Михайлина, сестра Ольги. Як справедливо зауважувала М.Коцюбинська, „не можна забувати ще й про таку специфічну (принагідну, але дуже важливу) [...] функцію листів, як своєрідний архів, чи „сейф”, де – автори плекали таку надію – доробок їхній має найбільший шанс зберегтися [109, с. 135]. Саме в листах часто простежуються задуми творів. Майже в кожному своєму листі Франко ділився з адресатом задумом нового твору чи критичної праці, – припідносячи лаштунки власного творчого процесу: „Ось, як, серденько, я ратоборствую. У мене раз на тиждень лучається гумор – то й пишу ескізи та думи про всяких Плосколобів, а відтак, коли джерело вичерпається, сідаю до читання” [261, с. 125].

Наприклад, епістола від 26 грудня 1878 року, крім рис романтичного стилю, має ознаки стилю доби Просвітництва, а саме роману-виховання. Цей лист – своєрідна літературно-критична розвідка, в якій критик, виховуючи свою кохану, робить невеличке дослідження, починаючи від поняття „ідеалу його женщини”: „Ти боїшся, чи мій ідеал женщини не є женщина-писателька… Коли я налягаю на то, щоб ти трібувала своїх сил у літературній роботі, […] скорше для того, що думаю […], що на тім полі найшвидше будеш могла з часом дещо заробити і що на всякий спосіб робота подібна до моєї зближує тебе зо мною, може вказати нам більше спільних інтересів, ніж усяка друга, і тим самим скріпити нашу любов і збільшити наші сили” [261, с. 133-134]. Також Франко дав своє розуміння літературного таланту: „[…] талант – се, властиво, більша вразливість нервова на певні враження і більша спосібність задержувати ті враження і викликувати їх наново, се значит, талант – се темперамент. На тім пункті ми зійшлися з думкою Золя, котрий каже, що повість се певний кутчик, певна частка світу, оглядана крізь окуляри темпераменту. Значить, треба передусім уміти обсервувати життя, видіти більше і живіше, ніж другі, – а відтак треба уміти відживити і впорядкувати тоті враження на папері” [261, с. 135].

З листа у лист повчаючи кохану, Франко піднімав як мистецькі, політичні, літературні проблеми, так і питання, пов’язані з подружнім життям. Зважаючи на це, писав про ідеал дружини, яка не повинна „в’язати моє переконання і здержувати мене від зроблення того, що ми велить робити совість”, бо інакше він перестане любити таку жінку [261, с. 110].

Вплив письменника на кохану позначився не лише вихованням у неї літературного смаку та прищепленням суспільних ідей. Свідченням цьому є лист, в якому Франко повчав дівчину поважати матір за будь-яких обставин [див.: 261, с. 121].

3.3.2. Епістолярний роман виховання (на матеріалі інтимно-дружніх листів). Треба сказати, що листування Івана Франка до У.Кравченко та К.Попович має риси виховні, дидактичні. Адже над матеріалами, які йому

надсилали підопічні поетки, Франко працював як редактор і як критик-учитель. У його листах, починаючи з перших, було багато порад, настанов, навіть нагадувань, коли його вказівки не мали бажаних наслідків.

Отже, листи Франка до обох поеток близькі за змістом до дидактичної літератури, а саме до роману виховання.

Роман виховання – це один з різновидів дидактичної літератури. Дидактична література (гр. didacticos – повчальний) – сукупність повчальних творів, яким надається художня форма для легшого сприйняття й засвоєння філософських, релігійних, морально-етичних, наукових знань та ідей. До дидактичної літератури належать твори різних усталених жанрів: проповіді, житія, притчі, апологи, афоризми, байки, мораліте, міраклі, шкільна драма тощо.

М.Бахтін вважав, що існує особливий різновид романного жанру, який носить назву „роман виховання” „(нім. Bildungsroman або Erziehungsroman) – широкий жанровий різновид роману, в ідейно-тематичний центр якого покладено процес формування особистості, образ „людини у процесі становлення” [див.: 137, с. 492]. „Сюжет роману виховання будується [...] на основних та неминучих [...] моментах усякого життєвого шляху: народження, дитинство, роки навчання, шлюб, влаштування життєвої долі, праця та справи” [137, с. 493]. Тому в ньому біографічний час домінує над історичним; його циклічність, прискореність або сповільненість залежать від етапів життєвого шляху, які Л.Толстой визначив чотирма епохами розвитку – дитинство, отроцтво, юність, молодість [див.: 137, с. 493]. „Саме ці етапи в розвитку особистості найчастіше розглядаються в романі виховання; переважно він завершується моментом становлення героя в суспільстві та знаходження внутрішньої гармонії, що майже збігається з періодом зрілості. Отже, суттєвою характеристикою роману виховання є біографічний час, [...] цілком адекватний реальному, але не завжди зіставлений з історичними віхами”, ступенями поділу історичного часу виступають покоління [137, с. 493].

Важливою особливістю такого роману є трактування людського характеру. У романі виховання характер героя набуває сюжетного значення. У зв'язку з цим М.Бахтін виділив такі підтипи роману виховання: 1) циклічний – шлях людини від дитинства через юність і зрілість до старості з розкриттям усіх суттєвих внутрішніх змін в характері та поглядах людини, які відбуваються в ній зі зміною її віку. Слід зауважити, М. Бахтін писав, що „чистого типу такого циклічного (чисто вікового) роману становлення не було створено, але елементи його наявні в ідиліків XVIII століття та у представників регіоналізму [...] у XIX столітті" [7, с. 212]; 2) типовий – „становлення людини від юнацького ідеалізму та мрійливості до зрілої тверезості та практицизму". Зовнішній світ виступає як школа, досвід, що через них повинна пройти кожна людина; 3) біографічний (автобіографічний) – циклічність тут не наявна, становлення здійснюється в біографічному часі й відбувається через неповторні індивідуальні етапи і є наслідком сукупності змінних життєвих умов та подій, що впливають на діяльність головного героя; 4) дидактико-педагогічний роман, в основі якого лежить педагогічна ідея, що розвивається протягом усього сюжету або входить в нього як вставний елемент; 5) найбільш складний та суттєвий тип. Становлення людини в ньому розглядається в нерозривному зв'язку з історичною епохою. У попередніх чотирьох типах становлення здійснювалось на нерухомому тлі світу, людина формувалася, розвивалася, змінювалася в межах однієї епохи, світ вимагав від людини відомого пристосування до нього, але сам не змінювався [7, с. 212-214].

Типологія героя роману виховання значною мірою зумовлює його проблематику, перипетії, тональність. Нею ж зумовлюється й мета, до якої прямує герой. Ю.Поп пропонував „виділити два орієнтири: 1) спрямованість до ідеалу, який втілюється або в залученні до світу мистецтва, або в соціальному радикалізмі, або ж в ескепізмі, втечі від суспільства; 2) матеріальне та честолюбне задоволення, яке здійснюється через перехід на

вищий щабель соціальної ієрархії. Важливий і шлях, засіб досягнення мети: це або бунт, або еволюція, конформізм” [137, с. 494].

„Таким чином, цей жанр вводить у літературу проблему моделі поведінки особистості в залежності від зовнішніх та внутрішніх чинників. [...] втрата цілісності та наївно-гармонійного дитячого світосприйняття, [...] пошук цієї цілісності вже на більш високому рівні через гармонізацію почуттів та розуму, особистої та суспільної свідомості та підсвідомості і, врешті-решт, здобуття істинного „Я” і справжнього місця в житті. При цьому героєві доводиться пройти через терни випробувань” [137, с. 494] (звідси набуває популярності термін М.Бахтіна – „роман випробувань”) [137, с. 494].

„Стиль роману виховання кінця XIX – початку XX ст. відображає тенденцію до ліризації, підсилення особистого начала в його розвитку: якщо в XIX ст. домінувала розповідь від 3-ї особи, то в XX ст. автор не раз зливається з героєм. [...] Друга важлива тенденція в XX ст. полягає в переміщенні центру тяжіння розповіді із сфери зовнішньої подієвості в область свідомості та підсвідомості” [137, с. 495].

Отже, перш ніж перейти до розгляду листування Івана Франка з Уляною Кравченко та Климентиною Попович як епістолярного роману виховання, слід охарактеризувати поняття „епістолярний роман”. Епістолярний роман – специфічний жанр, який походить від сполучення листа та роману, має композицію, що виявляє характеристики свого подвійного походження: з одного боку, форма листа тяжіє до особливої комунікативної структури, а жанр роману, з іншого боку, видозмінює його зміст і значення за допомогою інтроспекції та пошуку вірогідності твору [221, с. 56]. Зауважимо, що епістолярний роман – це не просто перетин двох жанрів; їх неможливо розділити, бо поєднання цих складників і формує цей жанр. Виходячи з цього визначення, а також рис, які притаманні жанру роману (охоплює досить тривалий час, композиція складається з епізодів та подій, пов’язаних між собою), можна стверджувати, що листування Івана Франка з ученицями є епістолярними романами виховання, скерованими на становлення адресаток і

розкриття подій, пов’язаних із досягненням цієї мети. Розглянемо листування Івана Франка з ученицями Уляною Кравченко та Климентиною Попович, яке відбувалося майже одночасно і основною метою якого було навчання, виховання.

Слід зауважити, що у своїх кореспонденціях до поетів-початківців письменник свідомо чи несвідомо створював власну поетичну школу. Так, отримавши листа від Уляни Кравченко з віршем, Іван Франко побачив у ньому талант і був готовий допомагати початкуючій поетці. Однак, прочитавши рукопис її повісті „Марта”, в листі від 14 листопада 1883 р. Франко закинув їй брак „наглядності” („плястики”), й порадив їй писати ліричну поезію, добре опанувавши перед тим „методу, форму”. З цією метою рекомендував студіювати книжки, „прозодію і будову вірша” (граматику Осадці), читати поезії чільних майстрів слова (Котляревського, Шевченка, Міцкевича, Словацького, інших польських поетів, а також Ґете, Гайне, Ленау, Віктора Гюго). Редагував її вірші. Письменник висловлював поетці своє розуміння поетичної творчості, скеровував до писання, давав практичні поради. У листі від 25 листопада 1883 р. до Уляни Кравченко письменник запевняв, що „кожна поезія має діло тільки з чуттям, з нього мусить плисти і на нього впливати. […] Любов до всіх людей, а особливо до всіх нещасливих, покривджених і понижених – єсть чуття далеко вище і святіше. Чи, може, по Вашій думці, женщина вміє любити тільки мужчину… Мене злість бере, коли тільки подумаю о тім! […] Невже ж таки тільки така низька любов має бути змістом цілого життя нашої женщини? […] єсли Ви так гадаєте, то Ви або й зовсім не поетка, або Ваша поетична сила ще не дозріла…” [261, с. 376-377]. Отже, Франко обстоював таку думку, що ті поети, які цікавляться лише низькими почуттями, мають ще не вироблену поетичну силу. Тому, навчаючи Юлію писати вірші, Франко надіслав свою любовну поезію „До І.Д.” (до Юзі Дзвонковської), у якій пропонував додати рядок, перевіряючи, чи вгадає вона, чи ні.

Не оминаючи хвилюючу для Уляни тему кохання, Франко соковито описав захоплення деяких поетів жінками, негативно ставлячись до замилування в поезії лише зовнішнім виглядом дівчини. Зневажливо висловлювався про жінок, які мають гарний вигляд, але порожню душу, називав їх „куклою” або „м’ясом”, яке „не мало ні серця, ні мозгу, ні характеру…” [261, с. 380].

Франко намагався стягнути Юлію Шнайдер з ідеалістичних надхмарних висот на землю і зробити з неї письменницю-реалістку. Щоб не з’являлись у її творах „калитки” і „марти”, радив їй займатись описовою поезією, яка обмежувала б політ фантазії: „Вид Бібрки від каплички дуже гарний і піддав мені гадку пропонувати Вам, щоб Ви описали його, розуміється, віршами. Се була би перша (а властиво, друга по „Бескидах”) Ваша проба поезії описової. […] чим більше в опис внесете свого я, свого власного серця і чувства, тим він буде інтересніший і цікавіший” [261, с. 432-433]. Спершу радив перекладати вірші, але незабаром – не без рації – пропонував покинути переклади. Завжди застерігав Уляну від порожніх фраз, закликав „покинути етери” (листи від 14 і 25 листопада 1883 р., 27 лютого 1884 р.). Як взірець надіслав Уляні Кравченко поему „Марія” Т.Шевченка, щоб та побачила, як „можна речі, на око прозаїчні, піднести до високої поезії” [261, с. 402]. Повертав адресатку обличчям до народної творчості.

Франко наполягав на художній достовірності поетичних мотивів та образів, джерелом якої вважав особистий досвід поета: „Ось для Вас наука – писати і в поезії, і всюди тільки правду… Що напишете о собі самій, се буде найпевніше, що о других, те вже треба через дуже тонке сито сіяти” [261, с. 432]. У його листах, починаючи від першого, багато порад, настанов, навіть нагадувань, коли його вказівки не мали бажаних наслідків (листи від 4-5 лютого 1884 р. (просив надсилати більше віршів), від початку травня 1884 р. („Ще такі дві-три посилки, і буде можна справді видати маленьку книжечку Вашого первоцвіту. […] скоро буде матеріал, я сам приймуся за його упорядкування і передам все готове до друку. Тільки Ви працюйте

дальше, а особливо вчитуйтесь в Ленау, студіюйте його форму і спосіб вираження – се Вас вилічить від наслідування Конопницької…” [261, с. 422])). Очевидно, завдяки цим порадам поезії Уляни Кравченко здобули високу оцінку вчителя: „Вірші гарні, хоч трохи занадто етеричні, метафізичні та абстракційні, як уся Ваша поезія” [262, с. 505].

Цікаво, що так, як і колись свою кохану Ольгу, Франко прохав Уляну збирати фольклор. У цьому простежується певна схожість у вихованні. Але Ольга не була поеткою, а лише помічницею Івана Франка у його літературних справах, хоч він і рекомендував дівчині писати оригінальні шкіци. Слід зауважити, що в листах до Ольги є лише загальні поради зайнятися літературною працею, а не конкретні вказівки й настанови для вироблення індивідуального стилю, як у листах до У.Кравченко.

Крім поглядів на творчість, знаходимо у листах до Уляни і Франкові погляди на кохання. Він визнавав: „Я розумію любов, але 1) тільки для людини, з котрою я можу порозумітися, з котрою міг би поруч працювати і вчитися, і 2) розумію любов не як головну ціль, але яко окрасу життя... […] може бути, що я й помиляюся… […] о тім Вам, молодшим, знати” [261, с. 380]. Навчав ученицю виробляти власні погляди й уподобання: „Уподобання єсть чувство чисто естетичне, котре попри себе допускає многі інші чувства. Мені лучалось бачити багато гарних лиць жіночих, але, поговоривши п’ять минут з властителькою того лиця, я зачинав почувати до неї якесь милосердя, котре часом переходило в злість або погорду” [261, с. 393].

Як і до Ольги Рошкевич, у листах до Уляни Кравченко Франко подавав сутність своїх переконань, поглядів на життя. Так, у листі від 25 листопада 1883 р. він писав: „А при тім же […] я й зовсім не ідеаліст, але, противно, тяжкий реаліст. Я й зовсім не такий поет, як Вам, може, з моїх віршів видалося, але сухий Bücherwürm, котрий поезії складає часом, раз на місяць, а день в день пише довжезні хрії про податки, і банки, і каси позичкові, про статистику, і економію... […] А Ви мене в ідеалісти проізвели!” [261, с. 375].

Закономірним у листах письменника є те, що він, дотримуючись соціалістичних поглядів, писав про спільну працю: „Я понимаю спільну роботу там, де двоє або більше людей, постійно, з собою стикаючись, обмінюючись думками і враженнями, мають перед собою одну ціль і стараються взаїмно допомагати собі до достиження тої цілі. […] До поняття спільної праці не вистарчає мати спільну ціль і йти до неї, хоч окремо, без порозуміння і різними дорогами. […] Коли я говорю про спільну працю, то я розумію се так, що спільник мій буде де в чім користати від мене, а я буду де в чім користати від нього, щоб ціль наша була тим ліпше достижена” [261, с. 396]. Опікуючись Уляною, Франко подавав й інші практичні поради. Так, як у листах до інших кореспондентів, Франко сам був щирим і такої ж щирості прагнув і від Уляни: „Я думаю, що між русинами, а особливо між молодим поколінням, а вже ж найбільше між поетами, повинна панувати тепла, сердечна, але безоглядна щирість...” [261, с. 371]; вимагав написання щирих листів: „Ваш послідній лист […] видавсь мені трохи нещирий… Але все ж таки я думаю, що коли ми відразу зачнем з собою лукавити, то до нічого доброго не дійдем. Для того я надіюсь, що відтепер Ви будете писати до мене по щирості, так як до своєї колежанки, без високих фраз […], а так собі попросту, одверто і без церемоній” [261, с. 377-378].

Щодо другої учениці Івана Франка, Климентини Попович, то так само найважливішою темою кореспонденції між нею та Іваном було виховання поетки, поради, рецензування. Починаючи з першого листа, виховання Климентини Попович у своїх загальних рисах нагадувало виховання Уляни Кравченко. Так, як і попередній учениці, він радив читати європейські та українські взірці поезії – Шевченка, студіювати форму, а також вивчати „прозодію”.

На відміну від Юлії, Климентині легко давалося написання віршів, про що Франко висловлювався в листі від 28 травня 1884 р., бо дівчина відразу компонувала вірші під час написання листа, а для себе не переписувала. Але Франко навчав, що „[…] діло тут таке, що чим більше будете писати, тим

легше буде […] іти” [261, с. 451]. Був у неї талант і до прози, тому він прохав її: „[…] працюйте пильно, студіюйте, що можете! Я постараюсь прилагодити і принести Вам деякі матеріали для праць прозових, щоб Ви зробили пробу…” [261, с. 460]. Письменник подав їй чіткі вказівки, як слід писати оповідання („новельку”): „Розказуйте живо, без сентименталізму і напущеного стилю. Чи я згадував Вам о тім, що варто б обробити історію того Гірболки, що палив село і котрого парубки забили? […] Скоро тільки зачнете такі речі писати і обсервувати, то побачите й самі, що чим далі, тим більше предметів буде Вам з усіх боків насуватися під перо” [261, с. 464]. Як і Уляну, він спонукав поетку писати про те, що пережила сама, – абстракційні вірші, на його думку, не цікаві для читача: „Ви самі признаєте, що у Вас є вірші „теперішні” і вірші, випливші з Ваших особистих обставин, значиться, прямо з Вашого серця. В поезії ліричній такі вірші звичайно найкраще удаються і найбільшу мають ціну… […] З того вже можете вирозуміти, що я далеко радніше бачив би від Вас поезії, випливші прямо з Вашого серця, з Ваших особистих обставин, з дійсного життя, ніж з Вашої голови, з теорії, з фантазії і прочитаних книжок” [261, с. 423-424]. І ще: „Питаюся Вас: чи для нас, для публіки інтересніші загальні […] фрази, чи, коли вже беретесь висказувати свої чуття, інтересніші іменно ті Ваші чуття, Ваші душевні обставини і факти? […] Ви нам покажіть, як Ви чувствуєте в кождім або хоч би в однім спеціальнім випадку, представте нам, якими очима глядите на своє власне окруження, на того хлопа, що йде поперед Ваші вікна, на тих дітей, що гаморять у школі, на той ліс, що шумить у віддалі, на ту ворону, що кряче на стодолі, – на що хочете. Вірте мені, се буде інтересніше для публіки, бо покаже нам менше слів, а більше життя, більше Вас самих, що єсть головною ціллю ліричної поезії” [261, с. 424]. Тобто про те, в чому мала досвід: „більше фактів, більше, як німець каже, eigene Anschaung, т.є. такого, що Ви самі бачили, чули, нюхали, смакували, дотикались, – а то пропадете!” [261, с. 425].

Крім того, Франко застерігав ученицю, що написання творів – справа серйозна; додавав до цього, що бажав би зробити з неї літератку, а вона церемониться, хоча „другі завидують” їй вже тепер [261, с. 462].

Зауважимо, що в 52-му додатковому томі до 50-томного Зібрання подано твори Климентини Попович-Боярської „Вічна любов”, „Чи найдесь?” („Колись і нині”), що їх доопрацьовував Франко. У примітках до цих віршів знаходимо спостереження, які дають змогу судити про характер і значення правок письменника: „[…] тонічний розмір міняє на силабо-тоніку; усуває цілий ряд форм слів, що суперечать нормам граматики…; розширює лексику, вводячи інший її семіотичний пласт” [252, с. 891]. По Франкових виправленнях поетка навіть не впізнала свого вірша „Колись і нині”, зрікалася його авторства й дуже хотіла б дізнатися ім’я редактора [252, с. 893]. Також у епістолі до Климентини Франко розповів про свій літературний смак: „коли б вірш Ваш був ще […] доповнений одною або двома строфками, а послідня строфка була б відповідно перероблена, – він відповів би зовсім моєму смакові […], форма людової пісні давала б новим думкам […] незвичайну силу і принаду” [261, с. 456].

У листах до Климентини Попович знаходимо цікаві розмірковування на тему, хто може бути поетом („покликаний”), а хто – ні. Франко запевняв ученицю, що всі „покликані”, але мало гідних, тобто „вибраних” [261, с. 406].

Актуальним на той час було питання про емансипацію та емансипованих жінок: „Я, звісно, сторонник і приятель якнайширшої свободи кождої людини – мужчини зарівно, як і женщини. Але, […] я бажаю, щоб та свобода проявлялася в ділах поважних, обдуманих, розумних; стіснювання свободи людської в таких ділах є і буде завсігди неволею, тиранією, супротив котрих кождий чоловік обов’язаний боротися. Інша річ – діла дрібні, побічні, не впливаючі на основний наш світогляд... В таких ділах не раз повинен, а то і мусить чоловік або сам себе ограничувати, або дати ограничитися другим. […] Женщина, котра думає на серіо, працює на серіо над своєю просвітою, трудиться для других, інтересуться всім, […] всіми тими освободжаючими

ідеями, які порушують сучасних людей, і старається по своїй змозі приноровлювати своє життя до них, т. є. жити власним трудом, […] – така женщина єсть у мене емансипована, т.є. свобідна, хоч вона цигар не курить, кіс не обстригає, з мужчинами не п'є і попід боки не водиться. Котра ж всю свою емансипацію покладає тільки в таких […] формальностях, тота не єсть нічим більше, як малпою, т.є. так само несвобідною…" [261, с. 415].

Обом ученицям письменник пропонував назбирати творів на збірку, щоб їхні імена краще запам'ятали читачі, а також дбав про публікації їхніх творів у газетах, журналах, альманахах („Зоря", „Діло", „Житє і слово", „Літературно-науковий вісник", „Перший вінок").

Цікаво, що в епістолярії Пантелеймона Куліша до жінок, теж знаходимо багато прикладів менторства. Творча праця відбирала в Куліша багато часу, тому його молодість минула без кохання. Хоч письменник і був одружений, але все-таки мріяв зустріти хорошу дівчину.

Омріяною „простою дівчиною" стала Маня де Бальмен. Йому подобалося виховувати її. Почуття до Мані – це не що інше, як дослідження та спостереження за вихованням. Але схильності до літературної праці Куліш у Мані не знайшов: „Нема в неї елементу поетичного, що один виносить нас на поверхню з безодні життєвої пошлості" [184, с. 100].

Зауважимо, що і Франко шукав жінок талановитих, радив їм плекати творчий дар. Але не задля себе, а для того, щоб жінки могли заробляти гроші завдяки своєму таланту та служити суспільній ідеї.

Куліш знайшов талант у Лесі, доньці поміщика Милорадовича. Є.Нахлік у своєму дослідженні писав: „Тодішнім Кулішем керувало максималістське прагнення знайти свій інтимний ідеал – жінку, яка повністю задовольняла б його в душевному, духовому й еротичному планах..." [184, с. 104]. Закоханий письменник надсилав їй книжки, радив вивчати історію України, наставляв, що справжнє кохання мусить бути „в інтересах громади", виховував з неї національно-свідому дівчину-українку: „[…] попрочитуйте всячину, що про неї (історію. – Л.З.) написано […]; посписуйте собі […] деякі случаї, імена,

роки… […] А послі оглянетесь і на сусідськії історії; розберіть московську історію, […] і польську, а далі і німецьких царств” [73, с. 267] (згадаймо листи Франка до Уляни та Климентини – забезпечення літературою, поради вивчати прозодію та будову вірша, виголошення поглядів на кохання. Або до Ольги Рошкевич – надсилав літературу, критику, радив їй робити переклади, писати шкіци, збирати народну творчість. Відмінність лише в тому, що Франко давав поради за потребою, не нав’язливі, без учительної приписки і повчання „як треба жити”).

Так, В.Домонтович у розвідці „Романи Куліша” характеризував його листи до жінок так: „Епістолярний стиль Кулішевих любовних листів – стиль любовного експерименту. […] Він розкриває перед Милорадовичівною логіку своїх міркувань і висновків. […] Куліша цікавить не тільки почуття, а й техніка почуття. Він уподібнює себе Стендалеві, що в книзі „Про любов” сподівався на підставі логічної аналізи кохання дійти твердих і непохитних висновків у сфері любовного почуття” [73, с. 290].

Ідеал жінки Куліш вбачав у Маркові Вовчку – письменниця була жінкою емансипованою, що означало для Куліша те, що дозволено все. (Франко теж позитивно ставився до емансипованості жінки, але для нього це були проблеми свободи вибору, рівності між чоловіком і жінкою, про що йдеться у листах як до Ольги Рошкевич, так і до Уляни Кравченко та Климентини Попович). Але Марко Вовчок все-таки не поїхала з Кулішем за кордон, а обрала іншого – Тургенєва. Куліш опинився на грані недуги. Тепер він линув думками до покинутої дружини [184, с. 139].

У Полтаві Куліш познайомився з Ганною Рентель, в якій його вабила непорочна душа; в ній письменник побачив споріднену душу; єднав їх і потяг до читання. Саме до неї він писав найбільш дидактичні листи. Письменник розгорнув у них цілу програму розв’язання жіночого питання в дусі Чернишевського, давав їй для прочитання „Космос” Гумбольдта, ботаніку, книжки з природознавства, інші серйозні й модні наукові праці (Франко, повчаючи жінок, також не обмежувався суто художніми творами). У листах

до Ганни Куліш ознайомив її з ідеєю емансипованого шлюбу: „У Вашого чоловіка може бути одна путь, у Вас зовсім інша в духовному відношенні. Вільність стосунків повинна обороняти моральні права кожного” [184, с. 157]. Письменник навіть повчав, як їй поводитися з чоловіком, щоб той не обрид і щоб не згубила своєї ціни в його очах. Такі листи нагадують радше уривки з „Фізіології шлюбу. Поради новошлюбним молодим”, ніж листи до коханої.

Своїм адресаткам Франко давав і інші, зокрема й побутові поради (і у цьому простежується певна схожість з П.Кулішем): він повчав Климентину, як треба набиратися здоров’я і фізичної сили, давав „гігієнічні поради” [261, с. 460]. Навіть пропонував свого лікаря, Сельського. Радив, що їсти, щоб з’явився рум’янець на личку. Уляні ж рекомендував переїхати на працю до Львова, навіть підшукував місце роботи. Усі ці поради – дружні й ненав’язливі, так би мовити, необов’язкові до виконання. У Франка не було тої „пози повчання”, менторства, які притаманні Кулішевим листам [73]. Франко був товаришем, братом по перу, і своєї позиції не змінював.

3.3.3. Тематика і проблематика інтимно-сімейного епістолярію Івана Франка. Зважаючи на те, які питання порушуються на сторінках інтимно-сімейного епістолярію, можна зауважити, що він досить близький до роману-сімейної хроніки.

У теоретичній літературі поняття „роман виховання” і „роман-сімейна хроніка” мають спільні риси.

Як було зазначено вище, у романі виховання особистість проходить крізь усі періоди свого біологічного та інтелектуального розвитку. Суттєву роль у порушенні та вирішенні проблем у ньому відіграють автобіографічні моменти, зокрема, дитячі та юнацькі травми і фрустрації автора. Письменник нерідко прагне позбутися болючих і тяжких спогадів, довіряючи їх паперові, причому в залежності від національної літературної традиції вони фіксуються з більшою чи меншою мірою відвертості (відвертіше у французькій літературі, більш завуальовано в англійській та російській).

Таким чином очевидною є безсумнівна близькість роману виховання та біографічного роману.

Все вищеназване підводить до висновку про типологічну близькість роману виховання і роману-сімейної хроніки: сімейна хроніка майже завжди є романом виховання, але роман виховання не завжди – сімейною хронікою (в цьому випадкові іноді використовується термін „роман одного героя” – „Червоне і чорне” Стендаля).

У XIX – XX столітті роман виховання плідно розвивається у напрямку традиційної сімейно-етичної проблематики. Роман-сімейна хроніка в українській літературі представлений творами „Пан Халявський” Г.Квітки-Основ’яненка, „Люборацькі” А.Свидницького, „Старосвітські батюшки та матушки” Івана Нечуя-Левицького, „Марія” Уласа Самчука, „Тіні зникомі. Сімейна хроніка” Валерія Шевчука.

Слід зауважити, що центральними темами в листуванні подружжя Франків були питання, присвячені здоров’ю, побуту та вихованню дітей.

Перебуваючи далеко від чоловіка, Ольга часто повідомляла йому про поведінку дітей, зокрема Андрія: „Хлопчик мене радуйе і печале разом, начинае дуже капризничать, усе хоче бути на моиіх руках. […] Вийду в другу хату, а він хникае, хникае аж доки я не витримаю й прийду до него. Як жеж він знай[е], що я йду далеко, то сидить тихо і засинае без мене під співи няни” [274, с. 167].

Франко співчував дружині, хотів, щоб вона могла відпочити, найнявши когось для сина: „А дуже б треба тобі трохи віддихнути, а то ти чисто замучишся з тим хлопцем” [262, с. 160].

Влітку Ольга забирала дітей зі Львова, і вони їхали до Нагуєвичів чи винаймали хату десь поблизу міста, бо Іван Франко радив дружині, щоб частіше діти перебували на свіжому повітрі.

Ольга, у свою чергу, робила все можливе, щоб забезпечити дітей усім необхідним: „За дітей також не трівожся. З твоєв отлучкой жадних лишеній

вони не будуть мали... Андруся зовсім добре говорить, а Тарасько уже стає сам на ноги, певне, як буде здоров, то до року ходитиме” [274, с. 172].

Писала Ольга і про те, що люблять робити і куди ходити їхні діти: „Ну, а мои дітуси мають ся добре: и до ставка люблять ходити, и на ягоди, и до будки, де машина йде, взагалі багато мають пріємностей и навіть трошки поправились” [274, с. 178].

Знаючи, що Франкові буде приємно подивитися на діточок, Ольга хотіла сфотографувати їх і зробити сюрприз татові [274, с. 185].

Франко радив дружині пильно доглядати дітей: „Лист твій прийшов мені досить несподівано і врадував мене дуже звісткою, що діти наші здорові. Чому ти мені не пишеш, що вони поробляють. Прошу тебе, пильнуй їх. Ось сими днями 5-літня дочечка проф. Стоцького померла, поївши черешень з кістками, одна кістка зайшла в сліпу кишку, і дитина, страшенно промучившись шість день, умерла” [262, с. 282]. На це Ольга відповідала чоловікові: „За дєтей ты не безспокойся, берегу я их пуще своего ока. Але против случайностей нічого не поробиш. От Тараско уже три раза падав у ямі. Остатній раз навіть дуже міцно, бо підбив собі плече і око, але тепер уже і сліду нема” [274, с. 191].

Незважаючи на зайнятість, Франко завжди знаходив час довідатися про здоров’я дружини й дітей: „Чому ти не пишеш мені більше про дітей? Баба допитується, чи Петрунько вже ходить, чому Тараско так часто в яму паде і що робить Андрусько, чи кріпший став, чи виріс? Мені інтересно би було знати і про тебе: чи спиш добре уночі, чи здорова, чи покріпшала дещо?” [262, с. 287].

Не забувала Ольга розповісти й про щоденне піклування: „Тепер, здается, буде погода, і дітей треба було б виводити на спацер, та ніяк не зберу іх: у ідного шубка есть, так бутіків нема добрих, а у другого – і того, і другого нема” [273, с. 176]. І ще: „[…] Петрушка […] проявляе буйство, не знаю, що й робити, що придумати, де б вони мугли зужитковувати свою силу: чи гімнастику, чи кольця купити, а то страшенно бьются... Усі

подряпани ходять… На Тараска зробило враженнє оповіданнє за Байду (взяте з пісні). Все питав, як віра виглядає, за котру повісили Байду” [273, с. 178].

У листі від 25 жовтня 1892 р. письменник наполягав, щоб вона купила все необхідне [262, с. 360].

Дбаючи про виховання дітей, Ольга розповідала чоловікові, які вони мали успіхи, чого вже навчилися: „Тарасишко дуже цікавий, що ти робиш у Відні і чему вчишся? Андруся питае, коли ти прийідешь? Петрушка рідко коли згадуйе і то більше, як старші заговорять, а за то часто падае. Гандзя виросла трохи, але з годуванєм іі завше клопіт” [273, с. 184-185], повідомляла про їх перші уроки: „Посилаю тобі пробу пера твого синішки. Его успєхами я дуже тішуся” [273, с. 185], „Наш Тарасишко надзвичай спосібний, усі літери починае знати, усі німецкі слова, що Андруся не знае, він говорить найборше. […] Жалко тілько, що ты тепер не можешь маты вплу на его умисловій розвій” [273, с. 190].

Про те, що Франко полюбляв природу і хотів прищепити й дітям таку любов, писала Анна: „Зате ж вечори мали свою насолоду й таємний чар, особливо перед тим, як мама клала нас спати. Ми звичайно обсідали тата […], і тоді тато оповідав нам чудові байки й казки. Ми, малі діти, очаровані буйною фантазією казок, зовсім ще не розрізняли фантазії від правди, і вірили свято, що справді звірі говорять, і кожне звірятко – […] не було для нас просто звірятком, це були одуховлені істоти” [99, с. 465-466], й підтверджують листи Ольги: „[…] діт[ям], повна воля, цілий день на дворі, навіть і в слоту іх дома не утримаемо. Ходемо в ліс, лапаемо рибки з Ясем Рибяковим. Хлопці перезнаемились і подружились зі всіми пастухами” [273, с. 194].

До того ж, дуже часто Франко влаштовував сімейні прогулянки на лоні природи, розповідав дітям про рослини, тварин, гриби, рибу. Дочка Анна згадувала, як під час прогулянок на природі Франко сказав їй „важливу правду життя”: „Коли біжиш вперед, скоро втомишся і мусиш часто

відпочивати; коли ж ідеш поволі – відпічнеш тоді, коли дійдеш до цілі” [99, с. 466].

Натхнена Франковими розповідями, Ольга задумала видати друком збірку казок для дітей: „На перший раз вибирає казки звірячі. Маємо надію, що коли не „Просвіта”, то Тов[ариство] педагогічне видасть сю книжечку”, – зазначав І.Франко у листі до М.П.Драгоманова 11, 19 березня 1894 р. [262, с. 474].

Отже, саме ті казки, мабуть, і розповідала Ольга дітям, а у Франка питала, як треба подавати дітям деякі події: „Першу казку розказалам Андрусеви, але на тому місці, де приходить, що тато оженив сина, він питає: „Що се значить?” […] Значить, дітям треба інакше говорити. А старшим, хоть бы й селянам – інакше, бо таки вирази, як оженити, будуть для тим зрозуміли” [273, с. 197-198].

Іноді дружина повідомляла Франкові цікаві подробиці з життя їхніх діточок: „Андруся дуже втішився тим маркам, що ты йому прислав. І по тому поводу була зараз же бійка межи хлопцями. Навіть Гануся розплакалась... Тарасишко дістав нату<р>альне показанє… […] Були мы всі на оборі, він заганяв худобу. „Я боявся, щоб мене не сколола быня, і став коло Цыгана (пса), а він мене укусив [з]а ручку”. Да, Цыган оказався зрадливым і укусив Тарася за ручку, но досить злегка, найглубше місце лишилось від кликового зуба” [273, с. 196].

Коли діти підросли до шкільного віку, Франко допомагав їм у навчанні: „Тато слідкував за нашими поступами у школі; […] він заходив до нас, розпитував хлопців, що вчаться, роз’ясняв їм і помагав розв’язувати задачі, помагав у перекладах з латині чи греки. Це був мій батько, що водив мої не привиклі і непослушні пальчики творити перші букви спершу на табличці, а потім на зшитку. Він помагав виучувати вірші, жартував, хвалив і ганив…” [99, с. 479].

Дозволяв батько розглядати книжки, яких було в нього чимало: „[…] книжки лиш дуже рідко дозволяв нам тато оглядати і то тільки тоді, коли спершу нам докладно помили рученята й личка…” [99, с. 467].

А.Трегубова згадувала про методи виховання дітей, що їх дотримувалася Ольга: „[…] сестра ніколи не карала дітей. „Це мої помічники й розмовники”, – казав Франко… […] І Франко був цілком задоволений сім’єю й дітьми: він відпочивав у сім’ї не тільки фізично, але й духовно, знаходячи собі в сім’ї енергію до праці” [245, с. 159].

Підсумовуючи вище сказане про виховання дітей, наведемо слова Анни Франко: „Так-то ми, четверо „Франчат”, виростали під дбайливим оком батька, ведені люблячою рукою мами. […] Вони (школа та вчителі – Л.З.) були дальшими учителями і провідниками на визначеній татом дорозі: „Бути цілим чоловіком” [99, с. 481].

Друга важлива тема, порушена на сторінках листування, – написання докторської дисертації.

Саме Ольга була ініціаторкою того, щоб її чоловік захистив дисертацію і працював доцентом в університеті. Іван Франко не вірив у те, що йому дозволять обійняти цю посаду, але писати дисертацію все ж погодився.

Як відомо, Франко звернувся до професора Омеляна Огоновського з темою своєї роботи – „Літературний рух русинів 1848 року”. Огоновський відхилив її. Друга тема – „Політична поезія Шевченка 1840 – 1846 років” теж не сподобалася професорові, і, нарешті, було обрано тему, далеку від політики – про церковні пісні. Але письменник, працюючи над церковними піснями, не міг не торкнутися політичної системи, що й спричинило його непорозуміння з Огоновським.

Ольга запропонувала Франкові знайти іншого керівника. У листі від 30 травня 1890 року Франко повідомляв Драгоманова, що хоче „сідати до докторського екзамену не у Львові, а в Відні, під Ягичем, котрий […] не вважає мене своїм ворогом” [262, с. 254].

На шляху до написання й захисту дисертації Франко зустрівся з кількома перепонами. По-перше, з працею в газеті „Kurjer Lwowski”, де на нього випав ще й обов’язок коректора. Ольга намагалася в цьому допомогти чоловікові. У листі від 29 червня 1890 р. вона писала: „[…] навєрно, корректа Курьера спала на тебя, а ты снова не имєешь времени кончать свою работу…” [274, с. 179].

По-друге, не мав письменник і відповідних умов для напруженої наукової праці: вдома – діти, у Відні – відсутність помешкання. Ольга в листі докоряла: „Я ніяк не розберу, чому це ти не сідаешь за роботу... Як же ще так вийшло? Мав бути разом зі Щуратом, а тепер і хати вільноі не маешь…” [274, с. 184].

По-третє, для складання докторського іспиту слід було мати вісім закінчених семестрів, у Франка ж було сім. Львівський університет не прийняв Франка на восьмий семестр. Тоді він звернувся до Чернівецького університету, де й закінчив курс навчання. На жаль, поїхати відразу до Ягича Франко не зміг – не було грошей. До Відня він поїхав аж восени 1892 року. Там він почав працювати над докторською дисертацією про Варлаама і Йоасафа, а для заробітку продовжував писати повість „Для домашнього вогнища” польською мовою.

З листів Ольги до Франка бачимо, що вона зі всіх сил бажала йому допомогти, бо бачила в ньому талант ученого: „Ти, як бачу, уже и не згадуешь за докторат, вижу, що тобі лишь казалось, що ти можешь достигнути того, чего захочешь; он смот[р]и, какую дисер. книжку выдал Арабажин. […] […]попробуй ты обернутся ще раз до Огоновского, на що тобі тілько роботы, перекладати диссертацію у Відні ще строже, если будешь держать у Ягича. […] […] при уравненіи прав Русинов, може, і для тебе знайтись кафедра…” [274, с. 189].

Але постійне нагадування й нарікання Ольги спричиняло між ними непорозуміння та сварки. Франко, як свідчить його лист, не мав надії на отримання посади доцента: „Ти пилиш мене за докторат, не бійся, я не ждав

на твоє пиління, вчусь до нього […], але по совісті тобі кажу, вчусь не для якої-небудь практичної цілі, а тільки щоби догодити твоїй дитинячій амбіції. Бо се я знаю напевно […], що кафедри мені при жоднім австрійськім університеті не дадуть – не для того, що я русин, а для того, що я „політично намаркований”. […] Те, що ти мені пишеш про роботу Арабажина […] показує тебе в тім же самім світлі, що й попереднє. Гарну роботу зробив Ар[абажин], се так […], але ти не питаєш, як довго він над нею робив і при яких обставинах? А робив він около 4 літ, робив зі свобідною головою, не маючи ніякої другої роботи ані турботи, користуючись сказівками і поміччю професорів, їздив до Варшави, […] котрі з симпатією і розумінням слідили за його роботою, а не шпилькували його. А ти тичеш мені в очі, чому я такої роботи не зробив!” [262, с. 283-284].

Ольга заспокоювала чоловіка як могла. Їй теж було нелегко – залишитися одній з чотирма дітьми, не маючи достатньо грошей на їхнє утримання: „Ты напрасно гадаешь, що я сама не вижу, як ты робишь и мучится... Мовчу про тебе, не говорю нічого й про себе, а як треба терпіти, то й терпится поки найдется якій вихід. Не всім же приходится лишь по розам ходити...” [274, с. 191].

Ольга переймалася проблемами чоловіка, зокрема необхідністю перекласти дисертацію на німецьку мову [273, с. 177].

На час закінчення дисертації матеріальне становище Франків було дуже скрутне, Ользі з дітьми довелося їхати до Нагуєвичів, бо винаймати помешкання не вистачало грошей. Хоч родичі Франка й прийняли її з дітьми, але Ользі не було там дуже добре, адже час їх гостювання затягся, хоч чоловікові вона про те нічого не казала, лише просила швидше завершувати навчання: „Добре було, як би ти скінчив уже дісертаці<ю> і лиш[ив] йійі у Ягича” [273, с. 192]; навіть пропонувала розповісти Ягичу про матеріальну скруту: „Я б тобі радила поговорити з ним.... А може, на умілостівленє нау[кового] Бога прислати нашоі сільськоі шинки?” [273, с. 199].

Нарешті Франко написав дружині, що дисертацію завершено, з відзнакою складено екзамен зі славістики та латинської мови 20 червня, а 28 – з філософії. „Приходиться тепер зачекати тільки на промоцію, т. є. торжественний акт, на котрім об'являть публічно уділення такому-то степені доктора, після чого вручають і диплом…" [262, с. 410].

У відписі від 25 червня 1893 р. Ольга висловила радість з приводу завершення роботи і питала про подальші плани: „Дуже мене і нас всіх втішила відомість, що ти незадовго прийідешь, а мене особисто відомість, що ты зробив екзамен, я вже зовсім приході<сла> в отчаянє, що Ягич не читає твоі роботу, […] сюрприз вийшов зовсім неожиданий, що не дало мені заснути цілісеньку ніч. Цікавам тепер дуже, як ти поступишь далі. Поговори з Ягичем, може б він тебе представив яко доцента Львівського університету або й Черновецкого" [273, с. 202].

Ольга хотіла, щоб її мрія здійснилася і чоловік отримав посаду доцента. Вона думала, що Ягич зможе допомогти йому. Франко ж їй відповідав: „Ягич не має тут ніякого права представляти мене куди-небудь: право таке має тільки сенат […] університету, […], а тільки коли сенат згодиться і подасть міністрові до затвердження, міністр може запитати Ягича о його думку... Але коли львівські професори мене відкинуть, то справа не дійде до міністра" [262, с. 410].

У цей час помер професор Львівського університету Огоновський, і у Франка з'явилася можливість подати свою кандидатуру на заміщення вакантної посади – „габілітуватися". „І ось 20 березня 1895 року газета „Діло" повідомила, що 22 березня 1895 року о 5-й годині пополудні відбудеться пробна лекція Франка на тему: „Розбір „Наймички" – поеми Т.Г.Шевченка" [53, с. 144]. У листі від 26 березня 1895 р. Франко писав А.Кримському: „Я сьогодні або завтра їду до Відня старатись о затвердження моєї габілітації. Якби Ви знали, яке болото сплетень, інтриг і хитрощів я мусив перейти сими часами, поки дійшов до тої габілітації, а кілько ще прийдеться перейти на будуще! […] Маю надію, що мені удасться

перебороти противності, а властиво сказати: перебороти русинів…” [263, с. 35-36]. Лист від 11 травня цього ж року свідчив про те, що справа з його затвердженням не просувалась: „З моїм професорством ще далека історія. Я габілітувався у Львівськім університеті на доцента руської літератури і етнографії, та досі ще не затверджений міністерством” [263, с. 43]. Невтішні відомості подав письменник у листі до А.Кримського від 30 липня 1895 р.: „Моєї габілітації на доцента руської літератури міністерство не затвердило на внесок намісництва” [263, с. 49].

Така новина була для родини Франків дуже прикрою, бо це означало, що Франко ніколи не отримає роботу. Ілюзії Ольги розвіялись.

На сторінках інтимно-сімейного епістолярію Івана Франка відображено різноманітні питання, які свідчать про багатоаспектність зацікавлень письменника, журналіста, редактора, перекладача, фольклориста, – всі вони відбилися у кореспонденціях до дружини. Крім того, листування Франка з дружиною свідчить про його зацікавлення громадськими і політичними справами: він мав намір співпрацювати з молодіжним рухом; розповідав про демонстрацію у Відні, у якій взяли участь Левицький, Щурат.

У листуванні Івана Франка з дружиною відбилося ставлення його до інших редакторів і письменників, стосунки з ними: непорозуміння з Кобринською; хвороба Михайла Драгоманова; чвари з Коцовським.

Аналізуючи інтимно-сімейне листування Івана Франка до дружини, слід звернути увагу на епістолярний масив Пантелеймона Куліша до Олександри Білозерської та Михайла Коцюбинського до Віри Дейші.

Листи Куліша до дружини – своєрідний щоденник, де він розповідав про літературні та редакторські справи.

На відміну від Куліша, Франкові погляди на родину дещо інші. Незважаючи на захоплення Целіною Журовською, Франко піклувався про дружину, про дітей, намагався працювати так, щоб вони мали їжу та одяг. Якщо Куліш не бачив у дружині поетизму, то Франко зробив з Ольги Хоружинської собі помічницю у літературних та видавничих справах. Хоча й

у його родині були дисонанси між ним та Ольгою, та він не розходився з дружиною, як Куліш з Білозерською.

Михайло Коцюбинський у своїй кореспонденції до дружини дуже емоційний, сумував без неї: „Зараз уявив собі тебе в капоті і так схотілося побачити тебе, як от дитині часом захочеться чого, до сліз” [115, с. 107]. Закоханість письменника підтверджують звертання: „кохана Вірунечко”, „рибочко”, „дитиночко моя рідно”, „серденяточко”. (Франкові листи до дружини так само вказують на закоханість, хоча у нього не було занадто вираженої ніжно-пестливої лексики, він більш стриманий у почуттях).

У листуванні Коцюбинського міститься чимало побутових деталей – аж до розкладу дня і опису страв. Листування ж Франка має більш діловий характер, хоч побутові деталі теж наявні.

3.4. Універсалізм Івана Франка: індивідуальний стиль інтимного епістолярію

В.Гладкий свого часу писав: „На листах І.Франка виразно відчутна печать його могутнього духу. З листів поета владно проступає вроджений розум Каменяра, оте всеохоплююче, синтезуюче мислення вченого. Його листам, як і творам, притаманні послідовність у викладі думок, схильність до критичної оцінки явищ і фактів, сила логіки й наукова аргументація суджень” [40, с. 15]. У своїх дослідженнях вчений зазначав, що в різноманітному й численному епістолярному масиві Івана Франка немає листів, в яких були б першоваріанти чи окремі ескізи художніх творів. Але дослідження епістолярію Івана Франка потрібне в аспекті вивчення індивідуального стилю, який формується не лише під час написання мистецьких творів, а й листів, у яких відточується стиль майстра.

Все це свідчить не лише про обізнаність автора щодо техніки написання листів, але й про філологічний хист та схильність до раціонально-логічного мислення.

Слід зазначити, що впродовж століть сформувалася канонічна структура листа, яка у класичному варіанті передбачала: привітання (воно включало і звертання як першоелемент цього структурного компонента); домагання прихильності; розповідь; прохання; закінчення-прощання. Кожний лист повинен був містити хоч би два з названих компонентів, включаючи й обов'язкові змістові формули, і замість підтвердження отримання листа – вияв радості з цього приводу, що прив'язувало цей лист до попередньої кореспонденції, запитання про здоров'я і стан справ тощо. З часом з'явилося спеціальне позначення P.S. („post scriptum" – „після написаного"), що означало необхідність суттєвої дописки прощальної формули.

Аналіз інтимного листування Івана Франка дає підстави констатувати, що воно містить як традиційні елементи (звіт про стан здоров'я, опис побуту (поза домом), та, як правило, заклопотаність з приводу мовчанки адресатів), так і нові (образні вислови нових вражень або рефлексії та висновки з приводу подій, які відбувалися). Отже, структура Франкових листів є канонічною (лише за деякими винятками відсутніми є звертання-привітання або прощання, дуже рідко містять домагання прихильності). Л.Вашків справедливо зауважувала, що часто в листах письменників „відбувається певна дифузія структурних елементів: формула привітання накладається на формулу домагання прихильності, а розповідь нерозривно пов'язується із висловленим у листі проханням; є випадки накладання компоненту прохання на формулу домагання прихильності" [24, с. 158].

Логіка розвитку листа пов'язана з особливостями його композиційної побудови. Любовним листам письменника притаманна послідовність, логіка викладу, обґрунтованість і аргументованість суджень. Логічним є перехід від однієї думки до іншої: „Тепер іще кілька новинок!" [261, с. 46], „До новин мушу причислити також і те…" [261, с. 47], „Затим до літератури!" [261, с. 91], „Натепер, однако, головна річ кореспонденції…" [261, с. 100], „А тепер до нашого діла!" [261, с. 106], „А тепер до ближчих фактів" [261, с. 128], „Насамперед розповім ти дещо про наші тутешні діла" [261, с. 137],

„Зачну від деяких приміток на твій послідній лист” [261, с. 138], „І ще одно, чисто теоретичне питання” [261, с. 155] тощо.

Листи Івана Франка до учениць також логічні за своєю побудовою. На чітку структурованість листів вплинуло знання традицій побудови епістол різних часів. Про чіткість стилю викладу в листах Івана Франка свідчить і наявність роздумів, де думки викладаються по пунктах (листи від 13 квітня, 20 квітня, 9 червня, 19 червня 1884 р. до Климентини Попович).

Щодо інтимно-сімейної кореспонденції, то Франко не зраджував своєму стилю. Так, про логічність викладу свідчать фрази: „А діло, про котре я хотів писати Вам, ось яке” [261, с. 543], „Поперед всього замічу Вам…” [261, с. 543], „Ставлю се питання як гіпотезу і прошу Вас обдумати його як гіпотезу” [261, с. 543], перехід від однієї думки до іншої: „Як бачите затим…” [261, с. 554], „Ще одно мушу Вам сказати…” [261, с. 555], „Та ну до діла!” [261, с. 559], „Та й тепер ще!” [261, с. 584], „Питаєш про паню Кобринську” [262, с. 283], „Щодо казок…” [262, с. 405].

Показником інтимних почуттів автора до адресата виступають в листі, у першу чергу, саме кільцеві елементи епістоли: привітання-звертання та прощання.

Епістолярний текст, як уже йшлося вище, – явище комунікативне, в якому виразно простежується залежність змісту листа, його форми, теми, манери мовлення від конкретного адресанта й адресата. Цим зумовлений механізм прагматики автора й реципієнта. У зв’язку з цим індивідуалізованого характеру набувають форми звертання, прощання, побажання – основні композиційні елементи листа.

С.Богдан наголошує: „Спілкування з приватною особою, точна фіксація адресата, родинні або ж товариські взаємини створюють необмежені можливості для розкриття авторської індивідуальності, про що свідчить поява оригінальних звертань, часто створених самими адресантами... [...] Такі звертання цікаві не лише для мовознавця, але й для психолога, позаяк

передають атмосферу листування, а отже, й психологію спілкування мовців” [12, с. 31].

Розглядаючи листування Івана Франка, слід зазначити, що письменник у своїх перших листах до коханої Ольги Рошкевич взагалі уникає звертання до дівчини (аж до листа від 29 лютого 1876 р., який було написано українською – попередні листи, крім першого, німецькомовні). Про що може свідчити такий факт? По-перше, про невпевненість у тому, як сприймуть його почуття; по-друге, він не міг, не дізнавшись про ставлення до нього, звертатися до неї так, як до обраниці серця. Але чому тоді Франко не звертався до неї „Шановна пані”, „Ласкава пані”, „Високоповажна пані”, як до інших кореспонденток-дівчат (Уляни Кравченко, Климентини Попович, майбутньої дружини Ольги Хоружинської)? Можливо, молодий письменник був справді дуже сором’язливим юнаком, який спочатку навіть боявся назвати ім’я коханої особи, можливо, ті звертання йому здавалися занадто офіційними для тої, яку він хотів назвати коханою. Лише після того, як Ольга відповіла Франкові взаємністю, він почав звертатися до неї „Любимая!” (лист від 29 лютого 1876 р.) [261, с. 46]. До цього часу й прощання Франка були чемними й дещо абстрактними (вони швидше стосувалася всієї родини, ніж самої дівчини. Наприклад: „Передайте сердечні вітання Вашим батькам, панночці сестрі та братику й прийміть мою найщирішу дяку за все те добре й приємне, що я зазнав у Вас на святках. До побачення! Іван Франко” [261, с. 21]). Натомість, вже починаючи з листа, в якому вперше письменник назвав Ольгу коханою, прощання набувають тих пестливих форм, які притаманні листам закоханих: „Прощай, душе моя! Най бог, крім твоєї любові, не шле мені щастя, всяку радість най пішле тобі! Прощай! Відписуй скоро і не забувай свого вірно люблячого Івана!” [261, с. 48]. Різкої зміни у привітально-прощальних формулах набуває листування Франка після того, як він відбув арешт. З’являється офіційне привітання „Ласкава пані”, або письменник знов уникає привітальних формул.

Зауважимо, що найбільшої емоційності та експресивності привітальні та прощальні формули набувають після зустрічі Івана Франка та Ольги у Львові (лютий 1879 р.) та напередодні побачення, наприклад, лист від 7-8 лютого: „До звидання, зірко моя, до скорого, милого звидання! Ах, ще 6 чи там 5 день, як їх переждати, а не впасти в гарячку? Цілую тя щиро, гаряче. Твій нар[ечений] Іван” [261, с. 157]. В останніх листах до коханої, перед її одруженням з Озаркевичем Франко звертався до Ольги як до друга: „Прощай, дорога приятелько! Твій Іван” [261, с. 197].

На жаль, листи Франка, написані після Ольжиного заміжжя, не збереглися, і ми не можемо напевно сказати про те, як письменник звертався до дівчини: вважав її коханою чи приятелькою. Але, можна припустити, що Іван Франко звертався до неї як до друга, адже розумів, що втратив Ольгу назавжди.

У листах до коханої письменник дотримувався етикетних норм, використовуючи пошанну форму множини. Зокрема, у перших німецькомовних листах він звертався до неї на *Ви*, потім, пишучи листи по-українськи, називав на *Ти*, що свідчить про ближчі стосунки. Але, коли Франко відновив листування з Ольгою після виходу з в’язниці (лист з початку березня 1878 р.), а також тоді, коли він гнівався на кохану всерйоз або жартуючи, він звертався до неї на *Ви* (від 14 червня 1878 р., від початку червня 1878 р.).

Щодо привітально-прощальних формул в інтимно-дружній кореспонденції, то перші листи Івана Франка до поеток-учениць містять суто офіційні формули звертання та прощання: „Ласкава пані і дорога товаришко!” (до Уляни Кравченко); „Високоповажна пані”, „Ласкава пані” (до Климентини Попович). Такими є й закінчення-прощання: „Ваш щирий друг Іван Франко” [261, с. 372] (до Уляни Кравченко); „[…] а тим часом поручаюсь Вашій ласці і остаюсь Ваш щирий, Іван Франко [261, с. 405] (до Климентини Попович).

Проте, по мірі того як стосунки Івана Франка ставали інтимнішими, змінювався й характер звертань: „Дорога панно Юліо!” [261, с. 408], „Дорога панно Клементіє!” [261, с. 454] та прощань: „Стискаю Вашу руку. Ваш Іван Франко” [262, с. 7], так само і до Климентини Попович [261, с. 445]. До обох учениць Франко звертався: „Дорога товаришко!”. Але більш пустотливими та ніжними були звертання до Климентини Попович: „Дорога мухо!” [261, с. 461], „Дорога панно Климцю!” [261, с. 462]. До Уляни Кравченко Франко звертався: „Дорога сестричко!” [261, с. 507].

Одразу ж після одруження Франкові листи до учениць знов набувають офіційного тону – й це не дивно, бо не лише письменник, й адресатки були вже одружені, а жартівливо-пустотливі звертання та прощання стали недоречними.

Зазначимо, що до поеток Франко звертався у листах завжди на Ви, ніколи на ти, як це було з коханою Ольгою Рошкевич у суто любовному листуванні.

Слід зазначити, що найбільш стримані звертання були звернені до дружини Івана Франка Ольги Хоружинської. Починалися перші листи з офіційного звертання „Ласкава пані!”, згодом письменник називав майбутню дружину „Дорога Олечка!”. Але ні разу: ні до одруження, ні після нього – письменник не назвав її коханою, любою, як називав Ольгу Рошкевич. (Отже, мабуть, Франко й не кохав її, а лише був прив’язаний як до тої жінки, яка народила йому дітей). Інтимнішими в цьому плані були закінчення-прощання. Так, від „Стискаю Вашу руку”, яке було притаманне й інтимно-дружньому листуванню, напередодні одруження письменник писав Ользі: „Цілую Вас сердечно”, що свідчить про перехід їхніх стосунків до тих, які мають бути між справжніми нареченими. Після року сімейного життя з Ольгою Франкові прощання стають палкішими й ніжнішими, що є показником якщо не кохання, то хоча б прив’язаності до дружини: „Цілую тебе щиро і всіх, хто там у вас є з близьких мойому серцю. Бажаю тобі доброї забави і прошу тя, проводи час якнайвеселіше, не турбуйся ані мною, ані тим,

що тут діється, нагуляйся, і натішся, і набалакайся з людьми, щоб набрала знов з на рік сили і бодрості для життя в Галичині. І пиши мені якнайшвидше! Ще раз цілую тя. Твій Іван” [262, с. 100] та: „Пиши мені, як живеш і що у тебе чувати. Цілую тя, моє серденько, і здоровлю знакомих. Іван” [262, с. 117]. Згодом у прощаннях відчувається турбота батька за дітьми: „Оце і все наразі. Просив би я тебе, щоб і ти написала мені дещо, та боюсь, що у тебе часу не найдеться. Надіюсь, що хлопчик наш здоров, цілую його. Кланяюсь усім знакомим і добрим приятелям і цілую тебе, моя дорога Олькуха, з цілого серця. Твій Ів” [262, с. 167]; „Цілую тебе щиро, моя голубочко, ураз із мальчиком, і кланяйся від мене всім знайомим. [...] Твій Ів” [262, с. 168]. Проте, з часом Франко, мабуть, на перше місце ставив Ольгу як матір своїх дітей, а не дружину, звертаючись до неї „Дорога мамо!”. Вживаючи пошанну множину, Франко не одважився назвати Ольгу Хоружинську аж до одруження на „ти”.

Отже, на нашу думку, найбільш інтимними, ніжними й сердечними були звертання-привітання до Ольги Рошкевич, в яких відбивається велике кохання письменника. Звертання-привітання Франка до дружини свідчать про почуття інше, так би мовити, „сімейності”, близькості, іноді звички, але аж ніяк не пристрасного кохання. Щодо інтимно-дружнього епістолярію, то Франко іноді переходив межу дружніх відносин і наближалися до більш інтимних, але знов-таки не пристрасно закоханих, як це було з першим коханням.

Інтимний епістолярій письменника свідчить про універсальність його світогляду. У багатьох листах письменник порушував важливі літературні, суспільно-політичні, видавничі проблеми.

Михайло Возняк у передмові до видання листів Івана Франка до Ольги Рошкевич стверджував, що ці листи є джерелом для дослідження поступового розвитку світогляду Франка, а також дають можливість простежити витоки його творчості, дослідити творче зростання. Вчений вказував, що всі факти внутрішнього життя, думки письменника відбилися в

листах до Ольги з „безпосередньою щирістю” [31, с. 8]. Безпосередність, простота вислову притаманні епістолярному дискурсові Франка, звідси й з’являється та легкість, невимушеність, у багатьох випадках навіть якась особлива натхненність його листів. Вони вражають своєю відвертістю.

У багатьох листах до Ольги Рошкевич письменник вимагав щирості у висловленні почуттів і думок, і сам намагався дотримуватися цього. Так, у листі від 26 травня 1875 р. письменник закликав: „І не сумнівайтесь, ради бога, в щирості й вірності моїх переконань!” [261, с. 29]. Сумніваючись у почуттях Ольги до нього, Франко прохав її бути „цілком щирою” [261, с. 45], й сам неодноразово запевняв адресатку в щирості своїх почуттів [261, с. 71, 86]. Коли обставини не сприяли їхньому коханню, письменник впевнено писав, що „противності і неприятності зміцнили тільки твою щирість до мене, – а до кождоразового об’яснення між нами більш нічого й не треба, окрім щирості та довірливості” [261, с. 90]. Про щирість стосунків може свідчити й те, що Франко міг говорити не лише приємне для адресатки; часто докоряв коханій, не боячись, що вона невірно його зрозуміє (хоча бувало й таке) [261, с. 115].

У листах до коханої письменник дуже часто вів мову про написання того чи іншого твору або ж ділився своїми творчими планами. Так, в одному з листів, Франко писав про свій перший публічний виступ на „ниві поезії” з томиком поезій і про роботу над другим (Ольга – єдина муза і першого і другого) [261, с. 28]. Ознайомлюючи Ольгу зі своїм буденним життям, письменник повідомляв про постановку його драми „Три князі на один престол” і про вірш, написаний до Шевченкового свята [261, с. 47]. А в листі від 30 липня 1878 р. розкрив таємниці творчої лабораторії: „Я з горячковою нетерпливостев кидаюся до різнородної роботи... Я стараюся заняти весь свій час працею, думати о героях своїх повістей, а не о будущім своїм житті. Ба, не можучи оборонитися й тих думок, я чіпаю їх в свої руки і перероблюю на повістярські мотиви, що робить ми дику сатисфакцію. Таких шкіців у мене багато під пером, а ще більше в голові. Ох, коб лише сили, супокою, тихого,

безпечного життя – а всі ті картини і характери вийшли би так стрійно і цільно на світ, що наша література мусіла б зробити „зворот направо”, а й горда заграниця забалакала б не так про „Schreiberlein aus dem Baerenlande”!” [261, с. 90].

Іноді він повідомляв про факт завершення твору („кінчу Boa Constrictor” [261, с. 121]), або подавав розгорнутий план майбутньої речі: „Маю план до більшої повісті, котра, якби її скінчити добре, стала б голосна не тілько в нашій богоспа[са]ємій Галичині, а забігла б трохи далі. Тенденція її тепер на часі… […] Ся тенденція – знесення тюрем, а перемінення їх в робучі колонії, занімаючіся продуктивною працею (ремеслами, хліборобством, не копанням валів і потому їх розкопуванням, як се робилося у Франції, і не життям в поганих, заразливих місцях, як ось в американських багнах живуть французькі депортовані). Ось яку тенденцію буде мати моя повість, хоть, розуміється, факти не будуть до неї накручувані, а вона мусить просто і ясно з них випливати. Така повість, особливо коли буде ще й артистично викінчена по змозі, не остане[ться] довго укрита в кутику малоруської літератури” [261, с. 127]. Або: „Більше новин у нас нема, окрім хіба того, що тепер на хвилю залишив-єм писати „Івася Новітнього”, а виладжую до друку триактову комедію політично-літературну „Жаби”, в котрій будуть висміяні „до крайніх преділ” наші літературні та професорські поваги – Ільніцький, Шараневич, Огоновський, Барвінський, Партицький і Площанський” [261, с. 138]. В останньому відомому нам листі до коханої Франко повідомляв про задум написати „Борислав сміється”, який „представить також „нових людей” при роботі, – значить, представить не факт, а, так сказати, представить в розвитку то, що тепер існує в зароді. Чи вдасться мені така робота – не знаю, але я взявсь до неї сміло – тре буде трохи понатужитись, ну і, чень, дещо вийде. Головна річ – представити реально небувале серед бувалого і в окрасці бувалого” [261, с. 205-206].

У розвитку світогляду Франка відбилися складні суперечності ідейної боротьби, суспільно-політичних течій переломного періоду у розвитку

людства. Деякі переконання письменника знаходять своє відображення у його листах до коханої Ольги Рошкевич.

В одному з перших листів Франка до Ольги письменник висловив думку про те, що почуття має бути вільним, тобто воно не повинно нікого ставити в „залежність” [261, с. 45].

Раз у раз посвячуючи Ольгу у свої плани на майбутнє, Франко розповідав про життя на селі у товаристві (комуною): „Збереться нас кількох (П-к, я, Бандрівський, Полянський, Олеськів, Білецький, Озаркевичі, Дідицький, Мох, ще деякі), поженимося, закупимо на зложені гроші хороший кусень грунту і обширний фольварок і почнем господарити. Літом мужчини працюють з християнами в полі, жінки в городі та саду, а зимою студії, література, в разі потреби парами за чергою переносяться на якийсь час до Львова. Розуміється, Міню також втягали ми в тоту щасливу фамілію, так само Анну Павликівну. Чи буде що з того, хто знає!” [261, с. 99-100].

У листі від 20 вересня 1878 р. Франко розкрив Ользі сутність своїх переконань: 1) економічних – „Я переконаний, що велика, всесвітня революція поволі рознесе теперішній порядок... [...] Я розумію під революцією іменно цілий великий ряд таких культурних, наукових і політичних фактів, будь вони криваві або й зовсім ні, котрі змінюють всі дотогочасні поняття і основу і цілий розвиток якогось народу повертають на зовсім іншу дорогу” [261, с. 111]; 2) політичних – „При соціалістичнім ладі, де всякі другі питання підпорядковані будуть питанням економічно-культурним, питання політичні, само собою розуміється, стратять велику часть своєї ваги” [261, с. 113]; 3) релігійних – „Соціалізм же основується на неограниченій свободі личності під зглядом переконань, – значить, не може ж видавати війни релігійним переконанням…”, релігія та церква перестають бути державними [261, с. 114]; 4) соціальних: а) на подружжя: „Для нас головне діло – розважити добре всі тоті обставини, при котрих і серед нинішнього стану можна жити щасливо (в моральнім згляді) і, стаючи мужем і жоною, не переставати бути свобідними людьми. […] Треба, щоб обоє ті

люди, що лучаться з собою, були оскільки мож належито розвинені, щоби їх темпераменти були згідні і любов настільки сильна, щоб не щезала за першим-ліпшим прозаїчним, щоденним випадком…” [261, с. 115]; б) виховання дітей – „Передовсім […] діти повинні швидше вчитися читати, рахувати, мислити, ніж молитись. Але наука мусить іти в парі з розвиненням тіла, до того служить не безплідна гімнастика, а праця фізична. Розуміється о виховуванні в яких-небудь передсудах, релігійних, моральних, суспільних не повинно бути й бесіди” [261, с. 116]; в) ґендерних – „[…] я признаю для женщини право і обов’язок зовсім рівного розвою і становища в суспільності, як і для мужчини” [261, с. 116].

У листах до Уляни Кравченко Франко також викладав сутність своїх переконань, поглядів на життя. Так, у листі від 25 листопада 1883 р. він писав про те, що він не може бути ідеалістом – навпаки „тяжкий реаліст” [261, с. 375].

Актуальним на той час було питання про емансипацію та емансипованих жінок. Так, своє розуміння цієї проблеми він подав у листі до другої учениці Климентини Попович: „Я, звісно, сторонник і приятель якнайширшої свободи кождої людини – мужчини зарівно, як і женщини. Але, […] я бажаю, щоб та свобода проявлялася в ділах поважних, обдуманих, розумних; стіснювання свободи людської в таких ділах є і буде завсігди неволею, тиранією, супротив котрих кождий чоловік обов’язаний боротися. Інша річ – діла дрібні, побічні, не впливаючі на основний наш світогляд, не альтеруючі нашої серйозної праці і наших найсвятіших чувств. В таких ділах не раз повинен, а то і мусить чоловік або сам себе ограничувати, або дати ограничитися другим. Горде пишання свободою в таких дрібницях, котрі для ніякого діла користі не приносять, а роблять прикрість хочби найпослідньому з людей, єсть екстраваганцією, примхою і характеризує людей, у котрих іменно поза тою свободою в дрібницях глибшої […] свободи нема. „Es sind Sklaven, die ihrer Fesseln spotten”, – як каже Лессінг. Таку мірку я прикладаю й до […] емансипації женщин. Женщина, котра думає на серіо, працює на

серіо над своєю просвітою, трудиться для других, інтересутьєся всім, […] всіми тими освободжаючими ідеями, які порушують сучасних людей, і старається по своїй змозі приноровлювати своє життя до них, т. є. жити власним трудом, не стаючись нікому тягарем, і думати власною головою, – така женщина єсть у мене емансипована, т.є. свобідна, хоч вона цигар не курить, кіс не обстригає, з мужчинами не п'є і попід боки не водиться. Котра ж всю свою емансипацію покладає тільки в таких […] формальностях, тота не єсть нічим більше, як малпою, т.є. так само не свобідною…" [261, с. 415].

Закономірним є те, що в любовному листуванні Франко намагався дати визначення справжньому коханню. У листі до Ольги Рошевич від 26-27 січня 1879 р. він писав: „Любов така, якою вона повинна бути у людей образованих і свобідних від усяких передсудів, повинна опиратися на стислій науковій аналізі власних характерів, цілей, змагань, се раз, і, по-друге, на докладнім пізнанні людської природи взагалі, на пізнанні тих прав натуральних, котрим підлягає людський дух і людське тіло. Тоді всяка зміна, котра незнающих людей поражає, мов грім з ясного неба, а не раз навіть зводить їх з розуму, для них буде ділом природним, конечним і справедливим, не відбере їм супокою, бо позволить їм слідити причини в перших зав'язках і обрахувати наперед скутки. Такі тільки люди зможуть любитися сильно, спокійно, довго, так, як любиться своє життя, сонце, воздух, природу, думку, котрій посвятилося свої сили, переконання, – бо кохана людина буде для них також частиною всього того, значить, потребою життя. Але силування, присяг, приречень ніяких тут не повинно бути" [261, с. 149].

Погляди на кохання викладено й у листі до Уляни Кравченко: „Я розумію любов, але 1) тільки для людини, з котрою я можу порозумітися, з котрою міг би поруч працювати і вчитися, і 2) розумію любов не як головну ціль, але яко окрасу життя, розумію її не як хліб, але як масло, котрим той хліб посмарований, щоб гладше йшло. […] може бути, що я й помиляюся, бо що ж, я старий чоловік, своє давно пережив, остуденів і заморозився в

тисячних сухих і твердих речах, серед котрих пройшла моя молодість. […] о тім Вам, молодшим, знати” [261, с. 380].

Підсумовуючи вище зазначене, зауважимо, що світоглядні позиції Івана Франка знаходять своє відображення в любовному та інтимно-дружньому епістолярії, а інтимно-сімейне листування не містить таких прикладів. Можна припустити, що наявність світоглядних суджень у любовному та інтимно-дружньому епістолярії зумовлена, по-перше, тим, що, листуючись з Ольгою Рошкевич, Франко намагався зробити так, щоб дівчина не лише розуміла його життєву позицію, й сама дотримувалась її. По-друге, якщо брати до уваги епістолярій до учениць, то, привчаючи їх до письменницької праці, Франко намагався зробити з них поеток реалістичного спрямування. По-третє, тут мало значення й молодече захоплення програмовими ідеями. Вже пізніше, кореспондуючи з майбутньою дружиною, не торкався цієї теми, адже перед одруженням він ще не достатньо знав Ольгу Хоружинську, дізнавався про неї з її листів, бачився з нею до одруження мало й тому не порушував таких питань у листах; можливо, Франко вже не думав про дружину як про спільницю в роботі (хоча Ольга відіграла важливу роль, допомагаючи чоловікові).

Аналізуючи індивідуальний стиль Івана Франка, не можна не навести його висловлювання: „Найцінніше і найкраще в кожнім чоловіці, а тим більше в письменнику, се його індивідуальність, його духовне обличчя зо всіми його окремішніми прикметами. Чим більше таких прикмет, чим вони характерніші та гармонійніші, тим багатша, сильніша й симпатичніша індивідуальність людини, зглядно письменника. До таких прикмет, що відповідають складові душі письменника, належить і мова. Здається, мова се щось спільне нам усім, а проте нема сумніву, що як кожна дитина в перших роках виробляє собі свій окремий жаргон, так і кожний письменник, особливо талановитий, виробляє собі свою окрему мову, має свої характерні вислови, звороти, свою будову фраз, свої улюблені слова. Письменник, у котрого нема своєї індивідуально забарвленої мови, – слабий письменник, він

пише безбарвно, мляво і не може числити на довшу, тривку популярність. [...] Звісно, і у найліпших письменників можуть бути язикові помилки, недогляди, але вони звичайно такі нешкідливі! Навіть їх язикові дивацтва щезають супроти багатства гарних та щасливих висловів. А добродіям критикам, заким візьмуться витикати такі язикові блуди, завше слід би приступати до діла, тямуючи гарні слова польського граматика: „Nikt się prawdziwie tem poszczycić nie może, żeby cały swój umiał język” [260, с. 276-277] (Насправді ніхто не може похвалитися тим, щоб знав досконало свою мову. – Л.З.).

Справді, листи Франка приваблюють читача своїми свіжими й нестандартними художньо-образними засобами, оригінальною манерою викладу, багатою і виразною мовою. Тут ми зустрічаємо нетрадиційні поєднання словосполучень, незвичайні порівняння, авторські новотвори.

Листи Франка передають специфіку його індивідуальної мови. О.Сербенська вважає: „**Мовний світ** Івана Франка [...] є витвором титанічної роботи мозку, великої сили духу, чистоти серця, всеохопної сердечної любові до рідного. [...] реалізація ментального лексикону, активність свідомого/підсвідомого і великомасштабна стратегія духу, вільна гра великого інтелекту, загострення інтелектуального зору і монументальна просвітленість; цей багатий світ [...] відтворює всеосяжне ставлення Франка до життя, пульсуюче відчуття дійсності, її етичне сприйняття, свідчить про інтерпретаційну активність, дає змогу відчути таємницю підґрунтя творчого мислення, спроможність віддзеркалювати мінливість буття, розкривати його таємницю та приховану істину, духовний характер людського існування...” [230, с. 15]. Через те, що лист – це, як правило, результат імпровізації, коли автор менше дбає про мову й стиль, то їхня стилістика має вільні, невимушені конструкції, близькі до усної мовної стихії.

Так, у любовному листуванні, описуючи стан своєї душі, свій настрій від того, що Ольга не може відповідати на його листи, він звільняв її від відписів з „важким серцем”, персоніфікував думки, змушуючи замовкнути їх. Він був

впевнений, що стане спокійнішим, коли „виллє […] душу” [261, с. 26]. Але все ж таки закоханий не втрачав надії „прилетіти” до неї якнайшвидше [261, с. 26].

Яскравими засобами зображено моменти виховання Ярослава, якого Франко намагався заприязнити з собою. Він сподівався, що Ярослав розговориться і „в ньому зажевріє надія” [261, с. 28].

У важкі хвилини сумнівів листи рясніють метафорами: „поняття, чуття, ідеї, бажання, – все, одно переплітається з другим, товпиться без ладу, давить мозок, але так, ніби скобоче…” [261, с. 94]. Власна свідомість асоціюється йому з „пестрим виром обломків”, стає яскравим образом калейдоскопу.

Франко зізнався, що давно би покинув думки про кохану, але „нещасливі сльози” (епітет) його „зв’язали” (метафоричний образ), вони „прокляті”, бо „лежать поперек дороги” [261, с. 95].

Франко жалів за втраченими першими роками любові, коли „ходили побіч себе, мов чужі”, радив Ользі повчити сестру, панну Михайлину, щоб користала із „золотих хвиль любові” [261, с. 97]. Взагалі лист від 4 серпня 1878 р. має найбільше авторських епітетів: „нещасливі сльози”, „гарячий любовний лист”, „прокляті сльози”, „поцілуй паперово-атраментовий” тощо [261, с. 92-97].

Закоханий, отримуючи листи від Рошкевич, зізнавався, що чекав на них „нетерпеливо”. А зустріч з Ольгою – „солодкі, так гаряче пожадані хвилі…” [261, с. 146]. Він чітко уявляв зустріч з дівчиною: „чую, як б’ється твоє серце!” [261, с. 147]. Він „живий, веселий тими днями!” [261, с. 147], коли сподівався на приїзд Ольги.

Ведучи з коханою епістолярну бесіду, митець роздумував над тим, що таке кохання: „Любов же ж недурно назвали путами! (метафора) Ніщо того й відпиратися, тільки треба о то дбати, щоб ті пута не стали твердими сирівцевими шнурами, що проїдають тіло, а тільки приємним, хоть і сильним вузлом, що в’яже двоє людей…” [261, с. 101].

Листи Івана Франка до учениць також характеризуються різноманітною образністю (метафоричністю), емоційністю, що оприявнює цілу низку експресивних засобів. Це зумовлене, по-перше, характером автора, по-друге, атмосферою, яку надає або створює інтимно-дружній лист.

Так, у листуванні з Уляною Кравченко спостерігаємо, що Франко, повчаючи писати „добру повість”, образно описував цей процес, використовуючи епітети та метафори. Для цього потрібно „сильної і ясної фантазії” [261, с. 369], а також „сили, котра би раз представлений образ так довго держала ясним і виразним перед очима фантазії, поки перо не зможе його описати” [261, с. 369]. Крім того, поет повинен мати „запас знання” [261, с. 369], а саме „знання серця людського”, адже треба вміти „потрясти” [261, с. 369] серце читача. Лише такий поет знає „дорогу до серця” [261, с. 369]. Навіть такий майстер, як Франко, вважав працю „на полі поезії” [261, с. 369] нелегкою, бо „всі предмети, які тільки ми можемо обробляти в поезії, були вже оброблювані” [261, с. 369]. Писати вірші – то зовсім не означає „сядь і мажи, що тільки на думку навернеться” [261, с. 369].

Учений образно окреслював завдання письменників нової генерації: вони повинні звертатися до нових джерел творчості („зачати з іншої бочки”), освоювати нові регістри („настроїти ліру на новий лад”), простудіювати вірші інших письменників і озирнутись по світі, „о чім і як співають другі люди” [261, с. 369]. Літератор-початківець повинен знати, звідки черпати „живущу воду поезії”, щоб самому „дошукуватись так само і в нашім житті подібних джерел” [261, с. 369]. Письменник погодився з адресаткою, що зараз настав саме той час, коли „мусимо користати зо всього, що людськість досі нагромадила” [261, с. 370].

Митець справедливо зауважував, що у творах Петрарки, Данте, Ґете, „котрих ум обнімав собою цілий світ людської мислі і науки…” [261, с. 370], „спотикаємо більше праці” [261, с. 370]. Адже без такого широких знань не „можна було написати що-небудь великого і вічно живучого” [261, с. 370].

Образність та фігуральність вислову (особливо в перших листах до адресаток) знижує питому вагу офіційності епістоли.

Раз у раз ведучи мову про поетичну творчість, Франко зазначав, що „кожна поезія має діло тільки з чуттям, з нього мусить плисти і на нього впливати” [261, с. 376]. За допомогою метонімій прагнув пояснити підопічній сенс творчого процесу: „ [...] Ваше око не прояснилось ще настільки, щоб твердо а при тім з глибоким сердечним чуттям глядіти на світ і на життя людське”. Подекуди відчутне й незлобиве глузування: „Впрочім, зачекайте, нехай та Ваша леліяна любов опалить Вам крильця, розранить серце і виточить зо дві бербениці сліз з Ваших очей, тоді Ви не тої заспіваєте!” [261, с. 377].

Наступний лист до У.Кравченко емоційний, про що свідчить наявність значної кількості окличних речень, а також просторічних метафор: „Отсе я, мабуть, відповідаю разом на два Ваші листи, чистий скандал!” [261, с. 467], „Надумайтесь добре і відписуйте!” [261, с. 467], „[…] Вам треба тільки *плюнути на Стоки* і ждати до ліпшої пори” [261, с. 467]. У P.S. Франко повідомляв про справи друкування Уляниних віршів і відзначив талант: „З віршів Ваших до сього н[оме]ра „Зорі” даю „Ніагару”, котра покаже *здивованій Русі* Ваш талант переводження” [261, с. 467].

Іноді Франко загравав з Уляною: „Я задумав у тій маленькій „Русько-українській бібліотеці” видати всі вірші нікої Юлії Шнайдер – Ви її, мабуть, не знаєте, а позаяк дотеперішніх віршів ледве стане на аркуш друку, то просив би-м Вас ще о кільканадцять нових – може, дещо є й готового, а дещо доперва в *голівці цвірінькає*, – от і *зладиться збірничок*, котрий утвердить дотеперішню славу моєї дорогої сестрички, а їй самій *принесе хоч кільканадцять гульденів на нове господарство*” [261, с. 507]. Підкреслюючи важливість значної кількості віршів, Франко вжив антитезу: „Дожидаю затим Вашого *коротенького листа* і *великої посилки віршів*” [261, с. 507].

Інтимно-дружні листи до К.Попович також містять різноманітні емоційно-експресивні засоби, відзначаються метафоричністю та образністю

мовлення. У листі від 16 березня 1884 р., розповідаючи Климентині про спроби починаючих поетів, Франко називав їх „плодами безмисності і легковаження дитинячого” [261, с. 403].

Змушений працювати на замовлення, Франко шкодував за власними недописаними творами: „Нове життя” – „бідна сирота” [261, с. 407].

Незважаючи на те, що в інтимно-сімейному листуванні дуже багато місця відведено побуту родини, мова Франка відзначається образністю. У листі від 4 вересня 1885 року він писав про намір одружитися: „Досі ждав, та надармо; що *раз запало в голову*, те *не тільки живе*, але *росте*, *коріння пускає*, поки або Ваша *рука* його *не вирве з коренем*, або поки *не принесе плоду*” [261, с. 543].

Або метафоричний опис деяких рис свого характеру: „Із стану понурого отупіння я переходжу тоді в порив до рівно безмисного ходження, блукання аж до цілковитої утоми, по чім починається *болюча праця мислі*. […] От і не дай боже в таку пору підвернутись кому-небудь далекому, котрий хоч яку-небудь дасть причину, щоб можна *вилити на нього те, що на серці накипіло*!” [262, с. 15].

Коли попри все Ольга погодилась на одруження, письменник радіє її рішучості: „*Раз рішившись іти зо мною в незвісну дорогу,* Ви не почуваєте й сумнівів […], хоч знаєте згори, що *дорога та трудна*” [262, с. 16].

Сумуючи за майбутньою дружиною, Франко „*думкою літає*” на вулицю, де вона мешкала. А тому прохав писати до нього, щоб „*пам’ять не гибла*” [262, с. 20].

Письменник запевняв наречену, що вони зможуть „*жити* зовсім непогано *з* самого *пера*” [261, с. 554]. Врешті-решт у пригоді може стати батьківський ґрунт: „[…] в критичних хвилях можна туди перебратись і *пережити лиху годину, переждати, поки проясниться*” [261, с. 555]. Саме від нареченої залежить, „з *яким лицем я повітаю новий рік* і якими *стежками піде в нім моє життя*” [261, с. 593].

Іноді Франко звинувачував знайомих у безхребетності, безвольності, у яких „[…] по трохи надзвичайнім напруженні зараз з-під людської оболочки показується *безвладна глина*” [262, с. 55].

Іван Франко образно повідомляв дружині і про несприятливі обставини, які змусили його змінити друкарню: „Вихід „Товариша” дуже дивує і безпокоїть народовців. *Атмосфера* тут *стала* ще *душнішою і поганшою*, ніж була. *Всі дуються і дивляться вовком*, а Громницький вчора дав мені до пізнання, що по виході першого номера „Товариша”, котрий зараз треба буде заплатити, прийдеться нам переноситися до другої друкарні” [262, с. 167].

І.Франко підтримував епістолярний зв’язок з Михайлом Драгомановим. У листі до Ольги письменник передав своє пригнічення з приводу хвороби останнього: „Се така важка відомість, що ми тут з П-ком *ходили як прибиті*” [262, с. 287].

Незважаючи на постійну зайнятість редакторськими справами та написанням творів, Франко працював над дисертацією, й про успіхи у праці повідомяв у листі від 30 липня 1890 року: „[…] хоч остався ще добрий шмат писання, то все-таки можу похвалитися, що го[ло]вні трудності вже переборені і *стежка протоптана*” [262, с. 259]; іноді знаходив час і для улюблених справ: „Сли би було гарно і тепло, то можеш винести з собою той менший сак, то я *скочив би у річку за рибою*” [262, с. 259].

Іноді Франко вдавався до порівнянь, як-от у любовних листах: „люба” – „[…] неначе чистий воздух для мене, немов сонце ясне, з котрим чоловік не може розстатися” [261, с. 154]. Письменник щасливий від того, що знов її „[…] образ […] віджив перед […] душею…” [261, с. 154]; „[…] любов наново огріла мене і отрясла з льоду і всякої погані…” [261, с. 154], тобто була рушійною й відновлюючою силою. Кохання порівнював також зі скарбом, через який він став „слабий і чувствительний” [261, с. 154].

Поет обіцяв Рошкевич, що приїде до Лолина, і порівнював свою подорож з походом до Мекки: „як ті турки до своєї Мекки” [261, с. 147]. „Але

до того часу ще зима, холод, сніг, смерть!” [261, с. 147] – гіперболізував свою тугу за дівчиною.

Іван Франко влучно порівнював себе з купцем, „що привіз з Індії повен корабель всяких дорогоцінних скарбів і тішиться ними, любується наперед їх красою, хоть ще не мав часу розпакувати їх і придивитися кождому кавалкові зосібна” [261, с. 161].

Окремі цікаві приклади образної системи Франкової мови наявні лише в епістолярії. Художня образність поетових листів має яскраво виражений емоційно-оцінний характер. Зрозуміло, що у листах автор відображає не лише власний духовний світ, й об’єктивну дійсність: дається індивідуальна характеристика друзям, приятелям, знайомим.

В інтимно-дружньому листуванні, повчаючи Уляну Кравченко, Франко вважав поганим прикладом до наслідування творчість Конопницької – „правдива отрута” [261, с. 424].

Досить часто письменник вживав порівняння в інтимно-сімейній кореспонденції. Характеризуючи Белея, Франко писав: „Знаю я, що значить постійне сотрудництво у них (народовців. – Л.З.): сьогодні ти чим-небудь не вгодив „партії”, та й наженуть, а ні, то корись і *змий з себе образ людський так, як Белей*” [262, с. 118]. А Коцовський, з яким у Франка дійшло до непорозумінь, – „*чисте нещастя, не чоловік*” [262, с. 161].

Досить цікавий образ Кониського-видавця вивів Іван Франко у листі від 19 травня 1890 року: „Правда”, мабуть, уже перестала виходити... До сентября мин[улого] року платили за друк справно, а від того часу до тепер наробили більше як 300 з[олотих] р[инських] довгу. Значить, побачили, що Кон[иський] *не така міцна шкапа, щоб могла вивезти їх на київське князівство*, та й перестали давати гроші” [262, с. 252]. Михальчука ж у листі, датованому близько 10 серпня 1891 року, назвав іронічно „романчукіст” [262, с. 287].

Слід зауважити, що, вивчаючи емоційність народних засобів мовлення, поетику фольклору, письменник сам часто вживав прислів'я та приказки, іноді розширюючи й трансформуючи їх.

Так, у любовному епістолярії вони часто вкраплюються у Франків виклад: „то Бог знає коли", „то Бог мене побий" [261, с. 376-377], „туман вісімнадцятий" [261, с. 389], „Богу дякувати" [261, с. 380], „гов-тпррру!" [261, с. 381] та ін., надаючи листам безпосередності та експресивності.

Не цурався Іван Франко й іншомовних приказок, наприклад, в інтимно-дружньому листуванні вжив німецьке прислів'я, спонукаючи Юлію тренуватися у творенні віршів: „Übung macht den Meister" („Діло майстра величає") [261, с. 433].

Крім прислів'їв та приказок, Франко в листах широко вживав крилаті вирази, фразеологічні одиниці. У власне інтимному листуванні письменник, вкотре перепрошуючи за свою надокучливість, вжив вирази „не плів сухого дуба", „утретє дає волю язику" [261, с. 38].

В інтимно-дружньому листуванні прохав Климентину пояснити, що вона мала на увазі в своїй епістолі: „Згори мушу Вас перепросити, що Вашого послідного листа *ані в зуб не розумію*" [261, с. 450]; у листі від 10 липня 1884 р. зазначав про те, чого можна в житті навчитися завдяки досвіду: „Поти пес не навчиться плавати, поки йому вода в вуха не наллється; поти чоловік не навчиться жити і з людьми обходитись, поки не натерпиться доволі" [261, с. 463]. У листі від кінця січня 1885 р. Франко писав: „[…] надіюсь, що Ви не схочете й надалі погордити моїм знакомством і що *хто знає, з якої ще криниці прийдеться чоловікові воду пити*" [261, с. 523-524]. Пишучи Климентині про своє здоров'я у листі від 26 травня 1885 р., він заспокоював її, запевняючи, „не лякайтесь о мене, *що має висіти, те не втоне*" [261, с. 539].

Не уникав він фразеологічного мовлення і в інтимно-сімейній кореспонденції: „Ну, невже ж таки розходитися? І для чого? Що Ви мені не нав'язиваєтесь, се річ зовсім очевидна: в моїм листі я боявся зовсім противно,

щоб не вийшло так, що я Вам нав'язуюсь. А так, сестричко, не годиться *перевертати кота хвостом*!" [262, с. 16]. Фразеологізмом „*застану свічки погашені*" Франко позначив можливу відмову Ольги одружитися з ним [262, с. 45].

Листуючись з Ольгою Хоружинською, Франко намагався дізнатися більше про неї і розповісти про себе, щоб їхнє подружжя „не було *обопільним купуванням кота в мішку*... " [261, с. 593].

Часто вживав усталені словосполучення: „*бог з Вами*" [262, с. 17]; ціни на квартири „*солоні*", тому їм краще пересидіти на „*старім гнізді*". Один із листів завершував фразеологізмом „*три міхи вовни*" [262, с. 99-100].

Листи Франка приваблюють читача своїми свіжими й нестандартними художньо-образними засобами, оригінальною манерою викладу, багатою і виразною мовою.

Так, Іван Франко використовував такий стилістичний зворот, як зевгма (гр. – зв'язок) – коли будь-яке слово, найчастіше присудок, який повинен повторюватися два або більше разів, вживається лише один раз, завдяки чому створюється новий зв'язок і поєднуються непоєднувані слова. Так, у листі за другу половину червня 1884 р. Франко коротко писав про важливі для Уляни справи. Запевняв, що обов'язково приїхав би, але не знає „чи при *неперастаючих дощах і при тих обставинах*, в яких Ви тепер находитесь, буде се можливе і чи було би для Вас пожадане" [261, с. 461]. Зевгма поєднує одним присудком *неперестаючі дощі* та *обставини.*

У P.S. від 12 червня 1884 р. вжито антитезу, яка відбиває внутрішній стан письменника: „Д[ня] 12/VI 1877 р. повертав я до Львова *по найщасливіших хвилях мого життя* (йдеться про стосунки з Ольгою Рошкевич. – Л.З.), по дорозі уложив план „Boa Constrictor", – а в слідуючих днях написав першу частину", і, як різкий контраст до цього, – „а за тиждень зістав арештований і *зіпхнутий на саме дно нещастя, в таку бездну, о котрій тепер без дрожі і замирання серця* подумати не можу. Дивно *колотить нами доля*" [261, с. 458].

Роздумуючи про те, як важко людині покидати свою родину перед одруженням, Франко поєднував за допомогою одного присудка „зжився” непоєднувані за змістом доповнення, вживаючи той-таки прийом зевгми: „Я дуже добре розумію всю вагу сього аргументу; знаю, як тяжко чоловікові, що *зжився з певними обставинами і людьми*, покидати їх, покидати родичів і свояків і йти за границю, та й ще до чоловіка, котрого майже зовсім не знаєш” [261, с. 543].

Багатство мови письменника, її гнучкість і красу часто передають гіперболи та літоти.

Почуття поета такі сильні, що він втрачає дар мови у присутності Ольги (любовне листування). Він перебував у стані гіперболізованого „неприродного смутку”, який змінювався „нестримною радістю”, „дитячою пустотливістю” [261, с. 27].

В епістолі від 9 листопада 1884 р. Франко гіперболізував Улянині страждання (інтимно-дружній епістолярій): „Всі *горя сприсяглись* сього року на Вашу *бідну голову*” [261, с. 494].

Іноді Франко гіперболізував свою тугу за нареченою (інтимно-сімейна кореспонденція): „По Вашім від’їзді щось таке зо мною сталось, що й сам не знаю. *Немовби мені половину життя взято*...” [262, с. 29]. У листі, написанім в середині січня 1887 року, коли молода дружина поїхала зі Львова, йому „*хибує цілої половини мого существа*” [262, с. 98].

Франко – сором’язливий юнак, бо завжди применшував свої здібності, називаючи себе „нітрохи не привілейованим дурнем” [261, с. 26], коли писав про те, що не зможе скласти іспити (любовний епістолярій). Це теж своєрідне кокетування, яке передається за допомогою літоти. У листі від 27 червня 1887 року теж знаходимо літоту: „Пишу тобі коротко, бо втомлений такий, що й дихати годі. Вночі я хоч лежав, але *не заснув і на волосок*...” [262, с. 117].

Стиль деяких листів патетичний, урочистий, що досягається вживанням книжної лексики, значної кількості фігур поетичного синтаксису, емоційної

лексики. Навпаки, стиль листів з уживанням розмовного мовлення (нерівний, уривчастий) відбиває не лише зміст розмови з адресатом, а й настрій, психологічний стан автора на час його написання.

Взагалі стиль перших листів є дещо патетичним, автор вживав високі фрази: „клянусь богом, я не міг би далі жити!”, „раз жити й раз кохати – таке моє серце” [261, с. 27]. Листуючись з коханою, Франко використовував і високий стиль. Іноді автор писав штампами, які зазвичай використовуються в любовному листі, не сподіваючись на надію: „Я був би найнещаснішою людиною на світі, якби моя особа, навіть моя присутність або моє кохання поставили Вас у якусь залежність чи завдали щонайменшої шкоди Вашій свободі” [261, с. 45]. Іноді письменник вживав високий стиль, який слугував для жартівливості зображення ситуації: „Ну та й спасибі же богу великому, *іже отверзе уста Ваша і направи руку Вашу* написати мені таке гарне письмо!” [262, с. 15].

Просторічна та книжна лексика вживається у всіх різновидах інтимного листування Івана Франка. Наприклад, у любовних листах поряд з книжною лексикою („сокрушеніє”, „тривіальний” тощо) вживаються вигуки „ігій!”, просторічні вирази „тикало мене особисто” [261, с. 380].

Іноді письменник вживав емоційно-забарвлену лексику, що теж вказує на дружній стосунок між ним і адресатом (інтимно-дружнє листування): „Замість відповіді на Ваші листи посилаю Вам вирізку з 1 арк[уша] IV кн[иги] „Ж[итя] і с[лова]”, де найдете свої народні мотиви. Я *впер* їх усі три…” [263, с. 46] або у наступному листі, розповідаючи про свою подорож: „Виїду зі Львова в суботу на ніч, *підночую* в Дрогобичі у Величків, а опісля *почимчикую* до Наг[уєвичів]” [263, с. 52].

Вживав письменник просторічну лексику: „шкіра-кість” (характеристика Климентини) [261, с. 455], „одинока баба” (Кобринської) [262, с. 52].

У листах до Хоружинської спостерігаємо вживання зниженої лексики: „*дряпаю кореспонденції*” [262, с. 118]. Розгніваний тим, що редакція, до якої він надіслав свій роман, не повернула його і не сплатила грошей, письменник

жалівся дружині: „Я довідався про се случайно з третіх уст і зараз же написав в ред[акцію] „Kurjera Warszawskiego”, *про якого біса* вона держить мій роман у себе півроку...” [262, с. 159]. Або у листі від 19 травня 1893 року: „Нині ще хочу скінчити статтю про Коллара, і тоді *набік* усяке *писання*, а засяду *клепати* усне” [262, с. 400].

Володіючи багатьма мовами світу, Франко часто вкраплював у текст іншомовні вирази: „Tu l’a[s] voulu, George Dandin!” (30 грудня 1885 р.) [261, с. 592], „hors concours” (10 травня 1888 р.) [262, с. 159], „idées fixes” (22 травня 1888 р.) [262, с. 161], „Herr Doctor” (20 лютого 1893 р.) [262, с. 387].

Завдяки засобам поетичного синтаксису (часто вживаним риторичним запитанням і окликам, звертанням), емоційній лексиці автор відтворює свої переживання через розлуку з коханою (Ольгою Рошкевич у любовному листуванні) та чекання довгожданої зустрічі з нею, у дружньому листуванні – довгоочікуваної зустрічі з друзями. Повтори, які посилюють і наголошують головну думку; слова з пестливими суфіксами, постійні епітети, ритмічність мови – все це стильові компоненти, форма яких зручна для передачі невтішного горя, печалі. Іноді листи дуже короткі за своїм обсягом. Лист від початку липня 1875 року містить лише присвяченого Ользі вірша і декілька слів на додаток, зокрема самі риторичні запитання: „Чого він причепився до мене?”, „Чого хоче від мене?”, „Чи ж я не просила його двічі, щоб мовчав і не плів сухого дуба та не завдавав мені клопоту?” [261, с. 38] та окличні речення: „Ще й сміє звертатись до мене на „ти” – яке нахабство!” [261, с. 38]. Оклики є навіть посередині речення. Отже, це свідчення високого рівня емоційності, найбільшого напруження емоцій, що досягається таким синтаксичним засобом, як закінчення речення багатозначною трикрапкою, – обривом, який змушує читача домислювати суть сказаного: „І все ж, якщо Ви…” [261, с. 38].

У листі, датованому початком серпня 1875 р., знаходимо запевнення в коханні. Тут виникає асоціація із середньовічними зізнаннями коханих у

своїх почуттях. Синтаксис цієї епістоли теж багатий на окличні й питальні речення, які наснажують думку поета, і апофеозом листа є „сердечна клятва”, що серце поета належить їй „aż do śmierci naszej!” [261, с. 38].

Досліджуючи індивідуальність епістолярію Івана Франка, варто звернути увагу на тон його листування. Справедливим є твердження Ж.Ляхової про такий аспект аналізу епістолярію: „У листах письменника відбивається духовний світ, складність і неповторність його особистості. Якщо твори письменника звернені до всіх, то у приватному листуванні своєму адресату він звіряє часто найпотаємніші задуми та мрії. І не лише зміст листа, але й певною мірою манера викладу, тон розмови мають значення для пізнання та розуміння особистості письменника” [152, с. 3].

Так, якщо говорити про власне інтимний (любовний) епістолярій, то він напрочуд яскраво відбиває настрій митця, водночас є результатом імпровізації під впливом почуття. Саме в цьому листуванні молодого письменника проступають на перший погляд незначні деталі, які змальовують його переживання, прагнення, його задуми, ідеї; через них дізнаємося про приховані від загалу риси характеру, вдачі. Через те, що любовний лист – найінтимніший, найвідвертіший і найщиріший за своєю сутністю, в ньому можемо відчути всю колоритність поетового „я” – тут і радість, і зітхання, які характеризують справжнього закоханого, іноді зойк його душі; – тобто вони відверто змальовують психологічний стан, настрій Франка.

Справді: „У листах можна простежити художнє пізнання людини. Художня природа листа, його поетика, жанрова своєрідність, мова і стиль складають враження про його автора як людину, відбивають його духовний образ, модель його характеру. Передусім це стосується художньої особистості митця” [152, с. 67].

Тобто, саме завдяки т.зв. „людським документам” (до яких відносимо й листи) формується в уяві реципієнтів образ людини, її психологія.

Отже, письменницький епістолярій можна вважати художнім саморозкриттям особистості. Так, Франко щиросердно оповідав про своє життя не лише у листах до Ольги Рошкевич, й був досить відвертим і в посланнях до учениць – Уляни Кравченко та Климентини Попович. Незважаючи на обмаль часу, Франко мав багато кореспондентів, але він не писав чернеток, не мав такої звички, хоч і стежив за своїм стилем, як справжній митець слова. Відповідав вчасно, як то було прийнято на Галичині (згадаймо роздратування письменника з приводу несумлінності Ольги Хоружинської у листуванні).

Крім того, Іван Франко звертав увагу на тональність листів адресатів, що сприяло точності вираження думок та почуттів поета.

Жартівливість і дотепність, лаконізм вислову сприяли тому, що навіть коротка записка в епістолярії письменника може слугувати за приклад найкращих зразків цього стилю.

Епістолярій Франка відтворює образ митця, його внутрішній світ, його життєвий досвід, неповторний характер, глибину почуттів, найтонші порухи його душі, – все це яскраво відбито в листах поета. Саме з листів сильніше і яскравіше перед нами постає його живий образ. Інтимний епістолярій митця дозволяє виявити нахил письменника до критичної самооцінки, тому деякі епістоли є своєрідною його психологічною інтроспекцією.

Щодо любовного епістолярію, то в ньому письменник, незважаючи на те, що його почуття в листах проявляються досить стримано, але все ж таки відчувається їхня глибина.

Непідробний жарт, вдалий дотеп, блискуча легкість – ось характерні риси багатьох листів Франка. Жартуючи з коханою, Франко намагався розібратися, чи справедливо Ольга називала його „недотиком” („Але в певнім згляді я справді недотик – в якім, знаєш запевно”) [261, с. 138]. Видно й природне здивування від того, що кохана надумала називати його „пестієм”, коли він „вздихав, мучив і кляв сам себе, щоб оказати Вам одно „ти”, почути Ваше „люблю”, обняти, поцілувати Вас” [261, с. 138]. (Тим

більше, що „добрі люди” (поліція) „почали пестити” „на іншу нуту” – „против волоса”) [261, с. 139].

Справді, майже в кожному листі Франка – глибока емоційна наснаженість, яскрава образність висловлювання, використання свіжих тропів і синтаксичних фігур (метафор, гіпербол, епітетів, порівнянь, інверсій тощо), що значною мірою зближує лист із художнім твором.

Під час апогею їхнього кохання (після поїздки до Львова і зустрічі з Франком у готелі) листування теж набуло нового забарвлення. Звернімо увагу: слова „щастя”, „щасливий” вживаються в листі Франка до Ольги від 17-18 лютого 1879 року, де він описував враження від зустрічі, аж 9 разів. Кожне слово цього листа випромінює кохання та дихає справжнім щастям. Цей лист є одним із найкращих зразків інтимного листування письменника.

Світ, що постає з його листів, – пластичний, динамічний, так би мовити, стереоскопічний; у ньому перехрещуються й часто синтезуються погляди з різних позицій, сходяться кути зору багатьох людей, однак на першому плані завжди постає отой „скарб чуття багатий”, що його так тонко передав адресант.

Франко зазначав, що листи Ольги тепліші за його власні. Вони „ніжні, теплі, сердечні”. Йому ж „навіть такі слова і звороти не йдуть […] якось під перо” [261, с. 117]. Звідси його острах від уявних Ольжиних думок про те, що він „холодний” та „перестає її кохати” [261, с. 117]. Впевнений, що ніякі слова не зможуть виявити сили його кохання: „[…] Чуття моє, чим гарячіше і глибше, тим менше може переливатися в слова, ти знаєш, що найщиріше цілується мовчачи” [261, с. 118].

І в інтимно-дружньому епістолярії Франко нераз вдавався до жартівливого тону. Навіть переймаючись хворобою У.Кравченко, іронізував: „Коли гадаєте вмирати, то звістіть хоч на кілька день наперед, щоб я міг бути при Вашій смерті, сли вже не можу бути при весіллі, і щоб я міг хоч на устах (книжні слова) вмираючої Юлії зложити „братерський” поцілуй, так як надіюсь зложити їх ще достаточне число на устах живої” [261, с. 397].

Очікуючи на поезії Уляни, просив, щоб та надіслала „по так довгій павзі, […] своїх поетичних цвітків, хмарок та соловейків” [261, с. 453]. Навіть про буденні речі Франко міг писати яскраво й нетривіально: „Живу так, як той, що з зав’язаними очима йде просто наперед себе, не питаючи, чи там гладко, чи, може, пропасть” [261, с. 453].

Інтимно-сімейна кореспонденція – це здебільшого короткі послання, іноді записки, в яких Франко розповідає про конкретні обставини або події. Але все ж таки крізь ці лаконічні звертання до дружини проглядає те, що діялось в його душі, розкривається його внутрішній світ. Аналізуючи листування Івана Франка, не можна не звернути увагу на досягнення наратології, адже листування є наративним дискурсом. Отже, зосередимо увагу на наступних категоріях наратології: тип нарації, позиція, з якої здійснюється оповідь, тип наратора, темп оповіді.

Посилаючись на визначення двох типів нарації, про які писав Пітер Баррі (міметичний та дієгетичний) [6, с. 273], можна стверджувати, що епістолярію притаманний дієгезис (Франко розповідає адресатам про події, які відбувалися, роблячи певні узагальнення для більшої ефективності передання інформації). Беручи до уваги позицію, з якої ведеться оповідь у листуванні, зауважимо, що Франковому епістолярному дискурсу притаманна внутрішня фокалізація („оповідь сфокусована на тому, що герої *відчувають і думають*, і що залишилося б вам недоступним навіть за умови вашої безпосередньої присутності”) [6, с. 275].

Так, Л.Мацевко-Бекерська зауважувала, що в прозі кінця XIX – початку XX ст. відбулося поглиблення психологічного аналізу: „…розвиток засобів художнього відтворення скеровується у бік різноформного відтворення внутрішнього стану особистості, напруження сюжету полягає у передачі найменших людських почуттів, настроїв, емоційних станів” [163, с. 103]. Отже, це не могло не позначитися й на епістолярному дискурсі, сама природа якого вимагає якнайбільшої сконцентрованості на внутрішньому світі автора, його психології.

Тип наратора (оповідача) – тобто того, хто розповідає тим чи іншим чином історію (автор), в листуванні є „відкритим”, „драматизованим” чи „таким, що втручається” [6, с. 277]. Тобто, сам автор є насправді окремим героєм того, про що він розповідає адресату. Він бачив те, про що говорить, на власні очі. „Приватна біографія письменника, його життєвий досвід, світогляд, переконання, погляди на обставини історико-культурного плану, система онтологічних цінностей – все це неодмінно впливає на спосіб самовияву автора в тексті” [163, с. 106]. Отже, зважаючи на вищезазначені характеристики, можна зробити висновок, що Франко в інтимному листуванні виступає гомодієгетичним наратором в інтрадієгетичній ситуації.

На увагу заслуговує той факт, що епістолярій за репрезентацією мовлення в оповіді, за класифікацією Женетта, має наратизоване мовлення [6, с. 282], про яке М.Гловінський слушно зауважував, що „мовлення є не лише матерією, в якій реалізується нарація, воно є також предметом її вивчення. Будь-яке оповідання у своєму кінцевому результаті є оповіданням про мовну активність героїв” [280, s. 37]. Також зазначимо, що мовлення представляє особистість наратора, „оскільки подієва основа твору не відокремлена від її словесного оформлення: нарація достеменно фіксує позицію автентичного „я” даної історії” [163, с. 270]. Насправді, дуже важливим є те, що наратологія зосереджується на постаті оповідача (що призводить до максимально чіткого уявлення позиції автора твору). Загалом листи – це монологічна форма розповіді. Хоч у них і зображено реальне життя, вони насамперед є відбитком духовного світу наратора. Отже, за допомогою асоціацій зі світом мистецьких образів з листів Франка постає його зовнішнє і внутрішнє „я” митця і людини. Аналогії в його епістолах постають в різних стильових планах: жартівливому, філософському, менторському тощо, які слугують основній меті – розкривають його індивідуальний спосіб мислення, той настрій, який був притаманний складові його характеру.

До того ж, як справедливо зауважувала Михайлина Коцюбинська, що, осмислюючи листи як феномен художній, слід звернути увагу на стилістичну єдність листів і художнього доробку автора. „Епістолярій – вдячне поле для роздумів і спостережень над *стилістичною органікою* письменника. Адже листи і власне художній доробок – це різні прояви творчої енергії однієї і тієї ж людини. [...] В них сконденсовано на обмеженому і водночас суб'єктивно наснаженому просторові основні стилістичні домінанти автора. Маємо епістолярну квінтесенцію його стилю" [109, с. 145]. Про стилістичну єдність епістолярію Івана Франка та його творчого доробку свідчать твори на любовну тематику. Так, Лариса Бондар зазначала, що загадка першої і останньої любові Франка ховається в рядках його збірок „Зів'яле листя", а також „Із днів журби" [15, с. 50].

Слід зауважити, що різні риси характеру Івана Франка відбиваються в його епістолярному діалозі з різними адресатами, але в сукупності кореспонденція письменника дає цілісне враження про його внутрішній світ, створює правдиву модель його характеру. Безоглядна щирість і безкомпромісність, любов до людини, слова, праці, енциклопедичність знань і всеосяжність таланту, благородство, природна простота і самокритичність, палке чуття і реалістичність погляду на оточуюче середовище – такі визначальні риси особистості Франка яскраво проступають у його листуванні.

Висновки до розділу 3

Інтимний епістолярій Івана Франка відзначається універсалізмом, який дозволяє виділити цей різновид листування з-поміж інших.

Любовний епістолярій Франка містить іманентні для такого листування дискурсивні сегменти, а саме: аргументацію любовних почуттів, мрій про зустріч із коханою, планів про спільне шлюбне життя, а відтак переживань, страждань по втраті цих надій. Нерідко вони позначені еротизмом, який виявляється або у відвертих деталях (наприклад, у згадках про поцілунки), або ж, навпаки, через натяки, недомовленості тощо. З іншого боку, любовні

поривання І.Франка тісно пов’язані з його літературною й громадською діяльністю. У листах до адресаток він виходить далеко поза межі суто інтимних (любовних) стосунків і порушує цілу низку гуманітарних і суспільно-політичних проблем. Досліджувані листи Івана Франка до Ольги Рошкевич – це інтимний епістолярний масив, у якому відображено багатогранність духовного життя письменника як людини „цілої”, адже в його епістолярії спостерігаємо не лише характер митця, а й темперамент, індивідуальний спосіб вираження думок. Адресатка (Ольга Рошкевич) впливає на тон листа: чи то жартівливий, чи серйозний, чи повчальний.

Розглянуте інтимно-дружнє листування Івана Франка свідчить, на нашу думку, про те, що кореспонденція з двома поетками-ученицями, з якими письменник мав дружні стосунки, поступово переходили в інтимно-дружні (спочатку з Уляною, потім з Климентиною), завершуючися знов-таки, дружніми стосунками між кореспондентами. Досліджувані листи Івана Франка до них – це інтимно-дружній епістолярний масив, у якому відображується багатогранність духовного і творчого життя письменника. Епістолярій дає змогу реконструювати темперамент адресанта, його психологію, індивідуальний спосіб вираження думок.

Позиція „учитель-учень” вимагала і належного тону кореспонденції – виховного, проте дидактизм Франка ненав’язливий, урівноважений, невимушений, хоча й вимогливий. Франко з листів до учениць постає не сухим ментором, а чуйним і вимогливим вчителем, здатним навчити тих, хто прохає його допомоги, адже саме йому як Уляна, так і Климентина завдячують своїм ім’ям у літературі.

Проаналізована інтимно-сімейна кореспонденція Івана Франка до Ольги Хоружинської розкриває еволюцію їхніх стосунків – до- і пошлюбних. Образ адресата (Ольга Хоружинська) певним чином впливає на манеру епістолярію – тон листів до неї довірливий, іноді повчально-порадницький, іноді жартівливий, що свідчить про характер Франка та рівень стосунків чоловіка та дружини.

Універсальність індивідуального стилю інтимного листування яскраво відображено у гуманізмі, чуйності поетового серця, благородстві, простоті і скромності натури, волелюбності, шанобливому ставленні до свого народу, історії та культурі рідної країни, зацікавленні наукою, видавничою справою, родиною, а також надзвичайній працьовитості.

Нераз оповиті флером романтичності й таємничості, Франкові любовні листи позначені дидактизмом. Вони – джерело світогляду автора; джерело його творчих планів, свідчення активної громадської діяльності та інтенсивного внутрішнього життя; показник вродженого розуму, могутнього духу, широкої вченості письменника. Варто зазначити, що листи до його учениць – джерело поглядів поета на політичні, філософські, літературні питання. У своїх епістолах письменник окреслював свої творчі плани, горизонти громадської діяльності, що також свідчить про універсальність зацікавлень поета. Проаналізовані листи Івана Франка до Ольги Хоружинської – це інтимно-сімейний епістолярій, у якому вповні відображується реальне та творче життя письменника. Саме в листах до дружини Франко реалізував себе у всіх сферах людського життя: як науковець, письменник, редактор та чоловік, батько чотирьох дітей, який займається літературними й науковими справами, і вихованням дітей та сімейним бюджетом.

Щодо мовного оформлення, то епістолярій написано мовою, багатою на різноманітні образні засоби. Досліджувані листи не вкладаються в поняття традиційного побутового листа, бо в них митець залишається митцем, а лист стає наслідком імпровізації, саморозкриття автора.

Відзначимо суто Франкову оригінальність та індивідуальність у формулах привітання, а особливо прощання. Листовна творчість Івана Франка яскраво позначена автобіографізмом та інтертекстуальністю.

Без інтимного епістолярію Івана Франка українська епістолярна спадщина була б неповна.

ВИСНОВКИ

1. Проголошення незалежності України активізувало творчі пошуки науковців у малодосліджених досі напрямах літературознавства. Зокрема, сферою більш активних студій стала епістолярна спадщина класиків вітчизняної літератури. Поява в наукових збірниках та періодиці розвідок, присвячених епістолярному жанру взагалі та епістолярію окремих письменників зокрема, зробила актуальним дослідження їхнього листування, що дало можливість увиразнити сформовані в минулі десятиліття уявлення про творчу індивідуальність.

2. У дисертації розмежовано поняття й терміни „епістолярний жанр” та „епістолярний стиль”, „епістола” й „лист”, визначено суть термінів „епістолографія” та „епістологія”. Як важливі чинники творення виокремлено образи адресата й автора кореспонденції, що дає змогу твердити про психологізм і поліфонізм епістолярію, який однаково залежить від автора й адресата (вони визначають тематику, проблематику, жанрову й стилістичну природу листа). Крім того, на поетику будь-якого листування впливає той час, у який воно твориться, й певним чином регулює формальні особливості епістоли, і часто впливає на її зміст. Тому, як будь-який твір людини непересічної, лист письменника несе в собі й естетичну функцію. Інтимне листування, крім вище зазначених характеристик, має досить високий ступінь емоційності, іноді пристрасності, безпосередності прояву думок та почуттів. Український інтимний епістолярій відзначається й тим, що, окрім суто інтимних, порушує громадсько-політичні, соціальні, рідше релігійні та наукові проблеми.

3. У літературній спадщині І.Франка проаналізовано інтимний епістолярій, що представлений у трьох різновидах: власне інтимному (любовному) (листи до О.Рошкевич); інтимно-дружній кореспонденції (до

У.Кравченко та К.Попович); інтимно-сімейному листуванні – (до О.Хоружинської-Франко). Актуалізація кожного з них детермінована розвитком особистих відносин письменника та адресатів, психологією виявлення почуттів тощо.

4. Вивчення листів І.Франка з урахуванням їхньої тематики та проблематики дає змогу віднайти близькість любовних листів до романтичного стилю німецьких письменників (епістолярний любовний роман), дружніх – до епістолярного роману-виховання, сімейних – до епістолярної сімейної хроніки. Кожний різновид листів відзначається не лише особливостями стильової манери та жанрової природи, а й специфікою розвитку й формування світоглядних позицій письменника, вияву образів автора та адресата. Так, любовні листи І.Франка представлені кореспонденціями до О.Рошкевич; вони мають різнопланове спрямування і різне призначення: містять і товариський обмін інформацією про життя, і критику, й коментарі, і роздуми, і поради. Інтимно-дружні листи відзначаються дидактичністю, учительською позицією письменника щодо адресатів (У.Кравченко та К.Попович), з якими він ділився творчими планами та процесом їхньої реалізації, повчав, радив, застерігав. Інтимно-сімейні листи до О.Хоружинської мають різноманітну тематику й широкий жанровий діапазон: тут розкривається творча лабораторія Франка, літературні плани, йдеться про громадську роботу, розвиток і виховання дітей, здобуття наукового ступеня. Інтимний епістолярій І.Франка творився 42 роки, від початку 1874 р. й до 1916 р., тобто з ранньої юності й до смерті автора. Це уможливлює простежити становлення творчої індивідуальності митця, еволюцію його світогляду крізь призму листування у взаємозв’язку з його художньою спадщиною.

5. При дослідженні особливостей індивідуальної стильової манери І.Франка враховано не лише його епістолярій (хоча цей пласт є

пріоритетним), а й листовну спадщину його адресатів та спогади сучасників. Серед ознак індивідуального стилю І.Франка визначальними є універсалізм, романтичність, повчальність, щирість у самовияві творчої та особистої позиції, широка тональна амплітуда, емоційність, автобіографізм, інтелектуалізм, інтертекстуальність, використання значної кількості тропів і синтаксичних фігур тощо. Індивідуальна манера Франкового листування певним чином зумовлена не лише іманентним стилем його творчості, а й вимогами доби. Історичні умови розвитку листування в Україні визначили його неперервний зв'язок з європейською епістолярною традицією. Епістолярій – явище комунікативне, а це зумовлює й залежність змісту листа, його генологічної природи, форми, теми, манери мовлення від конкретного адресата.

6. Листування І.Франка, репрезентуючи епістолярну творчість другої половини XIX – початку XX ст., багате на жанрові різновиди: лист-зізнання в коханні, лист-пропозиція одруження, лист-план, лист-сповідь, лист-щоденник, лист-присвята, лист-рефлексія, лист-ретроспекція подорожі, лист-роздум, лист-автобіографія, лист-прохання, лист-повчання, лист-порада, лист-рецензія, лист-докір, лист-звинувачення, лист-записка, лист-запрошення, які іноді відзначаються жанровою гетерогенністю: літературний доробок І.Франка не можна віднести до якогось одного напряму, що позначилося й на жанровому розмаїтті його епістолярію. Жанрам інтимного епістолярію притаманний синкретизм (поєднання двох або більше жанрових різновидів, які утворюють певну жанрову модифікацію), а іноді видозміна жанрової природи, що дає поштовх до появи нових різновидів і модифікацій (листи-роздуми, листи-рецензії тощо).

7. Великий майстер художнього слова, І.Франко завжди був на передових позиціях політичного й громадського життя народу, не стояв осторонь найболючіших проблем України та української громади. Цим і

обумовлено багатство тематики епістолярію: особисті стосунки з жінками-адресатами епістолярію доповнюються відомостями про творчі й громадські справи, літературну критику, редагування творів та порадами з приводу їх написання, про переконання, світогляд, про наукові здобутки, а також побут, виховання дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамович Г. Л. Введение в литературоведение / Г. Л. Абрамович. – М. : Просвещение, 1970. – 389, [1] с.

2. Античная эпистолография. Очерки / [отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек]. – М. : Наука, 1967. – 286 с.

3. Антоненко С. Эпистолярный текст как отражение культуры определенной эпохи / С. Антоненко // Мова і культура : П'ята міжнар. наук. конф. – К. : Collegium, 1997. – Т. ІІ. Культурологічний контекст мови. – С. 8–10.

4. Антонович-Рудницька М. Франкіяна в американських і канадійських бібліотеках / М. Антонович-Рудницька. – Вінніпег : Видано засобами Фундації ім. Шевченка, 1957. – 32 с.

5. Балдинюк В. Листи щастя, або Фантастичні пригоди наївного генія / Віра Балдинюк // Слово і час. – 2006. – № 2. – С. 67–68.

6. Баррі П. Вступ до теорії : літературознавство та культурологія / [пер. з англ. О.Погинайко ; наук. ред. Р.Семків] ; Пітер Баррі. – К. : Смолоскип, 2008. – 358 с. – (Серія „Пролегомени").

7. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества : сборник избранных трудов / М. М. Бахтин ; [сост. С. Г. Бочаров ; текст подгот. Г. С. Бернштейн и Л. В. Дерюгина] – М. : Искусство, 1986. – 444, [1] с. : портрет.

8. Белунова Н. И. Дружеское письмо творческой интеллигенции как эпистолярный жанр / Н. И. Белунова // Филологические науки. – 2000. – №5. – С. 81–89.

9. Білецька М. Картина з життя Івана Франка / Марія Білецька // Спогади про Івана Франка [упор., вст. ст. і прим. М. Гнатюка]. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 119–123.

10. Богдан С. Автопортрет „жінки з Косачівського роду" за її листами / С. Богдан // Дивослово. – 2005. – №2. – С. 64–68.

11. Богдан С. Етнічні гетеростереотипи в листах Лесі Українки / С. Богдан // Дивослово. – 2003. – №10. – С. 27–31.

12. Богдан С. Формули етикету в українській епістолярії / Світлана Богдан // Урок української. – 2003. – №1. – С. 30–34.

13. Большая Советская Энциклопедия : в 30 т. – Т. 30 : Экслибрис – Яя / [гл. ред. А. М. Прохоров]. – М. : Советская энциклопедия, 1978. – 632 с. с илл., 30 л. илл., 9 л. карт.

14. Большой толковый словарь русского языка / [гл. ред. С. А. Кузнецов]. – СПб. : Норинт, 2002. – 1536 с.

15. Бондар Л. Три любовні історії Івана Франка / Л. Бондар. – Дрогобич : Коло, 2007. – 88 с.

16. Бондар Л. Французька помана Івана Франка / Лариса Бондар // Дзвін. – 2007. – №4. – С. 134–137.

17. Бонь В. Ольга Франко. З останніх років життя / В. Бонь // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові / [редколегія : Р. Гром'як, І. Денисюк, М. Ільницький та ін. ; відп. за випуск Петро Зозуляк]. – Львів : Ліга-Прес, 2008. – Вип. 8. – 380 с. – С. 129–139.

18.Брюгген В. Епістолярний етюд / В. Брюгген // Літературна Україна. – 1995. – 17 серпня.

19. Брюгген В. Без листів література неповна. Роздуми над листами Юрія Щербака / Володимир Брюгген // Вітчизна. – 1996. – № 5/6. – С. 109–111.

20. Будний В. В. Порівняльне літературознавство : підр. для студ. вищих навч. закладів / В. В. Будний, М. М. Ільницький. – К. : Видавничий дім „Києво-Могилянська академія", 2008. – 430 с.

21. Булах О. Н. Епістолярний стиль чи епістолярний жанр? / О. Н. Булах // Мовознавство. – 1982. – № 1. – С. 66–69.

22. Бурлака Г. Співпраця Михайла Грушевського та Осипа Маковея в перші роки видання „Літературно-наукового вістника" (з додатком вибраних

листів О.Маковея до М.Грушевського) / Галина Бурлака // Слово і час. – 2004. – № 5. – С. 58–75.

23. Вашків Л. П. Епістолярна літературна критика: становлення, функції в літературному процесі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.02 „Українська література” / Л. П. Вашків. – Львів, 1995. – 24 с.

24. Вашків Л. П. Епістолярна літературна критика: становлення, функції в літературному процесі : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Леся Петрівна Вашків. – Львів., 1995. – 183 с.

25. Вєтрова Е. С. Семантика і функціонально-комунікативний аспект етикетних одиниць в епістолярній спадщині українських письменників XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова”/ Е. С. Вєтрова. – Донецьк, 2004. – 20 с.

26. Вівчар С. Юзефа Дзвонковська. Листи до Івана Франка / Соломія Вівчар // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові / [редкол. : Р. Гром’як, І. Денисюк, М. Ільницький та ін. ; відп. за вип. П. Зозуляк]. – Львів : Каменяр, 2005. – Вип. 5. – С.186–195.

27. Возняк М. Автобіографічний елемент в оповіданні „На дні” / М. Возняк // Дзвін. – 2006. – №9. – С.68–111.

28. Возняк М. До історії видань творів Івана Франка / М. Возняк // Іван Франко. Статті і матеріали. Зб. 2. З літературної спадщини Ів. Франка. – Львів : Видання Львівського державного університету, 1949. – С.223–226.

29. Возняк М. Знайдений початок листа Ів. Франка до М.Драгоманова 1881 року / М.Возняк // Іван Франко. Статті і матеріали. Зб. 2. З літературної спадщини Ів. Франка. – Львів : Видання Львівського державного університету, 1949. – С.227–230.

30. Возняк М. Листи Івана Франка до Климентії Попович / М. Возняк // Іван Франко. Статті і матеріали. Зб. 3. Тексти. 1951–1952. – Х. : Вид-во Харківського держ. ун-ту ім. О. М. Горького, 1952. – С.54–92.

31. Возняк М. Листування Івана Франка з Ольгою Рошкевич / М. Возняк // Іван Франко. Статті і матеріали. Зб. 5. Тексти. – Львів, 1956. – С.5–131.

32. Возняк М. Недопущення Івана Франка до доцентури у Львівському університеті / М. Возняк // Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів : ЛДУ, 1948. – Зб. 1. – С.43–63.

33. Возняк М. С. З життя і творчості Івана Франка / М. С. Возняк. – К. : В-во Академії наук УРСР, 1955. – 302 [2] с.

34. Войцехівська І. Н. Епістологія : короткий історичний нарис / І. Н. Войцехівська, В. П. Ляхоцький. – К. : [ГАУ при КМ України. УДНДІАСД], 1998. – 53 с.

35. Галич В. Доля дарувала дві світлі зустрічі. Роздуми над листами Олеся Гончара / В. Галич // Київ. – 1999. – №9/10. – С. 134–136.

36. Гаранин Л. Мемуарный жанр советской литературы : историко-теоретический очерк / Л. Гаранин. – Минск : Наука и техника, 1986. – 223 с.

37. Гачка І. В. Тут витав у мріях молодий Франко : з історії Лолина / І. В. Гачка. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2006. – 603 с.

38. Гете И.-В. Избранные произведения : в 2 т. / И.-В. Гете. – М. : Издательство „Правда”, 1985. – Т. 2. – 704 с.

39. Гиндин С. И. Биография в структуре писем и эпистолярного поведения / С. И. Гиндин // Язык и личность. – М. : Наука, 1989. – С. 63–77.

40. Гладкий В. М. Листи письменників / В. М. Гладкий // Українське літературознавство. – Львів, 1970. – Вип. 8. – С.13–17.

41. Гладкий В. М. Эпистолярное наследие и новеллы Василя Стефаника : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук / В. М. Гладкий. – Львов, 1967. – 19 с.

42. Горак Р. Адреси юності Івана Франка в Дрогобичі / Роман Горак. – Трускавець, 1995. – 31 с. : фотоіл. – (Франкова криниця).

43. Горак Р. Іван Франко : в 12 кн. Кн. 3. Гімназія / Р. Горак, Я. Гнатів. – Львів : Вид-во отців василіян „Місіонер”, 2002. – 355 с.

44. Горак Р. Іван Франко : в 12 кн. Кн. 5. Не пора! / Р. Горак, Я. Гнатів. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005.– 426 с.

45. Горак Р. Іван Франко : в 12 кн. Кн. 6. В поті чола / Р. Горак, Я. Гнатів. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 532 с.

46. Горак Р. Іван Франко : в 12 кн. Кн. 7. Протистояння / Р. Горак, Я. Гнатів. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 584 с.

47. Горак Р. Іван Франко : в 12 кн. Кн. 8. Роки страждань / Р. Горак, Я. Гнатів. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 546 с.

48. Горак Р. Іван Франко : в 12 кн. Кн. 9. Катастрофа / Р. Горак, Я. Гнатів. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 480 с.

49. Горак Р. Листи Целіни Зигмунтовської до Івана Франка / Р. Горак // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові / [редколегія : Р. Гром'як, І. Денисюк, М. Ільницький та ін. ; відповід. за вип. П. Зозуляк]. – Львів : Каменяр, 2003. – Вип. 3. – С.336–343.

50. Горак Р. Плебанія в Лолині / Роман Горак // Дзвін. – 2008. – № 8. – С. 130–142.

51. Горак Р. Розвіяні вітром … Літературний детектив / Р. Горак. – Львів : Центр Європи, 1999. – 56 с.

52. Горак Р. Твого ім'я не вимовлю ніколи… Повість-есе про Івана Франка / Р. Горак. – К. : Академія, 2008. – 224 с. – (Серія „Автографи часу").

53. Горак Р. Тричі мені являлася любов : Повість-есе / Роман Горак. – К. : Радянський письменник, 1983. – 152 с.

54. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886) / Я. Грицак. – К. : Критика, 2006. – 632 с.

55. Громов М. П. А.П.Чехов в переписке с современниками / М. П. Громов // Переписка А.П.Чехова : в 2 т. / [вступит. Статья М. П. Громова, составление и комментарии М. П. Громова, А. М. Долотовой, В. В.Катаева]. – М. : Художественная литература, 1984. – Т. 1. – С. 5–35.

56. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль ; [под ред. проф. И. А. Бодуэна де Куртенэ]. – М. : Цитадель, 1998. – Т. II : И-О, 1998. – 1024 с.

57. Дей О. Публікація рукописної спадщини Ів. Франка на Радянській Україні / О. Дей // Іван Франко. Статті і матеріали. Зб. 4. Бібліографія. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1955. – С.203–223.

58. Денисюк І. Беатріче Коцюбинського // Іван Денисюк. Літературознавчі та фольклористичні праці : у 3 т., 4 кн. Т. 1 : Літературознавчі дослідження / Іван Денисюк. – Львів : ЛНУ, 2005. – Кн. 2. – С. 409–412.

59. Денисюк І. Белетристичний елемент у листах Василя Стефаника // Іван Денисюк. Літературознавчі та фольклористичні праці : у 3 т., 4 кн. Т. 1 : Літературознавчі дослідження / Іван Денисюк. – Львів : ЛНУ, 2005. – Кн. 2. – С. 113–114.

60. Денисюк І. Іван Франко та Ольга Рошкевич після розлуки // Іван Денисюк. Літературознавчі та фольклористичні праці : у 3 т., 4 кн. Т. 2 : Франкознавчі дослідження / Іван Денисюк. – Львів : ЛНУ, 2005. – С.440–460.

61. Денисюк І. Лист Михайла Павлика до Івана Франка, перехоплений поліцією / І. Денисюк // Іван Франко. Статті та матеріали. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1960. – Зб. 8. Публікації та матеріали. – С.20–30.

62. Денисюк І. Любовні історії української белетристики // Іван Денисюк. Літературознавчі та фольклористичні праці : у 3 т., 4 кн. Т. 1 : Літературознавчі дослідження / Іван Денисюк. – Львів : ЛНУ, 2005. – Кн. 1. – С.367–379.

63. Денисюк І. Людина в катаклізмах епохи: майстерність мемуариста / Іван Денисюк. // Іван Денисюк. Літературознавчі та фольклористичні праці : у 3 т., 4 кн. Т. 1 : Літературознавчі дослідження / І. О. Денисюк. – Львів : ЛНУ, 2005. – Кн. 1. – С.405–410.

64. Денисюк І. М.Возняк – фундатор українського франкознавства / Іван Денисюк. // Іван Денисюк. Літературознавчі та фольклористичні праці :

у 3 т., 4 кн. Т. 2 : Франкознавчі дослідження / Іван Денисюк. – Львів : ЛНУ, 2005. – С.253–258.

65. Денисюк І. Наукове дослідження чи любовний роман? / І. Денисюк // Дзвін. – 2006. – № 9. – С. 69.

66. Денисюк І. Невідомі матеріали до історії ліричної драми Івана Франка „Зів'яле листя" // Іван Денисюк. Літературознавчі та фольклористичні праці : у 3 т., 4 кн. Т. 2 : Франкознавчі дослідження / Іван Денисюк. – С.394–418.

67. Денисюк І. О. Розвиток української малої прози XIX – поч. XX ст. : монографія / І. О. Денисюк. – К. : Вища школа, 1981. – 213, [2] с.

68. Денисюк І. О. Розвиток української малої прози XIX – поч. XX ст. : монографія / І. О. Денисюк. – Львів: „Академічний Експрес", 1999. – 276, [2] с.

69. Денисюк І. Подвійне коло таємниць. Нові матеріали до історії „Зів'ялого листя" // Іван Денисюк. Літературознавчі та фольклористичні праці : у 3 т., 4 кн. Т. 2 : Франкознавчі дослідження / Іван Денисюк. – С. 418–440.

70. Денисюк І. Про родово-видові особливості „Сойчиного крила" // Іван Денисюк. Літературознавчі та фольклористичні праці : у 3 т., 4 кн. Т. 2 : Франкознавчі дослідження / Іван Денисюк. – С.57–65.

71. Денисюк І. „Усе мистецьке є символом" (Розшифровані й нерозшифровані символи у „Перехресних стежках") // Іван Денисюк. Літературознавчі та фольклористичні праці : у 3 т., 4 кн. Т. 2 : Франкознавчі дослідження / Іван Денисюк. – Львів : ЛНУ, 2005. – С. 151–162.

72. Должикова Т. Лінгвістичні особливості епістолярію П.Куліша / Т. Должикова // Вісник Луганського держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філологічні науки. – 2003. – №3. – С. 140–147.

73. Домонтович В. Романи Куліша // Домонтович В. Вибрані твори / В. Домонтович. – К. : Книга, 2008. – 382 с. – (Серія „Твори української діаспори").

74. Доценко Р. Вільна думка з епістолярних шухляд / Р. Доценко // Сучасність. – 1994. – №6. – С. 162–167.

75. Драгоманов М. П. Листи до Ів. Франка і инших, 1887–1895 / М. П. Драгоманов ; видав Іван Франко. – Львів : Накладом Укр.-Руської Вид. Спілки, 1908. – VI, 431 с.

76. Дудко В. И. Эпистолярное наследие украинских писателей-реалистов конца XIX – нач. XX века в контексте украинско-русских литературных взаимосвязей : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.01.03 „Украинская литература” / В. И. Дудко. – М., 1989. – 18 с.

77. Дячук В. Поетика листа як жанру мемуарної прози / В. Дячук // Наукові записки Рівненського державного педагогічного інституту. Вип. 5 : Актуальні проблеми сучасної філології. – Рівне, 1998. – С. 18–20.

78. Елистратова А. Эпистолярная проза романтиков / А. Елистратова // Европейский романтизм. – М. : Наука, 1973. – С. 309–351.

79. Єфремов С. Іван Франко: критико-біографічний нарис / С. Єфремов. – К. : Слово, 1926. – 252 с.

80. Жанри і стилі в історії української літературної мови : монографія / [відп. ред. С. Я. Єрмоленко]. – К. : Наукова думка, 1989. – 281, [2] с.

81. Житецький Г. Одруження І.Я.Франка / Гнат Житецький // Спогади про Івана Франка / [упоряд., вступ. ст. і прим. М. Гнатюка]. – Львів : Каменяр, 1997. – С.161–163.

82. Жінки в житті та інтимній ліриці Івана Франка. „Се любов моя плаче так гірко...” [Електронний ресурс] / Українська література – шкільна програма 12 класів. – Режим доступу до статті : http://www.ukrlit.vn.ua/article/57.html.

83. Журавлі повертаються… : з епістолярної спадщини Богдана Лепкого / [упор., автор передм., прим. і коментарі В. Качкана]. – Львів : ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України, 2001. – 918, [1] с. : іл., фотогр.

84. Журавльова Н. „Ваш лист, такий ласкавий та щирий...” (До питання мовної культури епістолярного стилю XIX – поч. XX століття) / Н. Журавльова // Вісник Запорізького ун-ту : Філол. науки. – 2004. – №2. – С. 70–75.

85. Зарицька Л. В. Епістолярна спадщина Івана Франка (загальний портрет) / Л. В. Зарицька // Актуальні проблеми слов’янської філології : міжвуз. зб. наук. ст. / [відп. ред. В. А. Зарва]. Вип. XVII : Лінгвістика і літературознавство. – Ніжин : ТОВ „Вид-во „Аспект-Поліграф”, 2008. – С.189–197.

86. Заруба В. Листи Людмили Старицької-Черняхівської до Дмитра Яворницького / В. Заруба // Слово і час. – 1991. – №7. – С. 30–34.

87. Зеленська Л. Листи Ганни Барвінок до М.Коцюбинського / Л. Зеленська // Українська мова і література в школі. – 1990. – №10. – С. 68–70.

88. Зеленська Л. Листи Миколи Вороного до М.Коцюбинського / Л. Зеленська // Українська мова і література в школі. – 1992. – №11/12. – С. 46–49.

89. Зіновська А. Відкрите листування письменників як вияв авторської свідомості в умовах тоталітаризації / А. Зіновська // Київська старовина. – 2004. – №2. – С. 86–90.

90. Зіновська А. Відкриті листи письменників : за рядками епістолярної полеміки М.Рильського і К.Паустовського / А. Зіновська // Київська старовина. – 2003. –№4. – С. 59–63.

91. Зіновська А. М. Український письменницький епістолярій: типологія відкритого листування [Електронний ресурс] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.06 „Теорія літератури” / А. М. Зіновська. – К., 2008. – 20 с. – Режим доступу до автореферату : http://www.nbuv.gov.ua/ard/2008/08zamtvl.zip.

92. Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин : матеріали Міжнародної наукової конференції, (Львів, 25–27 вересня 1996 р.) [ред.

колегія Л. Бондар, М. Гнатюк, І. Денисюк, Р. Зорівчак, М. Ільницький, Я. Мельник, Т. Салига, Б. Якимович] / ЛДУ ім. І. Франка, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. – Львів : Світ, 1998. – 872 с.

93. Каірова Т. Культурологічний аспект дослідження епістолярного тексту / Т. Каірова // Нова філологія (Запоріжжя). – 2004. – №1. – С. 149–156.

94. Кецба Л. Н. Опыт лингвистической интерпретации литературных писем Томаса Манна и Райнера Марии Рильке (к вопросу о выделении эпистолярного стиля) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук / Л. Н. Кецба. – Тбилиси, 1973. – 32 с.

95. Кіраль С. „Апостол молодої України" (Т.Зіньківський та його доба – в листуванні з М.Комаровим і Б.Грінченком) / С. Кіраль // Слово і час. – 2002. – №9. – С.52–60.

96. Кіраль С. С. Будили „заснулі серця українців"/ С. С.Кіраль // „...Віддати зумієм себе Україні" : листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком ; [вступ. ст., археогр. передм., упоряд., коментарі, примітки, підгот. текстів, покажчики, додатки, добір ілюстр. матеріалу С. С. Кіраля]. – Київ ; Нью-Йорк : [б.в.], 2004. – 518, [1] с., [2] арк. портр. : іл., портр., факс.

97. Кіраль С. С. Трохим Зіньківський в ідейно-естетичному контексті доби : дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01 / Сидір Степанович Кіраль. – К., 2003. – 473 с.

98. Клим'юк Ю. І. Жанрова система лірики Івана Франка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. філол. наук : спец. 10.01.01 „Українська література" / Ю. І. Клим'юк. – Львів, 2007. – 36 с.

99. Ключко-Франко А. Іван Франко та його родина / А. Ключко-Франко // Спогади про Івана Франка / [упоряд., вступ. ст. і прим. М. Гнатюка]. – Львів : Каменяр, 1997. – С.465–490.

100. Книш І. Іван Франко та рівноправність жінки: у 100-річчя з дня народин / І. Книш ; [обкл. К.Антонович]. – Вінніпег, 1956. – 155 с. : фото, фотокопії.

101. Комарова С. И. Функционирование перифразы в эпистолярном стиле второй половины XVIII века : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / С. И. Комарова. – Днепропетровск, 1990. – 17 с.

102. Копач О. Ю. З епістолярної спадщини Григорія Сковороди / О. Ю. Копач // Збірник наукових праць Канадського НТШ / [ред. Б. Стебельський]. – Торонто : Онтаріо : Б.в, 1993. – 384 с. : іл.

103. Копистянська Н. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства : монографія / Н. Копистянська. – Львів : ПАІС, 2005. – 367 с.

104. Корнійчук В. Ліричний універсум Івана Франка: горизонти поетики : монографія / В. Корнійчук.– Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. – 485 с.

105. Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри / Т. Космеда. – Львів : ПАІС, 2006. – 326 с. – (До 150-річчя від дня народження Івана Франка).

106. Коцюба О. Тиха любов Франкова : повість / Олег Коцюба. – Трускавець, 1991. – 8 с. – (Бібліотечка „Франкової криниці”).

107. Коцюбинська М. Голос доби. За „Листами до Михайла Коцюбинського” / М. Коцюбинська // Укр. мова та література. – 2004. – №6. – С. 1–15.

108. Коцюбинська М. Епістолярна творчість Василя Стуса / М. Коцюбинська // Стус В. Твори : у 4 т. Т. 6 (додатковий). Кн. 2 : Листи до друзів та знайомих. – Львів : Вид. Спілка „Просвіта”, 1997. – С. 218–240.

109. Коцюбинська М. „Зафіксоване і нетлінне”. Роздуми про епістолярну творчість / М. Коцюбинська. – К. : Дух і Літера ; Харківська Правозахисна група, 2001. – 300 с.

110. Коцюбинська М. „Мати свою Беатріче…” / М.Коцюбинська // Коцюбинський М. Листи до Олександри Аплаксіної / [упор. Володимира Панченка ; підгот. текстів Алли Диби, Степана Захаркіна та Володимира

Панченка ; коментарі та покажчики Степана Захаркіна]. – К. : Критика, 2008. – С.317–336.

111. Коцюбинська М. Шевченкові листи / Михайлина Коцюбинська // Слово і час. – 2008. – №7. – С. 15–23.

112. Коцюбинська М. Шістдесятники. Епістолярне відлуння / М. Коцюбинська // Українська культура. – 1999. – №1. – С. 28–30.

113. Коцюбинський М. Іван Франко. Реферат читаний в Чернігівській „Просвіті” р. 1908 / М. Коцюбинський. – К. : Друкарня товариства „Криниця”, 1917. – 32 с.

114. Коцюбинський М. Листи до Олександри Аплаксіної / М. Коцюбинський. ; [упор. Володимира Панченка ; підгот. текстів Алли Диби, Степана Захаркіна та Володимира Панченка ; коментарі та покажчики Степана Захаркіна]. – К. : Критика, 2008. – 640 с.

115. Коцюбинський М. Твори : в 7 т. Т. 5. Листи (1886–1904) / М. Коцюбинський ; [редкол. : М. С. Грицюта, Н. Й. Жук, О. Є. Засенко (голова), Н. Л. Калениченко, П. Й. Колесник, С. А. Крижанівський, Ф. П. Погребенник ; ред. тому Н. Л. Калениченко ; упоряд. та прим. Н. О. Ішиної]. – К. : Наукова думка, 1974. – 432 с.

116. Коцюбинський М. Твори : в 7 т. Т. 7. Листи (1910–1913) / Михайло Коцюбинський ; [редкол. : М. С. Грицюта, Н. Й. Жук, О. Є. Засенко (голова), Н. Л. Калениченко, П. Й. Колесник, С. А. Крижанівський, Ф. П. Погребенник ; ред. тому Ф. П. Погребенник ; упоряд. та прим. Т. Г. Третяченко]. – К. : Наукова думка, 1975. – 416 с.

117. Коцюбинський М. Фрагменти епістолярного діалогу (неопубліковані листи М.М.Коцюбинського до М.С.Грушевського) / М. Коцюбинський ; [публ. та вступ В. Дудка] // Дніпро. – 1989. – №9. – С. 120–123.

118. Кравченко У. Пам’яті друга: вірші в прозі, статті, спогади, листи / У. Кравченко ; [упор. і авт. вступ. ст. та примітки Г. І. Огриза] – Львів : Каменяр, 1996. – 246, [2] с., [4] арк. іл.

119. Кравченко У. Щирий друг і вчитель / Уляна Кравченко // Спогади про Івана Франка / [упоряд., вступ. стаття і примітки М. Гнатюка]. – Львів : Каменяр, 1997. – С.131 – 136.

120. Кравченко У. Твори : повне видання / У. Кравченко ; [за ред. Ю. Бескид]. – Торонто : Накладом М. Козак, 1975. – 796 с.: портр.

121. Краткая литературная энциклопедия / [гл. ред. А. А. Сурков]. – М. : Советская энциклопедия, 1964. – Т. 2 : Гаврилюк – Зюльфигар Ширвани. – М., 1964. – 1056 стб. с илл., 8 л. илл.

122. Крушельницький А. Іван Франко. Молоді літа / А. Крушельницький. – Львів : Накладом товариства „Просвіта”, 1928. – 48 с.

123. Кузьменко В. Генеза європейської приватної кореспонденції та візантійська епістолярна традиція / В. Кузьменко // Київська старовина. – 2003. – №3. – С. 3–21.

124. Кузьменко В. Дифірамб чи епітафія жанрові? / В. Кузьменко // Слово і час. – 1997. – №1. – С. 72–77.

125. Кузьменко В. За рядком листа / В. Кузьменко // Слово і час. – 1994. – №3. – С. 62–64.

126. Кузьменко В. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років XX ст. / В. Кузьменко, М. Кодак // Слово і час. – 1999. – №2. – С. 57–60.

127. Кузьменко В. І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років XX століття [Електронний ресурс] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-а філол. наук : спец. 10.01.01 „Українська література” / В. І. Кузьменко. – К., 1999. – 34 с. – Режим доступу до автореферату : http://www.nbuv.gov.ua/ard/1999/99kviulp.zip.

128. Кузьменко В. І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років XX століття : дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01 / Володимир Іванович Кузьменко. – К., 1999. – 355 с.

129. Кузьменко В. І. Словник літературознавчих термінів : навч. посіб. з літературознавства за оновленою програмою для вчителів та учнів середніх

шкіл, професійних училищ, ліцеїв, гімназій / В. І. Кузьменко. – К. : Український письменник, 1997. – 229, [3] с.

130. Кузьмичев И. К. К типологии эпических жанров / И. К. Кузьмичев // И. К. Кузьмичев. Жанры советской литературы (вопросы теории и истории). – Горький, 1968. – С.47–79.

131. Куліш П. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / П. Куліш. ; [ред. Ю. Луцького ; передмова Ю. Шевельова]. – Нью-Йорк ; Торонто : Українська Вільна Академія Наук у США, 1984. – 326 с.

132. Куліш П. Повне зібрання творів. Т.І : Листи (1841–1850) / П. Куліш ; [упоряд., комент. Олесь Федорук ; підгот. текстів Олесь Федорук, Наталя Хохлова ; відп. ред. Степан Захаркін]. – К. : Критика, 2005. – 648 с.

133. Куліш П. Повне зібрання творів. Листи Т.ІІ : Листи (1850–1856) / П. Куліш ; [упоряд., комент. Олесь Федорук; відп. ред. Віктор Дудко]. – К. : Критика, 2009. – 672 с.

134. Курило Л. М. Епістолярій Олеся Гончара і творча індивідуальність письменника : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Курило Людмила Миколаївна. – Луганськ, 2006. – 200 с.

135. Кухарский Г. Письма Шопена / Георгий Кухарский // Шопен Ф. Письма : в 2 т. – М. : Музыка, 1976. – Т.1. – С.3–22.

136. Лакшин В. „Почтовая проза” Чехова / В. Лакшин // Октябрь. – 1986. – №1. – С.190–195.

137. Лексикон загального та порівняльного літературознавства / [за ред. А. Волкова]. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – 634 с.

138. Ленець К. „Друже мій єдиний!..” (Початкова формула-звертання у листах Т.Шевченка) / К. Ленець // Урок української. – 2003. – №8/9. – С. 31–32.

139. Лесин В. М. Словник літературознавчих термінів / В. М. Лесин, О. С. Пулинець. – К. : Рад. школа, 1971. – 485, [1] с.

140. Лисковець Г. Листи – країна поетового серця / Г. Лисковець // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2002. – №2. – С. 135–140.

141. Листи до Івана Франка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.lnu.edu.ua/istoryky/franko-letters/dbr.

142. Листи до Марка Вовчка : у 2 т. / [ред. О. Є. Засенко, Н. Є. Крутікова ; упорядк. та прим. О.І.Гончара та ін.]. – Т. 1, Листи 1850-1869. – К. : Наукова думка, 1979. – 480 с.

143. Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933) / [упоряд. Р. Дзюбан ; відп. ред. серії Л. Головата]. – Львів : б.в., 2004. – 152, [1] с., [2] арк. фотоіл. – (Епістолярій).

144. Листи О.Т.Гончара до В.В.Фащенка // Слово і час. – 2004. – №3. – С. 81–84.

145. Листування М.Коцюбинського з В.Винниченком / [вступ, тексти листів та прим. підг. П. М. Федченко] // Радянське літературознавство. – 1988. – №2. – С. 37–60.

146. Литературный энциклопедический словарь / [под общ. ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева]. – М. : Советская энциклопедия, 1987. – 750 [1] с.

147. Літературознавчий словник-довідник / [Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін]. – К. : ВЦ „Академія", 1997. – 752 с.

148. Лук'янович Д. Листи І. Франка до Уляни Кравченко. Зб. 5. Тексти / Д. Лук'янович // Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1956. – С.132–178.

149. Лук'янович Д. Листи Ольги Рошкевич до Івана Франка. Зб. 6. Матеріали / Д. Лук'янович // Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів : Видавництво Львівського університету, 1958. – С.5–48.

150. Лушпинська Л. П. Проблеми нормалізації української літературної мови в епістолярії другої половини XIX – початку XX століття : дис. ... канд.

філол. наук : 10.02.01 / Лушпинська Лілія Павлівна. – Тернопіль, 2000. – 180 с.

151. Любовь в письмах выдающихся людей XVIII и XIX века: избранные письма: по изд. 1913 г. / [сост. А. Чеботаревской ; предисл. Ф. Сологуба ; обл., заставки С. Ю. Судейкина, Н. К. Калмакова]. – М. : Политиздат, 1990. – 573, [2] с., [1] арк. іл.

152. Ляхова Ж. За рядками листів Тараса Шевченка / Ж. Ляхова. – К. : Дніпро, 1984. – 134 с.

153. Ляхова Ж. Історія української епістології: дослідження та видання епістолярної спадщини / Жанна Ляхова // Слово і час. – 2006. – №6. – С. 70–81.

154. Ляхова Ж. Т. Письма Тараса Шевченко в развитии украинского эпистолярия в первой половине XIX в. : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.01.03 „Украинская литература” / Ж. Т. Ляхова. – К., 1975. – 18 с.

155. Ляхова Ж. Теоретичні питання дослідження епістолярію українського письменства / Ж. Ляхова // Третій Міжнародний конгрес україністів. – Х., 1996. – С. 85–88.

156. Мазоха Г. Епістолярій Шевченка в контексті української епістолографії першої половини XIX ст. / Г. Мазоха // Тарас Шевченко і народна культура : зб. пр. Міжнар. 35-ї шевченківської конф. : у 2 кн. – Черкаси : Брама-Україна, 2004. – Кн. 2. – С. 108–116.

157. Мазоха Г. Приватна кореспонденція Івана Багряного крізь призму сучасної епістолярії / Г. Мазоха // Вісник Запорізького державного університету. – 2004. – №3. – С. 125–129.

158. Мазоха Г. С. Епістолярна спадщина і парадигми наукового дослідження / Г. С. Мазоха // Вісник Житомирського ДУ імені Івана Франка. – 2005. – Вип. 24. – С.88–92.

159. Мазоха Г. С. Жанрово-стильові модифікації українського письменницького епістолярію другої половини XX ст. [Електронний ресурс]

: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. філол. наук : спец. 10.01.01 „Українська література” / Г. С. Мазоха. – К., 2007. – 38 с. – Режим доступу до автореферату : http://www.nbuv.gov.ua/ard/2007/07mgsdps.zip.

160. Мазоха Г. С. Письменницький епістолярій як теоретико-літературна проблема / Галина Мазоха // Київська старовина. – 2004. – № 1. – С. 105–110.

161. Мазоха Г. С. Поліфонізм як важливий фактор у поетиці епістолярного жанру (на матеріалі листування В.Близнеця 70-х рр.) [Електронний ресурс] / Г. С. Мазоха // Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. – 2007. – №31. – С.191–195. – Режим доступу до статті : http://www.nbuv.gov.ua/articles/2006/07mgsmlb.zip.

162. Мацапура В. И. Письма В.Г.Короленко как литературный факт / В. И. Мацапура // Русский язык, литература, культура в школе и вузе. – 2007. – №4. – С.15–20.

163. Мацевко-Бекерська Л. В. Українська мала проза кінця XIX – початку XX століть у дзеркалі наратології / Л. В. Мацевко-Бекерська. – Львів : Сплайн, 2008. – 405 с.: іл.

164. Мельник Я. З останнього десятиліття Івана Франка / Я. Мельник. – Львів : [б.в.], 1999. – 207 с.: іл., портр.

165. Мельник Я. І остатня часть дороги… Іван Франко: 1908-1916 : монографія / Я. Мельник. – Дрогобич : Коло, 2006. – 437, [1] с.: іл.

166. Михайлюк В. Листи Вільгельма Горошовського до М.Коцюбинського / Укр. літературознавство : зб. ст. / В. Михайлюк ; [редкол. : І. І. Дорошенко (відп. ред.) та ін.]. – Львів : Вища школа, 1978. – Вип. 31. – С. 107–124.

167. Мірошниченко Л. Над рукописами Лесі Українки: нариси з психології творчості та текстології / Лариса Мірошниченко. – К., 2001. – 264 с.

168. Мороз М. Автобіографічний елемент у ліричній драмі Івана Франка „Зів’яле листя” / Мирослав Мороз // Іван Франко. „Зів’яле листя” :

тексти, матеріали, дослідження ; [упорядкування П. Салевича]. – Львів, 2007. – С.200–216. – (Серія „Українська філологія : школи, постаті, проблеми”. – Вип. 7.).

169. Мороз О. До питання про вивчення спадщини Івана Франка / О. Мороз, О. Дей // Іван Франко. Статті і матеріали. Зб. 3. 1951–1952. Бібліографія. – Х. : Вид-во Харківського державного університету ім. О. М. Горького, 1952. – С.185–208.

170. Мороз О. Огляд критичної літератури про Івана Франка за 40 років (1917–1957) / О. Мороз // Іван Франко. Статті та матеріали. Зб. 7. Бібліографія. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1960. – С.390-437.

171. Мороз О. Н. Маловивчені та недосліджені питання франкознавства / О. Н. Мороз // Іван Франко. Статті і матеріали. Зб. 12. Статті та дослідження. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1965. – С.5–16.

172. Мороз О. Н. Питання теорії літератури в епістолярній спадщині Івана Франка / О. Н. Мороз // Іван Франко. Статті та матеріали. Зб. 11. Статті та дослідження. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1964. – С.54–66.

173. Морозова Л. І. Письменницький епістолярій у системі літературних жанрів [Електронний ресурс] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.06 „Теорія літератури” / Л. І. Морозова. – К., 2007. – 24 с. – Режим доступу до автореферату : http://www.nbuv.gov.ua /ard/2007/07mlislj.zip.

174. Мочульський М. З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916) / М. Мочульський // Спогади про Івана Франка / [упоряд., вступ. ст. і прим. М.Гнатюка]. – Львів : Каменяр, 1997. – С.364–393.

175. Мухин М. З листування Івана Франка / Михайло Мухин // Визвольний шлях. – Вересень, 1961. – № 9. – С.920–926.

176. Наер В. Л. К проблеме жанра в системе функционально-стилистической дифференциации языка / В. Л. Наер // Стилистические аспекты устной и письменной коммуникации. – М. : МГПИИЯ, 1987. – С.39–47.

177. Назарук М. Й. Українська епістолярна проза кінця XVI – початку XVII ст. : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Назарук Михайло Йосипович. – К., 1994. – 192 с.

178. Найрулін А. До лінгвістичної проблематики епістолярної спадщини Т.Г.Шевченка / А. Найрулін, Б. Шарпило // XXXI наукова Шевченківська конференція : матеріали. – Луганськ, 1994. – С. 130–132.

179. Найрулін А. Епістолярій – один із резервів гуманітаризації / Анатолій Найрулін, Борис Шарпило // Дивослово. – 1996. – №11. – С. 22–24.

180. Найрулін А. Конотація та структурні особливості формул-звертання в епістолярії Михайла Коцюбинського / А. Найрулін // Вісник Луганського держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філол. науки. – 2003. – №3. – С. 143–152.

181. Найрулін А. Особливості вираження конотації в епістолярії Михайла Коцюбинського / А. Найрулін // Вісник Луганського держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філол. науки. – 2001. – №3. – С. 172–177.

182. Найрулін А. О. Епістолярій Михайла Коцюбинського в історії української літературної мови (особливості конотації епістолярію письменника) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / А. О. Найрулін. – Луганськ, 2005. – 19 с.

183. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою : біографічно-культурологічне дослідження : з додатком невідомого листування [монографія-розвідка Є. К. Нахліка] / [упорядк., текстолог. підгот. листів та коментарі Є. К. Нахліка й О. М. Нахлік] / Є. Нахлік, О. Нахлік. – Львів : [б.в.], 2009. – 318 с. – (Серія „Літературознавчі студії”. – Вип. 13).

184. Нахлік Є. Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша : документально-біографічна студія / Є. Нахлік. – К. : Український письменник, 2006. – 351 с., [8] с. іл.

185. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. Т.2 : Ж – ОБД / [укл. : Василь Яременко, Оксана Сліпушко]. – К. : „Аконіт”, 1998. – 912 с.

186. Новикова Т. „Прекрасная Дама” в культуре серебряного века / Татьяна Новикова // Вестник Московского университета. Сер. 9. Філологія. – 1998. – №1. – С.90–99.

187. Новикова Ю. Етикетне вираження вибачення і подяки в епістолярії Лесі Українки і Михайла Коцюбинського / Ю. Новикова // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. ; [укл. А. Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : Дон ДУ, 1999. – Вип. 11. – Ч.2, 1999. – С. 619–624.

188. Оксюта Я. Щире, відверте слово. Із епістолярної спадщини Олеся Гончара / Я. Оксюта // Київ. – 2005. – №5. – С. 174–184.

189. Орлов В. Н. Переписка Александра Блока / В. Н. Орлов // Блок А. Переписка : Аннотированный каталог. – М.,1975. – Вып. 1. – С.3–19.

190. Остап Луцький і сучасники. Листи до О.Кобилянської й І.Франка та інші забуті сторінки / [під. ред. Юрія Луцького]. – Нью-Йорк ; Торонто : Вид. Укр. Вільної Академії наук у США, 1994. – 206 с.

191. Павлик Н. Комунікативно-прагматичний аналіз художніх листів українського епістолярного мовлення / Н. Павлик // Актуальні проблеми слов’янської філології : міжвуз. зб. наук. ст. Вип. 10 : Лінгвістика і літературознавство. – К. : Знання України, 2005. – С. 163–170.

192. Павлик Н. В. Специфіка епістолярного жанру як міжстильового явища [Електронний ресурс] / Н. В. Павлик // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ : Вид-во ЛНПУ ім. Т.Шевченка „Альма-матер”, 2005. – С.241–248. – Режим доступу до статті : http://www.bdpu.org/philological_faculty/Ukr_mova/Pavlik/9.doc.

193. Павлик Н. В. Типологія дискурсивних одиниць в українському епістолярному мовленні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. В. Павлик. – Донецьк, 2005. – 20 с.

194. Павлик Н. В. Типологія дискурсивних одиниць в українському епістолярному мовленні : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Павлик Неля Віленівна. – Бердянськ, 2005. – 229 с.

195. Павличко Д. З глибини душі / Дмитро Павличко // Іван Франко. „Зів'яле листя": тексти, матеріали, дослідження / [упорядкування П. Салевича]. – Львів, 2007. – С. 130–147. – (Серія „Українська філологія: школи, постаті, проблеми". – Вип. 7.).

196. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі : монографія / С. Павличко.– К. : Либідь, 1997. – 357, [1] с.

197. Павличко С. Листи з Києва, 12 травня 1990 – 2 квітня 1991 / С. Павличко. – К. : Основи, 2000. – 160 с.

198. Пазинич О. М. Функціонально-структурні особливості текстів дипломатичного листування (на матеріалі української, російської та англійської мов) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15 / Пазинич Оксана Миколаївна. – К., 2001. – 219 с.

199. Панченко В. „Мне лучше быть одиноким…". Михаил Коцюбинский в переписке с женой / В. Панченко // День. – 2005. – 3 декабря. – С. 7.

200. Паньо Т. Мистецтво публічної інтимності / Т. Паньо // Медіа критика. – 2005. – №11. – С. 60–62.

201. Передрієнко В. Мова староукраїнських епістолярних пам'яток XVIII століття / В. Передрієнко // Жанри і стилі в історії української літературної мови ; [відп. ред. С. Я. Єрмоленко]. – К. : Наукова думка, 1989. – 288 с.

202. Петриченко Н. Епістолярна спадщина Т.Г.Шевченка на уроках української літератури / Н. Петриченко // Українська література в загальноосвітній школі. – 2002. – №2. – С. 31–34.

203. Петриченко Н. З історії письменницького епістолярію / Надія Петриченко // Українська мова і література в школі. – 2005. – №7. – С.27–31.

204. Петриченко Н. Лист письменника на учнівській парті / Надія Петриченко // Дивослово. – 2004. – №4. – С.32–37.

205. Петров В. Листи до Софії Зерової / Віктор Петров // Слово і час. – 2002. – №10. – С.46–50.

206. Письма Плиния Младшего. Кн I–X [перевод] / [изд подгот. М. Е. Сергеенко, А. И. Доватур ; примеч. М. Е. Сергеенко и др.]. – М. : Наука, 1983. – 407 с.

207. Піхманець Р. Повернення до себе. Над листами Василя Стефаника / Р. Піхманець // Дзвін. – 2008. – №7. – С.107–124.

208. Полотай А. Новознайдені автографи листів Т.Г.Шевченка до Бр.Залеського / А. Полотай // Радянське літературознавство. – 1971. – № 6. – С.59–73.

209. Попов П. Невідомі листи Г.Ф.Квітки-Основ'яненка / П. Попов. – К. : Наукова думка, 1966. – 52 с.

210. Попович К. Спомини про Івана Франка / Климентина Попович // Спогади про Івана Франка ; [упоряд., вступ. ст. і прим. М. Гнатюка]. – Львів : Каменяр, 1997. – 635 с. – С.123–131.

211. Попович К. Твори / К. Попович. – Львів : Каменяр, 1990. – 213, [1] с. : кол. іл.

212. Порадник як писати листи. – Львів : Книгарня А.Бардаха, [б.в.], [б.р.]. – 33 с.

213. Поспелов Г. Н. Типология литературных родов и жанров / Г. Н. Поспелов // Введение в литературоведение. Хрестоматия : учеб. пособие ; [Под ред. : П.А. Николаева]. – Изд. второе, исправ. и доп. – М. : Высшая школа, 1988. – С. 421–428.

214. Прокопович Ф. Філософські твори : у 3 т. Т. 1. Про риторичне мистецтво. Різні сентенції / Ф. Прокопович. – К. : Наукова думка, 1979. – 512 с.

215. Пуришев Б. И. Зарубежная итература средних веков: нем., исп., ит., англ., чеш., пол., серб., бол. лит. : учеб. пособие для студ. филол. спец. пед. ин-тов / Б. И. Пуришев. – М. : Просвещение, 1975. – 399 с.: ил.

216. Пуришев Б. И. Литература эпохи Возрождения. Идея „универсального человека”. Курс лекций / Б. И. Пуришев. – М. : Высшая школа, 1996. – 366 с.

217. Пушкин А. С. Письма к жене / А. С.Пушкин. – Ленинград : „Наука”, 1986. – 262 с.

218. Радзієвська Т. В. Текст як засіб комунікації / Т. В. Радзієвська. – К. : Вид-во НАН України, 1998. – 194 с.

219. Ракочі Й. Спогади про Целіну Зигмунтовську / Йосифа Ракочі // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові ; [редкол. : Р.Гром’як, І.Денисюк, М.Ільницький та ін. ; відп. за вип. П.Зозуляк]. – Львів : Каменяр, 2003. – Вип. 3. – С.130–136.

220. Рогинская О. О. Эпистолярный роман: поэтика жанра и его трансформация в русской литературе : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.01.08 „Теория литературы. Текстология” / О. О. Рогинская. – М., 2002. – 12 с.

221. Рогоза О. В. Епістолярний стиль в системі функціональних стилів / О. В. Рогоза // Матеріали II міжнар. науково-практичн. конф. „Динаміка наукових досліджень-2003”. Т. 19 : Філологічні науки. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2003. – 187 с.

222. Розанова С. Эпистолярное наследие Льва Толстого: комментарий / С. Розанова // Толстой Л. Н. Собрание сочинений : в 22 т. / [редкол. М. Б. Храпченко и др.]. – М. : Худож. лит., 1984. – Т.19/20. – С.766–786.

223. Рошкевич М. Спогади про Івана Франка / Михайлина Рошкевич // Спогади про Івана Франка / [упоряд., вступ. ст. і прим. М. Гнатюка]. – Львів : Каменяр, 1997. – С.108–118.

224. Рудницький Л. Іван Франко і німецька література / [відп. ред. Олег Купчинський] / Л. Рудницький. – 2-ге вид., доп. і розш. – Львів : [Видання НТШ], 2002. – 238 с., [12] л. іл. – (Серія : Записки Наукового Товариства ім. Шевченка).

225. Савчин В. З епістолярної спадщини Миколи Лукаша й Григорія Кочура / В. Савчин // Дивослово. – 2003. – №3. – С. 11–14.

226. Самчук Д. Семантично-лінгвістичні особливості епістолярію як стилістичної системи самовираження / Д. Самчук // Українська мова і література в школі. – 2001. – №3. – С. 62–65.

227. Світлична Л. Писати важко (Листи Василя Стуса 1977 – 1980 рр.) / Л. Світлична // Кур'єр Кривбасу. – 2002. – №147. – С. 135–152.

228. Святковець В. Ф. Епістолярна спадщина Лесі Українки: до проблеми зв'язку листів поетеси з її художньою творчістю. : дис. ... канд. філол. наук / Святковець Віталій Федорович. – К., 1972. – 224 с.

229. Святковець В. Ф. Листи М.Коцюбинського та їх використання при вивченні життя і творчості письменника / В. Ф. Святковець // М.Коцюбинський у школі. – К. : Радянська школа, 1966. – С.43–62.

230. Сербенська О. А. Мовний світ Івана Франка (статті, роздуми, матеріали) / О. А. Сербенська. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 371 с.

231. Словник української мови : в 11 т. Т.2 : Г-Ж [ред. П. П. Доценко, Л. А. Юрчук] / [ред. кол. : акад. І. К. Білодід (голова) та ін]. – К. : Наукова думка, 1971. – 550 с.

232. Словник української мови : в 11 т. Т.4 : І-М [ред. А. А. Бурячок, П. П. Доценко] / [ред. кол. : акад. І. К. Білодід (голова) та ін]. – К. : Наукова думка, 1973. – 840 с.

233. Сметанин В. А. Эпистолография / В. А. Сметанин. – Свердловск : Б.и., 1970. – 32 с.

234. Соловей Е. Трактат про епістолярний відбиток культури / Е. Соловей // Слово і час. – 2002. – №4. – С.79–80.

235. Спогади про Івана Франка / [упоряд., вступ. ст. і прим. М. Гнатюка]. – Львів : Каменяр, 1997. – 635 с.

236. Спогади про Івана Франка : збірник / [упор. О. І. Дей]. – К. : Дніпро, 1981. – 413 с.

237. Старожицька З. Епістолярна спадщина Надії Суровцової / Зара Старожицька // Слово і час. – 2003. – №8. – С.88–90.

238. Стенник Ю. В. Системы жанров в историко-литературном процессе / Ю. В. Стенник ; [под ред. А. Бушмина] // Историко-литературный процесс: проблемы и методы изучения. – Ленинград : Наука, 1974. – С. 168–202.

239. Стефаник В. Моє слово. Новели, оповідання, автобіографічні та критичні матеріали, витяги з листів / В. Стефаник ; [упорядк., передм. і прим. Л. Дем'янівської]. – К. : Веселка, 2000. – 319 с.

240. Стус В. Листи до сина / В. Стус ; [упор. : О. Дворко і Д. Стус]. – Івано-Франківськ : Лілея – НВ, 2001. – 192 с.

241. Теліга О. Листи. Спогади / О. Теліга ; [упор. Н. Миронець]. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2004. – 398, [1] с. : іл., портр.

242. Ткачівський В. В. Німецькомовне листування Івана Франка як літературознавче джерело : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 „Українська література"/ В. В. Ткачівський. – Івано-Франківськ, 1997. – 16 с.

243. Ткачук М. Жанрова структура романів Івана Франка / М. Ткачук. – Тернопіль : БВ, 1996 – 123 с.

244. Ткачук М. П. Наративні моделі українського письменства / М. Ткачук. – Тернопіль : Медобори, 2007. – 463 с.

245. Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової / Антоніна Трегубова // Спогади про Івана Франка / [упоряд., вступ. ст. і прим. М. Гнатюка]. – Львів : Каменяр, 1997. – С.155–160.

246. Українська літературна енциклопедія : в 5 т. Т.2 : Д-К / [редкол. : І. О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. ; Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка Академії наук Української РСР, Видавництво „Українська радянська енциклопедія ім. М.П.Бажана]. – К. : Українська радянська енциклопедія ім. М.П.Бажана, 1990. – 576 с.

247. Українська мова. Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2000. – 750 с.

248. Українська мова. Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К. : Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2007. – 852, [1] с., [8] с. іл. : іл.

249. Фащенко М. Листи Олеся Гончара до В.В.Фащенка / М. Фащенко, В. Полтавчук // Слово і час. – 2004. – №3. – С. 81–84.

250. Фідкевич О. Л. Епістолярна проза А.Чехова та ідейно-художні пошуки письменника 80-х-90-х рр. XIX – поч. XX ст. [Електронний ресурс] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.02 „Російська література” / О. Л. Фідкевич. – К., 2006. – 19 с. – Режим доступу до автореферату : http://www.nbuv.gov.ua/ard/2006/06folppp.zip.

251. Франко І. Баляди і розкази : за вид. 1876 р. / І. Франко ; [упоряд. та вступ. стаття Б. Тихолоза ; комент. та поясн. слів М. Ізбенко ; відп. ред. Є. Нахлік]. – Львів: [б.в.], 2007. – LXII, 32, CXL, [6] л. факс. : іл. – (Серія „Літературні пам’ятки”. – Вип.7).

252. Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п’ятдесяти томах. Т.52 : Оригінальні та перекладні поетичні твори / Іван Франко ; [редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін.] ; [ред. тому М. П. Бондар]. – К. : Наукова думка, 2008. – 1037, [1] с., [12] арк. іл., факс.

253. Франко І. Зібр. тв. : у 50 т. Т.15. Повісті та оповідання (1878–1882) / І. Франко ; [ред. тому : П. Й. Колесник ; упор. та комент. Н. О. Вишневської]. – К. : Наукова думка, 1978. – 507, [4] с., [2] л. іл. : фотопортрет.

254. Франко І. Зібр. тв. : у 50 т. Т.18. Повісті та оповідання (1888–1892) / І. Франко ; [ред. тому : П. Й. Колесник ; упор. та комент. Н. О. Вишневської]. – К. : Наукова думка, 1978. – 484, [3] с., [2] л. іл. : фотопортрет.

255. Франко І. Зібр. тв. : у 50 т. Т.1. Поезія / І. Франко ; [редкол. : І. І. Басс... [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1976. – 501, [1] с., [1] : фотопортрет.

256. Франко І. Зібр. тв. : у 50 т. Т.2. Поезія / І. Франко; [редкол. : І. І. Басс... [та ін.]– К. : Наукова думка, 1976. – 542, [1] с. : фотопортрет, іл.

257. Франко І. Зібр. тв. : у 50 т. Т.3. Поезія / І. Франко ; [редкол. : І. І. Басс... [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1976. – 446, [1] с, [1] л. іл. : фотопортрет.

258. Франко І. Зібр. тв. : у 50 т. Т.20. Повісті та оповідання (1896–1900) / І. Франко ; [редкол. : І. І. Басс... [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1979. – 482, [4] с., [2] л. іл. : фотопортрет.

259. Франко І. Зібр. тв. : у 50 т. Т.28. Літературно-критичні праці (1890-1892)) / І. Франко ; [редкол. : М. Д. Бернштейн... [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1980. – 438, [1] с., [2] л. іл.

260. Франко І. Зібр. тв. : у 50 т. Т.33. Літературно-критичні праці (1900–1902) / І. Франко ; [редкол. : М. Д. Бернштейн... [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1982. –526, [1] с., [2] л. іл.

261. Франко І. Зібр. тв. : у 50 т. Т.48. Листи (1874-1885) / І. Франко ; [редкол. : М. Д. Бернштейн... [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1986. – 766, [1] с., [3] л. іл. : фотопортрет.

262. Франко І. Зібр. тв. : у 50 т. Т.49. Листи (1886–1894) / І. Франко ; [редкол. : М. Д. Бернштейн... [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1986. – 809, [1] с., [3] л. іл.

263. Франко І. Зібр. тв. : у 50 т. Т.50. Листи (1895–1916) / І. Франко / [редкол. : М. Д. Бернштейн... [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1986. – 702, [1] с., [2] л. іл.

264. Франко І. „Зів’яле листя”: тексти, матеріали, дослідження / І. Франко [Упорядкування П.Салевича]. – Львів, 2007. – 425 с. – (Серія „Українська філологія: школи, постаті, проблеми”. – Вип. 7).

265. Франко І. Передмова / І. Франко // Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших 1881–1886. Видав Іван Франко. – Львів, 1906. – С.3–11.

266. Франкознавство у Львівському університеті: хронологічний покажчик літератури (1945–1981) / [уклад. М. Л. Бутрин., М. П. Гордій, Г. М. Домбровська]. – Львів, 1984. – 125 с.

267. Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина : спомини / Анна Франко-Ключко. – Торонто : Ліґа Визволення України, 1956. – 131, [1] с. : іл.

268. Франко-Ключко А. Рукописи Івана Франка в Канаді: Лист із Ліпіка, Югославія та ін. / А. Франко-Ключко. – Вінніпег, 1957. – 16 с. – (Slavistica: 28).

269. Фридлендер Г.М. Письма Достоевского / Г. М. Фридлендер // Достоевский Ф.М. Полное собрание сочинений : в 30 т. – М. : „Наука”, 1985. – Т. 28. – Кн. 1. – С.5–26.

270. Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження : у 3 т. / Андрій Чайковський. – Львів, 2002. – Т. 2. – 468 с., 1 портр.: іл.

271. Чередниченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови / І. Г. Чередниченко. – К. : Рад. школа, 1962. – 495 с.

272. Чернец Л. В. Литературные жанры. – М. : Изд-во Московского университета, 1982. – 192 с.

273. Чернишенко Л. Листи О.Хоружинської до І.Франка (1892–1914 рр.) / Лариса Чернишенко // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові / [редкол. : Р. Гром’як, І. Денисюк, М. Ільницький ; відп. за вип. П. Зозуляк]. – Львів : Каменяр, 2003. – Вип. 3. – С.173–236.

274. Чернишенко Л. Листи Ольги Хоружинської до Івана Франка / Лариса Чернишенко // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові / [редкол. : Р. Гром’як, І. Денисюк, М. Ільницький та ін. ; відп. за вип. П. Зозуляк]. – Львів : Каменяр, 2001. – Вип. 2. – С.145–207.

275. Шаховський С. Лірична драма // Іван Франко. „Зів’яле листя”: тексти, матеріали, дослідження [упорядкування П. Салевича] / Семен Шаховський. – Львів, 2007. – С.104–113. – (Серія „Українська філологія : школи, постаті, проблеми”. – Вип. 7.).

276. Шевченко Т. Повне зібр. тв. : у 12 т . Т. 6. Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Тарасом Шевченком або за його участю / Т. Шевченко. – К. : „Наукова думка”, 2003. – 629 с.: портр.

277. Шерех Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах / Ю. Шерех // Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології : у 3 т. / [ред. рада : В. О. Шевчук та ін. ; упоряд. та приміт. Р. М. Корогодського]. – Х. : Фоліо, 1998. – Т.2. – С.14–50. – (Українська література ХХ століття).

278. Шерех Ю. Скарби, якими володіємо / Ю. Шерех // Сучасність. – 1993. – №6. – С.147–164.

279. Altman J. G. Epistolarity. Approaches to a Form [Електронний ресурс] / Janet Gurkin Altman. – Columbus : Ohio State University Press, 1982. – 235 p. – Режим доступу до книги : http://kb.osu.edu/dspace/bitstream/1811/6320/1/EPISTOLARITY.pdf.

280. Głowiński M. Gry powieściowe. Szkice z teorii i historii form narracyjnych / Michał Głowiński. – Warszawa : Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1973. – 341 s.

281. Luckyj G. Shevchenko’s Unforgotten journey (розділ „Correspondence”) / George S.N. Luckyj. – Toronto : Canadian Scholar’s Press, 1996. – 119 p.

282. Mitosek Z. Teorie badań literackich. Przegląd historyczny / Zofia Mitosek. – Warszawa : Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1983. – 400 s.

283. Skwarczyńska S. Teoria listu. Archiwum towarzystwa naukowego we Lwowie. Wydział I Filologiczny. T.IX. Zesz. 1. We Lwowie nakładem towarzystwa naukowego z zasiłkem Ministerstwa wyznań religijnych i oświecenia publicznego pierwsza zwiazkowa drukarnia we Lwowie, ul. Lindego / Stefania Skwarczyńska // Archiwum towarzystwa naukowego we Lwowie. Dział I. – L.4, 1937. – 375 s.